

MANU

c

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
Wellcome Library

MENU SANHITA:

THE

INSTITUTES OF MENU,

WITH

The Commentary

OF

KULLÚKA BHATTA.

VOL. II.

**PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF
PUBLIC INSTRUCTION.**

Calcutta :

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1830.

WELLCOME INSTITUTE

LIBRARY

UNIVERSITY OF MUMBAI

LIBRARY

LIBRARY

UNIVERSITY OF MUMBAI

LIBRARY

UNIVERSITY OF MUMBAI

LIBRARY

LIBRARY

UNIVERSITY OF MUMBAI

UNIVERSITY OF MUMBAI

LIBRARY

UNIVERSITY OF MUMBAI

LIBRARY

LIBRARY

मनुसंहिता

तट्टोकाच

मन्वर्थमुक्तावलीनाम्नी श्रीकुल्लूकभट्टेन कृता ।

द्वितीयोभागः ।

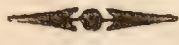
श्रीयुक्त कमिद्वि साहेवानुज्ञया कलिकाताराजधान्यां

इडुकेशन् मुद्रा यन्त्रालये मुद्रिता ।

संवत् १८ ८६ शकाब्दाः १७ ५२ ।

इं सन १८ ३० ।

॥ मनुसंहिता ॥

॥ ८ अष्टमोऽध्यायः ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभां ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । एवंविधविपक्षमहीच्छिद्यः प्रजानां रच
णादवाप्तवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थम् ।
च्छणादानाद्यष्टादशविषयोविरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितस
न्देहहारी विचारएव व्यवहारः । यदाह कात्यायनः ।
विनानार्थेऽव सन्देहे हरणं हारउच्यते । नानासन्देहहरणा
द्व्यवहारइति स्मृतः । तान् व्यवहारान् द्रष्टुमिच्छन् पृथिवी
पतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्च सप्तमाध्यायोक्त
पञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतोवाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः
अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादसम्यगभिधाने
तत्त्वनिर्णयेन स्यात् तादृशोवक्ष्यमाणां सभाभ्युपविशेत् । व्यव
हारदर्शनञ्चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन
रक्षणार्थं वक्ष्यमाणदृष्टादृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोवापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणां ॥ २ ॥

तत्रेत्यादि । तस्याञ्च सभायां कार्यगौरवापेक्षयामुप
विष्टोलघुनि कार्ये उत्थितोपि वा पाणिशब्दोवाङ्मपरः दक्षिण
वाङ्ममुद्यम्य अनुद्धतवेषालङ्कारः पूर्वत्रक्षोके इन्द्रियानौद्धत्य
मुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहन्देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः । अष्टा
दशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

प्रत्यहमित्यादि । तानि च ऋणादानादीनि कार्याणि
अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुल
व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्
पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् । तान्येवाष्टादश गणयति ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादाननिक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानन्दत्तस्थानपकर्मच ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्तोसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंन्यर्माविभागश्च द्यूतमाकलय एव च । पदा
न्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थितानि विह ॥ ७ ॥

तेषामिति । वेतनस्यैव चेति । सीमेति । स्त्रीपुंसेति । तेषा
मष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचार्यते । तस्य
स्वरूपमुक्तन्नारदेन । ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथाच यत् ।
दानग्रहणधर्माश्च तद्वणादानमुच्यते । ततश्च स्वधनस्यान्य
स्मिन् अर्पणरूपो निःक्षेपः । अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय
वणिगादीनां क्रियानुष्ठानं । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधा
दिना वा ग्रहणं । कर्मकरस्य भूतेरदानं । कृतव्यवस्थातिक्रमः
क्रये विक्रये च कृते पश्चात्तापादिप्रतिपत्तिः । स्वामिपशुपाल
योर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रो
शनादि दण्डपारुष्यन्ताडनादि । स्तेयं निःकवेन धनग्रहणं ।
साहसम्यसह्य धनहरणादि । स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मः व्यवस्था । पैतृकादिधनस्य च विभागः ।
अज्ञादिक्रीडा पणव्यवस्थापनपूर्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोधनं ।
इत्येव अष्टादश एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि । समाकलयस्य
प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वात् अष्टादशसंख्योप
पत्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादञ्चरतां नृणाम् ।
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एष्वित्यादि । एषु ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु

बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारम्पर्यागत
त्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। भूयिष्ठशब्देना
न्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति। तानि च प्रकीर्णक
शब्देन नारदाद्युक्तानि। अतएव नारदः। न दृष्टं यच्च पूर्वेषु
सर्वं तस्यात्प्रकीर्णकमिति ॥ ८ ॥

यदा स्वयन्न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्।
तदानियुञ्ज्यादिदांसम्ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेत्यादि। यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना
वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्य
दर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यक्षेत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः।
सभामेव प्रविश्याय्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

सोऽस्येति। स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञोद्रष्टव्यानि कार्याणि
त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः
तामेव सभाम्प्रविश्योपविश्य स्थितोवा नतु चक्रम्यमाणः तस्य
चित्तव्याघेपसम्भवात्तादृशचृणादानादीनि कार्याणि पश्येत्
॥ १० ॥

यस्मिन्दशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः । राज्ञ
आधिकृतोविद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् स्थान ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि
ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते राज्ञाधिकृतश्च विद्वान् ब्राह्मण एव प्रकृत
त्वादवतिष्ठते तां सभाञ्चतुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वत्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते । शल्य
ञ्चास्य न कृन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

धर्म इति । भाः प्रकाशः तथा सह वर्त्तत इति विद्वत्संहति
रेवात्र सभाशब्देनाभिमतता यत्र देशे सभां विद्वत्संहतिरूपां
धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित
आगच्छति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानाद्
परस्य मृषावादात् तेच सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात्
शल्यमिवाधर्मं नोद्धरन्ति तदा ते एव तेनाधर्मशब्देन विद्धा
भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन्ब्रुवन् वापि नरोभवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

यतएवमतः सभामिति । सभामवगम्य व्यवहारदर्शनार्थं
तत्प्रवेशेन कर्त्तव्यः पृष्टुञ्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा

तूष्णीमवतिष्ठमानोमृषावा वदन् उभयथापि सद्यः पापी
भवति । मेधातिथिना तु । सभा वा न प्रवेष्टव्या इति ऋज्वेव
पठितम् ॥ १३ ॥

यत्र धर्मीह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च । हन्यते
प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

यत्रेत्यादि । यस्यां सभायां अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां अधर्मेण
धर्मेण दृश्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्र्यते सभा
सदां प्रेक्षमाणानान्ताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमान भवन्ती
त्यर्थः । षष्ठीचानादरद्वयनेन षष्ठी । तत्र तएव सभासद
स्तेन पापेन हताभवन्ति ॥ १४ ॥

धर्मएव हतोहन्ति धर्मीरक्षति रक्षितः । तस्मा
द्धर्मेण हन्तव्योमा नो धर्मीहतोवधीत् ॥ १५ ॥

धर्मइत्यादि । यस्माद्धर्मएवातिक्रान्तदृष्टानिष्टाभ्यां सह
नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिः । सएवानतिक्रान्तः ताभ्यां सह
रक्षति तस्माद्धर्मेणातिक्रमणीयः माऽस्मान् त्वत्सहितान् अति
क्रान्तो धर्मावधीदिति सभ्यानामुत्पद्यप्रवृत्ते प्राद्विवाकसम्बो
धनमिदम् अथवा नो निषेधेऽव्ययः नोहतो धर्माभावधीत् नह
न्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषोहि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलन्तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मन लोपयेत् ॥ १६ ॥

वृषइत्यादि । कामान् वर्षतीति वृषः वृषशब्देन धर्मं
एवाभिधीयतइति । अलंशब्दोवारणार्थः । यस्माद्धर्मस्य यो वा
रणं करोति तन्देवावृषलं जानन्ति न जातिवृषलम् शका
दित्वादलोपः । तस्माद्धर्मनोच्छिन्नादिति धर्मव्यतिक्रमखण्ड
नार्थं वृषलशब्दार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेऽप्यनुयाति यः । शरीरेण
समन्नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ १७ ॥

एकइत्यादि । धर्मएवैकोमित्रं योमरणेऽपि अभीष्टफल
दानार्थमनुगच्छति । यस्मादन्यत्सर्वमभ्यर्थापुत्रादि शरीरेणैव
सहादर्शनं गच्छति । तस्मात् पुत्रादिस्नेहापेक्षयापि धर्मो न
हातव्यः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारम्यादः सान्निगम्यच्छति ।
पादसम्भासदसर्वान् पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

पादइत्यादि । दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसम्बन्धी चतुर्थभा
गाऽर्थिनमधर्मकर्त्तारमत्यर्थिनं वा गच्छति । परश्चतुर्थभागः

साक्षिणमसत्यवादिनं । अन्यपादः सभासदस्सर्वान् व्याप्नोति ।
पादश्च राजानं व्रजति । सर्वेषाम्पापसम्बन्धोभवतीत्यत्र विव
क्षितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो
गच्छति कर्त्तारनिन्दार्होयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

राजेत्यादि । यस्यामुनः सभायामसत्यवादित्वात् निन्दार्हो
ऽर्थीप्रत्यर्थी वा सम्यग्ज्ञायदर्शनेन निन्द्यते । तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थादिक
मेव कर्त्तारन्यापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

जातिमात्रेति । ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मण
कर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साध्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्याय
निरूपणचमो ब्राह्मणजातिरपि वा यं सन्दिग्धात्मा ब्राह्मणं
ब्रवीति स वरं उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे कचित्कार्यदर्शने नृपते
र्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञापि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रव
क्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नतु शूद्रइति

शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः ।
अतएव कात्यायनः । यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात्क्षत्रियस्तत्र योज
येत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य
सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्मात् यस्येत्यादि । यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते
तस्य पश्यतएव पङ्के गौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नम्भवति ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजं । विन
श्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यदित्यादि । यद्राष्ट्रं शूद्रवज्जलं परलोकाभाववा
द्याक्रान्तं द्विजशून्यं तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं सत् शीघ्रं विन
श्यति । अग्रा प्रास्ता ऊतिः सम्यगित्यस्याभावेन वृष्टिविरहात्
उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशान्त्यर्थकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय सम्वीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य
लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मासनमिति । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य आच्छादित
देहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति
ष्ठेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थानुभा बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्व्याणि पश्येत्कार्याणि कार्याणां ॥२४॥

अर्थानिति । प्रजारचणोच्छेदनाद्यात्मकावैदिकावर्थानर्थौ
बुद्ध्या परलोकार्थन्वर्माधर्मौ केवलावनुरुध्य यथाविरोधेन
भवति तथा कार्यार्थिनां कार्याणि पश्येत् । वज्रवर्णमेलकेतु
ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

वाच्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरव
र्णैर्ज्ञिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

वाच्यैरिति । वाच्यैः स्वरादिभिर्लिङ्गैरित्यभिधानादवधारि
ताव्यभिचारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् ।
स्वरोगद्गदादिः । वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादृशो मुखकालि
मादिः । इङ्गितमधोनिरीक्षणादिः । आकारोदेहभवस्वेदरो
माश्चादिः । चेष्टा हस्तस्फालनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्र
वक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ २६ ॥

यस्मात् आकारैरिति । आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या
स्वलत्यादादिकया अन्तर्गतं मनोबुद्धिरूपेण परिणतमव
धार्यते ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्थन्तावद्राजानुपालयेत् ।
यावत्स स्यात्समावृत्तोयावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥

बालदायेति । अनाथबालस्वामिकधनमित्येव्यादिभिरन्या
येन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् यावदसौ षट्त्रिंशदाब्दिकं
ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात् समावृत्तोन भवति ।
तादृशस्यावश्यकवाल्म्विगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बालएव
समावर्त्तते सोऽपि यावदतीतवाल्म्विभवति तावत्तस्य धनं
रक्षेत् । वाल्यञ्च षोडशवर्षपर्यन्तम् । बालाष्टोडशादर्षा
दिति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणनिष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

वशेत्यादि । वशासु बन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी
निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च
स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु । निष्कुलासु सपिण्डरहितासु साध्वीषु
च स्त्रीषु विधवासु रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधनस्यैव
राज्ञा रक्षणं कर्त्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोवलीव
र्द्धन्यायेन पुनरुक्तिपरीहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेयुः स्वबान्धवाः । ता
ञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

जीवन्तीनामिति । वयमत्रानन्तराधिकारिणोरक्षाम
द्वन्द्वनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासाञ्जीवन्तीनान्तद्वनं
गृह्णन्ति तान् वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत्
॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजात्यब्दन्निधापयेत् ।
अर्वाक्यब्दाद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

प्रनष्टेति । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किम्प्रनष्ट
मित्येवमपटहादिना उद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं
स्थापयेत् । वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा स एव
गृह्णीयात् । तदूर्ध्वन्तु नृपतिर्विनियुञ्जीत ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्साऽनुयोज्यो यथाविधि ।
संवाद रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ॥ ३१ ॥

ममेदमित्यादि । मदीयन्धनमिति यो वदति स किं रूपं
किं संख्याकं कुत्र प्रणष्टं तद्वनमित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः । ततो

यदि रूपसंख्यादीन् सत्यान् वदति तदा स तत्र धनस्वामी
तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदयानोनष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः । वर्णं
रूपप्रमाणञ्च तत्समदण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

अवेदयानइत्यादि । नष्टद्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन् देशे
अस्मिन् काले नष्टमिति । तथा वर्णं गुक्ताद्याकारं कटकमुकु
टादि परिमाणञ्च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमदण्डमर्हति ।
॥ ३२ ॥

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतानृपः । दशमं
द्वादशं वापि सतान्धर्ममनुसरन् ॥ ३३ ॥

देशकालादिसंवादे पुनराददीतेति । यदेतद्राजा प्रन
ष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात् षड्भागन्दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तं
पूर्वेषां साधूनामयन्धर्मइति जानन् राजा गृह्णीयात् । धन
स्वामिनो निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया यं षड्भागादियहणविकल्पः ।
अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतद्रव्यन्तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् । यां
स्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

प्रनष्टेति । यद्रव्यङ्कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षा
युक्तैः रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यंतस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान् गृह्णीया
त्तान्हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु । शतादभ्यधिके बध
इतिदर्शनात् अत्रापि शतसुवर्णमूल्याधिकद्रव्यहरणे बध
माह । तन्न । तत्र सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यमिति वत्स्वल्पेपि
प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण बधविधानात् शता
दभ्यधिके बधइत्यस्य विशेषोपदिष्टबधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

ममायमिति योब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

ममायमितीति । योमानुषः स्वयन्निधिं लब्ध्वा अन्येन वा
निधौ प्राप्ते ममायन्निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च
स्वसम्बन्धं बोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया
ततोनिधानात् अष्टभागं द्वादशभागं वा राजा गृह्णीयात् ।
अवशिष्टं तस्यार्पयेत् ॥ ३५ ॥

अनृतन्तु वदन् दण्डः स्ववित्तस्यांशमष्टमं ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायात्पीयसीङ्कलाम् ॥ ३६ ॥

अनृतमिति । अस्वीयं स्वीयमिति ब्रूवन् स्वधनस्याष्टमभाग
न्दण्डः । यदा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागङ्गणयित्वा येनाव
सादन्न गच्छति न विषयश्च लभ्यते तदण्डः । अल्पीयसी
मितीयमुनन्तनिर्देशात्पूर्वस्मादन्योयन्दण्डः । विकल्पश्च नि
गुण सगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

विदांस्तु ब्राह्मणोदृष्ट्वा पूर्वोपनिहितनिधिम् ।
अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हिसः ॥ ३७ ॥

विदानित्यादि । विद्वान्युनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं
दृष्ट्वा सर्वं गृह्णीयात् । न षड्भागन्दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य
धनजातस्यस्य प्रभुः । अतएवोक्तं । सर्वस्वम्ब्राह्मणस्येदमिति ।
तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथाच नारदः । परेण
निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निधिं । राजागामी निधिः
सर्वः सर्वेषाम्ब्राह्मणादृते । याज्ञवल्क्योप्याह । राज लब्ध्वा
निधिन्दद्यात् द्विजेभ्योर्द्ध्वं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स
सर्वस्य प्रभुर्यतः । अतोयन्मेधातिथिगोविन्द राजाभ्यां ममाय

मिति योब्रूयादित्युक्तं राजदेवांश्चनिरासार्थं पित्रादिनिहि-
तविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातम् । तदनार्थं नारदादिमु-
निर्याख्याविपरीतं स्वकल्पितम् । न मेधातिथिगोविन्दराज
व्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्मात् द्विजेभ्योदत्तार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्विति । यं पुनरस्वामिकं पुरातनभूम्यन्तर्गतं निधिं राजा
लभते तस्माद्द्राक्ष्यणेभ्योऽर्द्धं दत्त्वाऽर्द्धमात्मोयधनागारे प्रवे-
शयेत् ॥ ३८ ॥

निधीनान्तु पुराणानान्धातृनामेव च क्षितौ ।
अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्द्विजैः ॥ ३९ ॥

निधीनामिति । निधीनां पुरातनानां अस्वकीयानां विद्व-
द्राक्ष्यणैतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानाञ्चार्द्धहरोराजा
यस्मादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्व्ववर्णेभ्यो राजा चौरैर्हृतन्धनम् ।
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति । यद्धनश्चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राजा चौरै
भ्य आहत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुपयुञ्जान
श्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातिजानेति । जातिधर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान्
याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितान् आम्नायाविरु
द्धान् । देशजातिकुलधर्माश्च आम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति
गोतमस्मरणात् । श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियत
कुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धान् राजा व्यवहारेषु तत्त
द्धर्मान् व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

स्वानि कर्माणि कुर्वाणादूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

यस्मात्स्वानोत्यादि । जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माणि
अनुतिष्ठन्तः स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिकादौ कर्माणि वर्त्तमानाः
दूरेऽपि सन्तः सान्निध्यनिबन्धनस्नेहाभावेऽपि लोकस्य प्रिया
भवन्ति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पुरुषः ।
नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो धनलोभादिना कार्यमृणादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वशित्वेन
धनलोभेन वा पुनः । स्वयंकर्माणि कुर्वीत नराणामविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्धनादि
लोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैः व्याधः
पदं स्थानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सम्पश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तौ राजा क्लृप्तमपहाय
सत्यमपश्येत् तथार्थञ्च । अर्थश्चादित्वान्नलर्थी चोऽच् । अर्थवन्तं

मोहिरण्यादिधनविषयस्य व्यवहारमपश्येत् न त्वहमनेनास्ति
निकोचनेनोपहसितइत्यादिस्वल्पापराधं । आत्मानञ्च तत्तन्नि
र्णयेस्वर्गादिफलभागिनं साक्षिणः सत्यवादिनः देशं कालञ्च
देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकमपश्येत्

॥ ४५ ॥

सद्गिराचरितं यत्स्याद्द्वार्मिकैश्च द्विजातिभिः । तद्देश
कुलजातीनामविरुद्धमप्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

सद्गिरित्यादि । विद्वद्भिर्द्वैर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यदृश्यमा
नशास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं
प्रकल्पयेत् । एतत्सकलव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मक
मुक्तं ॥ ४६ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः । दापये
द्वनिकस्यार्थमधमर्णादिभावितम् ॥ ४७ ॥

सम्प्रति चण्डानमधिकृत्याह अधमर्णेति । अधमर्णार्थ
सिद्ध्यर्थप्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिना राजा बोधितोवक्ष्यमाण
लेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितन्धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् ।
अधमर्णादुत्तमर्णाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यैयरूपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्तैरूपायैः
संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

कथन्दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमाणैरूपायैः संप्र
युक्तमर्थमुत्तमर्णिलभते तैस्तैरूपायैर्वशीकृत्य तमर्थं दापयेत्
॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं
साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधये
त्तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः । सुहृत्सम्बन्धिसंदिष्टैस्साम्ना चानु
गमेन च । प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः । देये
धनेऽधमर्णस्य विप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथाच वक्ष्यति ।
अर्थेपव्ययमानन्विति । मेधातिथिस्तु । निस्त्रोयः सव्यवहारेण
दापयितव्यः अन्यत्कर्मापकरणन्धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना
व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् गृह्णीयादित्याह ।
कुलादीनि त्रीण्याह बृहस्पतिः । कुम्भना याचितञ्चार्यमानीय
ऋणिकादली । अन्याहतादि वा हृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः ।
दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा दारोपवेशनम् । यत्रार्थी दाप्य
तेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । वध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यै
रुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः सकीर्तितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् । न
स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

यद्वत्यादि । यउत्तमर्णः सम्यतिपन्नमर्थमधमणात्स्वय
म्वलादिना साधयति स स्वीयन्धनं सम्यक्साधयन् अस्मास्व
निवेद्य किमिति बलादिकं कृतवानसीति न राज्ञा निषेद्धव्यः
॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम् । दापये
द्वनिकस्यार्थन्दण्डलेशच्च शक्तितः ॥ ५१ ॥

अर्थइति । नाहमस्मै धारयामीति धनविषये अपक्नुवानं
अधमर्णं करणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थं , उत्त
मर्णस्य राजा प्रदापयेत् । दण्डलेशश्च अपक्नुवे तु द्विगुण
मिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्नूनमपि दण्डं पुरुषशक्त्या
दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपक्नुवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभि
योक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अपेति । उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायान्नाद्विवाकेन
उक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीति अपलापे सति अभि

योक्तार्यो देश्यन्वनप्रयोगदेशवर्त्तिसाक्षिणनिर्दिष्टेत् । प्रायेण
साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणचरणनिर्णयात् प्राक् साक्ष्युप
न्यासः अन्यदा करणमन्त्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापङ्क्तुते च यः । यश्चा
धरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यच्च पुनर्यस्त्वपधावति । सम्यक्
प्रणिहितच्चार्यमृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।
निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् ।
नच पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात् हीयते ॥ ५६ ॥

अदेश्यमिति । अपदिश्येति । असम्भाष्यइति । ब्रूहीत्यादि ।
अदेश्यं यत्र देशे अधमर्णस्य चरणग्रहणकाले सर्वदावस्थानन्न
सम्भवतीति । निर्दिश्य वा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमिति
अपनयति । यश्च पूर्वोत्तरान् स्त्रीक्तानर्थान् विरुद्धान्नाव
गच्छति । यश्च मम हस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति
निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति ।
यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्तथा राजावसाचिक

न्दत्तमित्येवमादि प्राङ्निवाकेन पृष्टः सन्न समाधत्ते। यश्च सम्भाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं सम्भाषते। यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राङ्निवाकेन प्रश्ननेच्छेत्। यश्च निष्पतेत् न युक्तं स्यात्तुमत्र यत्ते दृष्टेऽन्ययो व्यवहार इत्याख्याय यथास्यानात् स्थानान्तरङ्गच्छेत्। यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किञ्चिद्ब्रूवीति उक्तं साध्यं न प्रमाणेन प्रतिपादयति। पूर्वं साधनं अपरं साध्यं तद्योन जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति असाध्यमेवममानेन शशशृङ्गकृतन्धनुर्देयमित्यादि साध्यत्वेन निर्दिशति सतस्मात्साध्यादर्थाद्भूयते॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तादिशेन्न यः।
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनन्तमपि निर्दिशेत्॥ ५७॥

साक्षिणः सन्तीति। साक्षिणो मम विद्यन्त इत्युक्त्वा तानि दिशेत्युक्तो योन निर्दिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्द्धर्मस्थः प्राङ्निवाकः पराजितं कथयेत्। ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा इति वा पाठः। अत्र कान्दसमिकारस्य पररूपत्वं॥ ५७॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयादध्योदण्डश्च धर्मातः। न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रतिपराजितः॥ ५८॥

अभियोक्तेति। योऽर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषमगौरवापेक्षया बध्योलघुनि विषये दण्डश्च

धर्म्मतः स्यात्प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्म्मत
एव पराजितः स्यात् न तु क्लृप्तेन ॥ ५८ ॥

योयावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्म्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणन्दमम् ॥ ५९ ॥

यद्वति । यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयति अर्थी वा
यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकौ अपक्वतमिथ्योक्त
धनाद्विगुणन्दण्डरूपन्दापनीयौ । अधर्म्मज्ञाविति वचनात्
ज्ञानपूर्वपक्वतमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिना आलाप
मिथ्यानियोगे अपक्ववे तद्विगुणमिति शते दशमभागं
वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा । त्यवरैः
साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

पृष्टद्वति । धनार्थिनोत्तमर्णेण राजपुरुषापकर्षं कृताकानः
प्राद्विवाकेन पृष्टः सन् यदा न धारयामीत्यपक्ववानोभवति
तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्यवरैः साक्षिभिः त्रयोऽवरा
न्यूना येषान्नैरर्थिना विभावनीयः ॥ ६० ॥

यादृशाधनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्सम्यवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः ॥ ६१ ॥

यादृशादिति । धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादि
व्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्त्तव्याः तथा विधान् वदि
ष्यामि । यथा च तैः सत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणोमौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोऽनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

गृहिणइति । कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देशजाः
क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयाः अर्थनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्या
भवन्ति । ते हि दारपुत्रविनाशभयात्तद्देशवासिना विरो
धाच्च नान्यथा वदन्ति । न तु ये केचित् ऋणादानादिव्यवहा
रेषु साक्षिणः स्युः आपदितु वाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणादिषू
क्तव्यतिरिक्ता अपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्माविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

आप्ताइत्यादि । क्षत्रविट्शूद्रयोऽनयइति उक्तत्वात्ततो
ब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेषु इत्यभिधानं सर्ववर्णेषु

मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञालोभरहिताः ते
साक्षिणः कर्त्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्ज्येत् ॥ ६३ ॥

नार्थसम्बन्धिनोनाप्ता न सहाया न वैरिणः । न
दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिता ॥ ६४ ॥

नार्थसम्बन्धीत्यादि । ऋणाद्यर्थसम्बन्धिनोऽधमर्णाद्याः
आप्ता मित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानान्तरा
वगतकौटसाच्याः रोगपीडितामहापातकादिदूषिताश्च साक्षि
णोन कर्त्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधान
हेतूनां सम्भवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्येण कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

न साक्षीति । प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वात् न राजा
साक्षी कार्यः कारुः सूपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः
स्वकर्मव्यग्रत्वात् प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रि
योऽप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्म
चारी । सङ्गविनिर्गतः परिव्राजकः । तयोरपि स्वकर्मव्यग्रत्वात्

ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाचित्वम् । ओत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रा
दिव्यमेतरब्राह्मणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

नाध्यधीनइति । अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रो गर्भदासेन
वक्तव्यो विहितकर्मत्यागासौक्यविगर्हितः दस्युः क्रूरकर्मा न
क्रुद्धो नापि तस्करइति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निषिद्ध
कर्मकारी । एतेषां रागद्वेषादिसम्भवात् । न वृद्धः प्रायेण
स्मृतिभ्रंशसम्भवात् । न वालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैको विनाश
प्रवासशङ्कया तस्य व्यवरैरिति विधानात् आर्यप्रतिषेधसिद्धौ
कस्याञ्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थं निषेधवचनम् । अन्य
श्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् विकलेन्द्रियउपलब्धिवै
कल्यात् न साची कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न लुत्तृष्णोपपीडितः ।
न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

नार्त्तइति । आर्त्तो बन्धुविनाशादिना । मत्तो मद्यादिना ।
उन्मत्तो भूतावेशादिना । लुत्तापि पाषादिना पीडितः ।

अभार्तः वर्त्मगमनादिना खिन्नः कामाक्रान्तः उत्पन्नक्रोधः
चौरश्च न साक्षी कार्य्यदूति सर्व्वत्र संबध्यते । तत्रार्त्तादिर्बुद्धि
वैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्यर्दिजानां सदृशादिजाः ।
भूद्राश्च सन्तः भूद्राणामन्यानामन्ययो नयः ॥ ६८ ॥

स्त्रीणामित्यादि । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे चृष्णादानादौ
स्त्रियः साक्षिणोभवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणचत्रियविशां
सदृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं भूद्राः साधवः
भूद्राणां । चाण्डालादीनाञ्चाण्डालादयः साक्षिणोभवेयुः ।
एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्षिसम्भवे ।
असम्भवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव याज्ञ
वल्क्यः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनां ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति । गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोप
द्रवे देहोपघाते वातताय्यादिकृते यः कश्चित् उपलभते सवा

दिनोरेव साक्षी भवति नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणे
पेतः । ॥ ६६ ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यम्बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

तदेवोदाहरणात्स्यष्टयति स्त्रियापीति । अन्तर्वेश्मादावुक्त
साक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि
साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसान्तथा ॥ ७१ ॥

नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षि
त्वमित्यत्राह बालवृद्धेति । बालवृद्धव्याधितानां उपसृतमन
साञ्च मत्तोन्मत्तादीनां साक्ष्ये अनृतं वदतां अस्थिरा वाग्भवति
अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् । वाह्यैर्विभाव
येल्लिङ्गैरिति ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च । वाग्द
ण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

साहसेष्विति । गृहदाहादिषु साहसेषु चौर्यस्त्रीसंग्रहण
वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिणद्वत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

वज्रत्वम्परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः । समेषु
तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

वज्रत्वमित्यादि । साक्षिणाम्परस्परविरुद्धाभिधाने वज्रभिर्य
दुक्तन्तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् । समेषु तु विरु
द्धाभिधाधिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्र
तिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु ये उत्तमाः क्रियावन्त इत्यर्थः ।
अतएव बृहस्पतिः । गुणिद्वैधे क्रियायुक्ता इति । गोविन्दरा
जस्तु । गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी
कुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति । तत्र
सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यान् द्दोयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति । चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये च श्रवणात्
साक्ष्यं सिध्यति तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते
सत्यवचनेन धर्मापपत्तेर्दण्डाभावे चार्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि । अवा
ङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च द्दोयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन्
अधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूप
फलादानेन पापेन द्दोयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत पृष्टणुयादापि किञ्चन । पृष्ट
स्तत्रापि तद्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

यत्रेत्यादि । त्वमस्मिन् विषये साक्षी भव इत्येवमकृतोपि
यत्किञ्चित् ऋणादानादि पश्यति वाक्पारुष्यादिकं वा पृष्टोति
तत्रापि साक्षी स पृष्टस्मिन् यथोपलब्धकथयेत् । अयन्त्वकृत
साक्षी सामान्येन मनुनोक्तः अस्य ग्रामश्च प्राद्विवाकश्च राजा
चेत्यादिना नारदादिभिः प्राद्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादह्यः पूच्योपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

एकइत्यादि । एकोऽलुब्धइत्यत्राकारप्रक्षेपोद्रष्टव्यः ।
एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव व्यासः ।
पूचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि
भवेत् साहस्रेषु विशेषतः । मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामेको
लुब्धस्त्वसाक्षीस्यादिति पठितम् । व्याख्यातञ्च । लोभवान्
एकः साक्षी न भवति एवञ्चालुब्धोगुणवान् कस्याञ्चिदवस्था
यामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मशैचादियुक्तावह्योप्य
स्थिरबुद्धित्वात् ऋणादानादौः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षि

ण्योन भवन्ति । अपर्यालोचितेतु स्तेयवाग्दण्डपारुष्यादौ
स्त्रियाद्यसम्भवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येपि ये स्तेयादि
दोषैर्याप्तास्तेपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्द्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो
यदन्यद्विब्रूयुर्दुर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ ७८ ॥

स्वभावेनेति । यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण स्वभावा
द्द्रूयुः तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्
कुतोपि कारणाददन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं तन्न ग्राह्यम्
॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राद्विवाकोनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभान्तरित्यादि । सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्य
र्थिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिं रचयन् वक्ष्यमाण
प्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्भूत सर्व्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद्वयोरिति । यद्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परम
स्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीय तत्सर्व्वं सत्येन कथय यतो युष्माक
मत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमाङ्गीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

सत्यमिति । साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन्सन् उत्कृष्टान्
ब्रह्मलोकादीन् प्राप्नोति इह लोकेषु चात्युत्कृष्टां ख्यातिं लभते
यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशं । विवशः
शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेद्वतम् ॥ ८२ ॥

साक्ष्यइत्यादि । यस्मात्साक्षी मृषावाचं कथयन् वरुणस
मन्त्रिभिः पाशैः सर्पैरञ्जुभिः जलोदरेण परतन्त्रोद्धतः शतञ्ज-
नानि यावत् अत्यर्थमिच्छते । तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते । तस्मा-
त्सत्यं हि वक्तव्यं सर्व्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

सत्येनेत्यादि । यस्मात्सत्येन पूर्व्वार्जितादपि पापात्साक्षी
मुच्यते धर्माश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति । तस्मात्सर्व्ववर्ण-
विषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

आत्मैवेति । यस्मात् शुभाशुभकर्मप्रतिष्ठआत्मैवात्मनः
शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यादुत्तमं साक्षिणं
मृषाभिधानेनावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतेन कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु
देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपुरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्तइति । पापकारिणएवमन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्तान्न
कश्चित्पश्यतीति तान् पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वस्यान्तरा
त्मापुरुषश्च पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौर्भूमिरापो हृदयश्चन्द्रार्काग्नियमानिलाः । रात्रिः
संन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि । द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादि
त्याग्नियमवायुरात्रिसंन्ध्यादयधर्माः सर्वशरीरिणां शुभा
ऽशुभकर्मज्ञाः दिवादीनाञ्चाधिष्ठातृदेवतास्ति साचशरीरि

शरीरिण्येकत्रावस्थितैव तत्सर्वं जानातीति आगमप्रामाण्या
द्वेदान्त दर्शनं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् । उद
ङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

देवब्राह्मणेति । प्रतिमादिदेवताब्राह्मणसन्निधाने शुचीन्
द्विजातिप्रभृतीन् प्राङ्मुखानुदङ्मुखान् वा स्वयम्प्रयतः प्राङ्नि
वाकः पूर्वाह्णे काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणमृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

ब्रूहीत्यादि । ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणमृच्छेत् । सत्यं
ब्रूहीति पार्थिवं क्षत्रियमृच्छेत् । गोबीजसुवर्णापहारे यत्पापं
तत्तवाऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यम् । शूद्रमुनः सर्वैर्वक्ष्य
माणपापैः संबध्यसे यदि मृषावदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नोये स्मृतालोकाये च स्त्रीबालघातिनः ।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रवतोमृषा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मघ्नइति । ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनोबालघातिनश्च ये

नरकादिलोकाच्छेषिभिः स्मृताः । येच मित्रद्रोहकारिणः
येचोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतोभवेयुः ॥ ८८ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यम्भद्र त्वया कृतम् । तत्ते
सर्वं शुनोगच्छेद्यदि ब्रयास्त्वमन्यथा ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतीत्यादि । हे शुभाचार यत्त्वया जन्मतन्मरभ्य
किञ्चित्सुकृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयं कुकुरादिकं संक्रामति यदि
त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ८९ ॥

एकोहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे
नित्यं स्थितस्ते हृदयेष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९० ॥

एकोहमित्यादि । हे भद्र एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति
यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्थाः । यस्मादेष पापानां पुण्या
नाञ्च द्रष्टा मननान्मुनिस्सर्वज्ञः तव हृदये परमात्मा नित्यम
वस्थितः । तथाच श्रुतिः । दा सुपर्णा सहजा सखाया समानं
वृक्षम्परिषस्वजाते । तथोरन्यः पिप्पलं स्वादत्ति अनश्नन्नन्यो
ऽभिचाकशीति ॥ ९० ॥

यमोवैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन
चेदविवादस्ते मा गङ्गा मा कुरुन् गमः ॥ ८२ ॥

यमइति । सर्वसंयमनायमः परमात्मा वैवस्वतइति
दण्डधारित्वात् देवनादेवः यस्तवैष हृदि तिष्ठति तेन सह
यथार्थकथनेन यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्य
ज्जानाति त्वञ्चान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिना सह तव विप्र
तिपत्तिः स्यात् एवञ्चात्र सत्याभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योऽसि
पापनिर्हरणार्थं मा गङ्गा मा च कुरुचेत्रं यासीः । मनूक्तमेवात्र
गङ्गाकुरुचेत्रयोः सान्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम् ।
कुरुचेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहतेति । मेधातिथिगोविन्द
राजौ तु । विवस्वतः पुत्रो यो यमो दक्षिणदिक्पतिर्लोकतः
कर्णगोचरीभूतत्वात् तव हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि
तवाधर्मकारित्वाभावाद्विवादो नास्ति तदा मा गङ्गा मा कुरु
चेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते ॥ ८२ ॥

नमोमुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ८३ ॥

नमइति । यः साक्ष्यं असत्यं वदेत् स नमः कृतमुण्डेन
परिभवोऽन्धः कर्परणेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलङ्गच्छेत्
॥ ८३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ८४ ॥

अवागिति । यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन् असत्यं
ब्रूयात् स पापवान् अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्तं गच्छ
ति ॥ ८४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाप्नोति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषते र्थवैकल्यमप्रत्यक्षं स भाङ्गतः ॥ ८५ ॥

अन्धइति । यः सभास्राप्तः तत्त्वार्थस्य यथा भावं अनुपल
ब्धमुत्कोचादि सुखलेशेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्
मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महत्सभते
॥ ८५ ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञानाभिशङ्कते । तस्मान्न
देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥

यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं
वदत्युतानृतमिति न शङ्केत किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विशङ्कः
सम्यच्यते तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषन्देवान् जानन्ति ॥ ८६ ॥

यावतोबान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्याया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ६७ ॥

यावतदिति । यस्मिन् पश्चादिनिमित्ते साक्ष्ये अनृतं वदन्
यत्सङ्ख्याकान् पित्रादिबान्धवान् नरके योजयति तत्सङ्ख्याकान्
क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान् साधो शृणु । अथवा ।
यावतोबान्धवान् हन्ति यावताम्बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति
तावत्सङ्ख्याकान् शृणु । पचद्वयेऽनृताभिधाननिन्दार्थमिदम्
॥ ६७ ॥

पञ्चपञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शत
मश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ६८ ॥

पञ्चेति । पञ्चविषयेऽनृते पञ्चबान्धवान् नरके योजयति ।
पञ्चानाम्बान्धवानां वा हननफलं प्राप्नोति । एवन्दशगोविषये
शतमश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये सङ्ख्यागौरवञ्चेदं प्रायश्चित्त
गौरवार्थम् ॥ ६८ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति मास्रभूम्यनृतं वदीः ॥ ६९ ॥

हन्तीति । हिरण्यार्थे अनृतं वदन् जातान् अजातांश्च पुत्र
प्रभृतीन् हिरण्यार्थेऽनृतवादी नरके योजयति । एषां हननफलं

वा प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिनां हननफलं
प्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं मावदीरिति विशिष्याभिधानम् ।

॥ ६६ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणाम्भोगे च मैथुने ।
अङ्गेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वमयेषु च ॥ १०० ॥

वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवद्दोषमाह अप्स्विति । तडागकूप
ग्राह्यादकविषयेऽनृते स्त्रीणाञ्च मैथुनाख्योपभोगविषये अङ्गेषु
च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु च वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवद्दोष
माहुः ॥ १०० ॥

एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे । यथा
श्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतानिति । एतान् सर्वान् सत्यभाषणदोषानधिगम्य
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथाकारुकुशीलवान् ।
प्रैष्यान्वार्द्धपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि । गोरक्षणजीविनोवणिज्याजीविनः स्त्रूप
कारादिकारुकर्मजीविनः नटकर्मनृत्यगोतादिजीविनः दास
कर्मजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतसाक्षिप्रभे
शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथानरः । न
स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्देवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

तद्वदन्निति । तदेतत्साध्यमन्यथापि जानन् मनुष्यो धर्मेण
दयादिना व्यवहारेष्वन्यथा वदन् स्वर्गलोकान् भ्रूयति
यस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्यभिधानं तां देवसम्बन्धिनीं
वाचं मन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्ताक्तौ भवेद्वधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतन्तद्वि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

क्व पुनस्तदसत्यं वक्तव्यमित्यत आह शूद्रेति । यस्मिन्
व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां
वधः सम्पद्यते तत्रासत्यं वक्तव्यं यस्मात् । यस्मिन्विषये
अनृतं यत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते एतच्च प्रमादस्खलि
ताधर्मविषयत्वे । नत्वत्यन्ताधार्मिकसन्धिकारस्तेनादिवि
षये । तथागोतमः नानृतवदने दोषोऽयं जीवन्मुक्तदधीनं
नतु पापीयसो जीवन्मिति । नच न जातु ब्राह्मणं हन्या
त्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मनुनैव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मण

बधप्रसक्तिरिति वाच्यं । उग्रदण्डत्वाद्राज्ञः कथञ्चित्सम्भवात् । अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानस्वधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिम्यराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति । ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टां षड्विंशं कुर्वाणाः साक्षिबहुत्वापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव साक्षिणः । कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयं । यद्यपि वाग्देवताकैश्चरौ वाक्शब्देनैव देवतात्वं न सरस्वतीशब्देन विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायात्तथापि वाग्वै सरस्वती श्रुतेर्वाक् सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अत्र प्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थं । तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्क्षत्रियब्राह्मणबधविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्यात्यृचेनाब्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डैरिति । कूष्माण्डमन्त्रायजुर्वेदिका यद्देवादेवहेल नमित्येवमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात् ।

यथाविधि परिस्तरणादिहोमधर्मेण स्वगृह्योक्तेन उदुत्तमं
वरुणपाशमित्येतथा वरुणदेवताकया ऋचा आपोहिष्ठादिति
व्यूचेन वाग्देवताकेन जुहुयात् । घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद्व
णम्प्राप्नुयात्सर्व्वं दशबन्धञ्च सर्व्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपक्षादिति । अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारेषु
त्रिपक्षपर्य्यन्तं यदि साक्ष्यं न वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्व्वमृणमु
त्तमर्णस्य दद्यात्तस्य च सर्व्वस्य ऋणस्य दशमभागं राज्ञो
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणन्दाप्यो दमञ्च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति । यस्य साक्षिणः उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्य
ग्निदाहसन्निहितपुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतममभवति सदैव
सूचितमिथ्याभिदोषत्वादृणमुत्तमर्णस्य दण्डञ्च राज्ञा दाप्यः
॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्येषु मिथोविवदमानयोः । न
विन्दंस्तत्त्वतस्त्यं शपथेनापि लभ्येत् ॥ १०९ ॥

असाक्षिकेष्विति । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु पर
स्परं विवदमानयोस्तत्त्वतश्चलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राङ्निवाकः वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्टश्चापि शपथं शेषे पयवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति । सप्तर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः सन्दिग्ध
कार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वशिष्टोऽप्यनेन पुत्रशतं भक्षित
मिति विश्वामित्रेणाक्रुष्टः स्वपरिष्कृष्टे पयवनापत्ये सुदान्नि
राजनि शपथञ्चकार । अनेकार्थलाङ्घातृनां शपिरपि करो
त्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पे प्यर्थे नरोबुधः । वृथा
हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

नवृथेति । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् ।
यस्मात् वृथाशपथं कुर्वन् परलोके इह लोके च नरकप्राप्त्याऽ
कीर्त्तिप्राप्त्या च नाशं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने । ब्राह्म
णाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीष्विति । वज्रभार्य्यस्य
नान्यामहं कामये त्वमेव मत्प्रेयसीति एवं विशिष्टसुरतला
भार्य्यं कामिनोविषये विवाहविषये च मया अन्या न बोद्धव्ये
त्यादौ गवार्थं घासाद्युपहारे च अग्नौ होमार्थमिन्धनाद्युप
हारे ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथाशपथे पापन्नभवति
॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवी
जकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

सत्येनेति । ब्राह्मणं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियं
वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवं वैश्यं गोवीजकाञ्चनानि
मम निष्फलानि स्युः । शूद्रञ्च सर्वाणि मे पातकानि स्युरि
त्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निं वा हारयेदेनमस्तु चैनन्निमज्जयेत् । पुत्र
दारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

कार्य्यगौरवलाघवापेक्षया अग्निमिति । अग्निसन्निभमप्यञ्चा
शल्पलिकमष्टाङ्गुलमयः पिण्डं हस्तद्वयविन्यस्तसप्ताश्वत्थपत्रं

शूद्रादिकं सप्तपदानि पितामहाद्युक्तविधिना हारयेत् । जलौ
कादिरहितजले चैनन्निमज्जयेत् । अशेषेति कर्त्तव्यता स्मृत्यन्तरे
ज्ञेया । पुत्राणां दाराणाञ्च पृथक्शिरांसि एनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च । न चा
र्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यमिति । यम्यदोप्नोऽग्निर्न दहति आपश्च यन्नोद्ध्वं नयन्ति
न चार्त्तिमेव महतीं प्राप्नोति स शपथे विष्णुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभि शस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा । नाग्नि
र्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥

अत्र पुरावृत्तमर्थवादमाह वत्सस्येति । यस्मात्पूर्वकाले वत्स
नाम ऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्योसीत्येवं कनीयसा वैमात्रेये
णाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य
जगतः शुभाशुभकर्त्तव्ये चारुभूतः सत्येन हेतुना रोमैक
मपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाद्यं कृतम्भवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतम्भवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्त
मिति निश्चितम्भवेत्तत्तत्कार्यं असमाप्तम्याद्विवाको निवर्त्तयेत् ।
यदपि च दण्डसमाप्तपर्यन्ततान्नीतं तदपि पुनः परोक्षेत् ॥ ११७ ॥

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामाक्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानादालभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥११८॥

लोभादिति । वक्ष्यमाणदण्डविशेषार्थं लोभादीनृथक्निर्दि-
शति । लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्नेहेन कामेन क्रोधेना-
ज्ञानेनानवधानेन साध्यमसत्यमुच्यते ॥११८॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साध्यमनृतं वदेत् । तस्य
दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एषामिति । एषां लोभादीनां मध्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते
सति योमिथ्यासाध्यं कथयेत् तस्य दण्डविशेषान् क्रमशो
वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रदण्डस्तु मोहात्पूर्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वञ्चतुर्गणम् ॥ १२० ॥

लोभादिति । लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां
सहस्रं दण्डः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणभयेन च
वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसञ्चतुर्गणम् ॥१२०॥

कामादृशगुणपूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणमपरम् ।
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति । स्त्रीसम्भोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्
प्रथमसाहसं दशगुणदण्डः । क्रोधेन तु परं वक्ष्यमाणं मध्य
मसाहसन्त्रिगुणं अज्ञानत्वाद्दे शते बालिश्यात् अनवधानात्प
णशतमेव दण्ड इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनोषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति । सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाध
र्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वैर्मुनिभिरुक्तान्
दण्डान्मन्वादय आहुः एतच्च सत् कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणां स्त्रीवर्णान्धार्मिकोनृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तुविवासयेत् ॥ १२३ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु कौटसाक्ष्यमिति । क्षत्रिया
दीन् त्रीन् वर्णान् कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्वोक्तेन दण्डेन
दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराष्ट्रादिवासयेत् । ब्राह्मणन्तु
धनदण्डयतिरिकेणैव स्वराष्ट्रान्निःसारयेत् । न जातु
ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रादेनं वह्निः कुर्यात्स
मग्रधनमक्षतमिति धनसहितनिर्व्वसनस्याभिधास्यमानत्वात् ।

गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणं पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वा नग्नं
कुर्यात् इति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वं
वासोपहरणं गृहभङ्गोवेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ १२४ ॥

दशेति । हिरण्यगर्भो मनुर्दश दण्डस्य स्थानानि उक्तवान् यानि
चित्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति ब्राह्मणः पुनर्महत्यपराधे
अक्षतशरीरो देशान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरञ्जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनन्देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्थेति । लिङ्गादीन्येताति दश दण्डस्थानानि । अतस्तत्त
दङ्गेनापराधे सति अपराधलाघवगौरवापेक्षया तत्तदङ्ग
ताडनच्छेदनादि कर्त्तव्यम् । अत्यापराधे यथाश्रुतबन्धनदण्डः ।
देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धमपरिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारा
पराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमवेक्ष्य ग्रामा
रण्यादिचापराधस्थानं दिवाराव्यादिकं वा अपराधकालं

सम्यगवेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादि सामर्थ्यम्
पराधञ्च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् ।
एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

अधर्मादण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

अधर्मेति । जीवतः ख्यातिर्यशः । मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिः ।
यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनाशं मृतस्य च
कीर्त्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं
तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

अदण्डानिति । राजा दण्डानर्हान् धनलोभादिना दण्ड
यन् दण्डार्हान्श्चानुरोधादिना उत्सृजन् महतीमख्यातिम्
प्राप्नोति नरकञ्च व्रजति ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयम्वनदण्डन्तु बध्दण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

वाग्दण्डमिति । न साधु कृतवानसि मैवभूयः कार्षीः इत्येवं
वाङ्मिर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात् । तथापि यदि

नोपशाम्यति तदा धिक् जाल्ममजीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येव
मादि तस्य कार्यम् । तथापि यद्यसन्मार्गान् निवर्त्तते तदा धनं
दण्डमस्य तृतीयं कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः
परम्वधदण्डं ताडनाद्यङ्गाच्छेदरूपस्तस्य कुर्यान्न मारणम् ।
यतोवक्ष्यति वधेनापि यदात्वेतानिति ॥ १२६ ॥

वधेनापि यदात्वेतानिग्रहीतुम् शक्नुयात् ।
तदैषु सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

वधेनेति । यदाव्यस्तेनागच्छेदेनापि दण्डान् वशे कर्त्तुं न
शक्नुयात् तदा एषु सर्वं वाग्दण्डादिचतुष्टयं कुर्यात् ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

लोकेति । ताम्ररूप्यसुवर्णानां याः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्र
यादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां प्रसिद्धास्तादण्डाद्युपयोगार्थं
साकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथम
न्तत्प्रमाणानान्तसरेणुम्यचक्षते ॥ १३२ ॥

जालान्तरेति । गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो
दृश्यते तद्रजःपरिमाणानाम्प्रथमं चसरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोष्टौ विज्ञेयालिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

त्रसेत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवोलिक्षैका परिमाणेन ज्ञेया
तास्तिस्त्रोलिच्छा राजसर्षपो ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्त्रयोगौरसर्ष
पो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् । पञ्च
कृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपा इति । गौरसर्षपाः षट् मध्येन स्थूलोनापि सूक्ष्मो य
वो भवति त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्ण
लैर्माषः षोडश माषाः सुवर्णः स्यात् पुंलिङ्गश्चायम्परिमाण
वचनः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश । द्वे कृष्णले
समधृते विज्ञेयोरौष्यमाषकः ॥ १३५ ॥

पलमिति । चत्वारः सुवर्णाः पलं स्यात् । दश पलानि धरणं ।
कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलयाधृतं रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

ते षोडश स्याद्वरणम्युराणञ्चैव राजतः। कार्षाप
णस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

ते षोडशेति । ते षोडश रूप्यमाषकारौप्यधरणम्युराणञ्च
राजतोरजतसम्बन्धी स्यात् । कार्षिकः ताम्रमयः कार्षापणः पण
इति च विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागो बोद्धव्यः ।
अतएव पलं कर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

धरणाणि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । चतुः
सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

धरणेति । दश रूप्यधरणानि रौप्यशतमानो ज्ञातव्यः चतुर्भिः
सुवर्णैर्निष्कः परिमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

पणेति । पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसो मन्वा
दिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसो ज्ञेयः पणस
हस्रन्तु उत्तमसाहसो ज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्गवे
तद्विगुणन्तन्ननोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

ऋणइति । मयोत्तमर्णस्य धनन्देयमिति सभायामधमर्णे
नोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्चपणादित्येवन्दण्डमर्हति यदा तु
सभायामपि न किञ्चिदस्मै धारयामीति एवमपलपति तदा
पणशताद्दशपणादित्येवं दण्डमर्हति इत्येवं मनुस्मृतौ दण्ड
प्रकारः ॥ १३९ ॥

वशिष्टविहितां वृद्धिं सृजेदित्तविवर्द्धिनीम् । अशीति
भागं गृह्णीयान्मासादार्धुषिकः शते ॥ १४० ॥

वशिष्टेति । वशिष्टेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिङ्करीं वृद्धि
जीवी गृह्णीयात् तामेव दर्शयति । शते प्रयुक्ते तस्मात् अशीति
भागस्य तिमासं वृद्धिं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतान्धर्ममनुसरन् । द्विकं
शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

द्विकमिति । साधूनामयं धर्मइतिमन्यमानः पणशते
प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृह्णीयात् यस्मात् द्विकं शतं
गृह्णानो वृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥

दिकन्त्रिकश्चतुष्कश्च पञ्चकश्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयादवर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

दिकमिति । ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण दिकन्त्रिकश्चतुष्कं
पञ्चकश्च शतं सममितोनाधिकं मासस्य सवन्धिनीं वृद्धिं गृह्णी
यात् । नन्वशीतिभागोलघुः दिकशतग्रहणं गुरु कथमिमौ
ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेताम् । अत्र मेधातिथिगोविन्द
राजौ तु । पूर्ववृद्ध्या निर्वाहासम्भवे दिकशतग्रहणमिति
व्याचक्षाते । इदन्तु वदामः सवन्धकेष्वशीतिभागग्रहणं बन्धक
रहिते तु दिकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः ।
अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके । वर्णक्रमाच्छतं
द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा । वेदान्तोद्गीतमहसोमुनेर्याख्यान
माद्रिये । तद्विरुद्धं स्वबुद्धौव निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

नत्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

नत्विति । भूमिगोदासादौ भोगार्थं बन्धके दत्ते धनप्रयोग
भवामनन्तरोक्तां वृद्धिमुत्तमर्णानलभते । कालसंरोधश्चिर
कालावस्थानं नच भोग्याधेश्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूत
मूलधनप्रवेशेपि न निसर्गोऽन्यस्मै दानं नवान्यतोविक्रयः । मेधा

तिथिगोविन्दराजौ तु । आधेश्विरकालावस्थानेपि न निसर्गो
नान्यत्र बन्धकेनार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्रतु सर्वदेशीयशिष्टा
चारविरोधः बन्धकीकृतभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात्
॥ १४३ ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

न भोक्तव्येति । गोप्याधिविषयं वचनमिदं वस्त्रालङ्कारादि
गोप्याधिर्वलान्न भोक्तव्यः भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् प्राग्मूल्येनै
नन्तोषयेत् । यद्वा । भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधि
मूल्यदानेन स्वामिनन्तोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्यात्
॥ १४४ ॥

आधिश्चापनिधिश्चाभौ न कालात्ययमर्हतः । अव
हार्यौ भवेतान्तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिश्चेति । आधिर्बन्धकः उपनिधीयत इत्युपनिधिः
प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यं । नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपोप
निधिः तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्येते एतावाभ्युपनिधि
चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः । यदैव स्वामिना
प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

सम्प्रीत्येति । यत्किञ्चिद्दशवर्षाणीत्यनन्तरभोगेन स्वत्व
हानिं वक्ष्यति तदपवादार्थमिदं । दुह्यमाना गौरुष्ट्रोऽश्वश्च
वहन् दमनार्थञ्च प्रयुक्तो बलीवर्द्धादिः एते प्रीत्या अन्येन
भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यन्ति प्रदर्शनार्थञ्चे
दम्प्रीत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रम
इदं विशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानमपरैस्तूष्णीन् स तत्तन्ममर्हति ॥ १४७ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादि
व्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेक्षते मा भुञ्क्ष्वेत्या
दिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति नासौ तत्तन्मं योग्यो भवति तस्य
तत्र स्वाम्यं निवर्त्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नन्तद्वावहारेण भोक्ता तद्रूपमर्हति ॥ १४८ ॥

अजडेति । जडोर्बुद्धिविकलः । न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः ।
तथा च नारदः । बालः षोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः ।

स धनस्वामी यदि जडः पोगण्डश्च न भवति तदीयदर्शन
विषये च तद्धनभुज्यते तदा स्वामिनोव्यवहारेण नष्टं ततो
भोक्तुरेव तद्धनम्भवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति । बन्धोग्रामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपो
वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयत इति नारदोक्तलक्षण
उपनिधिः दास्यादिस्त्रियो राजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दश
वर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वम्भजन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मातृक्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः स्वामिनेति । यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण
मूर्खो निष्कवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्द्धवृद्धि
स्यक्तव्या । बलभोगे तु न भोक्तव्यो बलाधिरिति सर्व्ववृद्धित्या
गएवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहता । धान्ये
सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

कुसीदेति । वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सकृद्गृ
ह्यता सा द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलद्विगुणैव भवति

तेन प्रतिदिनं प्रतिमासं ग्रहणेन मूलेन सह द्विगुणाधिकापि
पूर्वोक्ताद्धर्मप्रकारादनपकृष्टा ग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुन
वृद्ध्या प्रयुक्ते सदे वृचफले लूयतइति लवः ऊर्णादिलोम
तस्मिन् बाहनीये च बलीवर्द्धादौ प्रयुक्ते चिरेणापि कालेन
मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।
कुसीदपथमाज्जस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादिति । कृता या वृद्धिर्दिकन्तिकमिति शास्त्रेण
वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता
अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः सा न सम्भवति किन्त्व कृतापि
वृद्धिः वर्णक्रमेण दिकत्रिकशतादिरूपैव भासे ग्राह्या । तथाच
विष्णुः । वृद्धिन्द्युरकृतामपि वत्सरातिक्रमे यथाभिहितं । वर्ण
क्रमेणदिकत्रिकादिकामित्यर्थः । किन्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तर
माह । कुत्सितात्प्रसरत्ययं पन्थाइति कुसीदपथः । अयमुत्तम
र्णोयत् शूद्रविषयोक्तमपञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येव
कुत्सितः पन्थाः पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्टइत्येवं मन्वाद
यआजः । इयञ्चाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूढं
बोद्धव्या । तदाह कात्यायनः । प्रीतिदत्तं न बर्द्धेत यावन्न
प्रतियाचितं याच्यमानन्न दत्तञ्चेदर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं चादृष्टाम्बुनर्हरेत् । चक्र
वृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

नातीति । ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते
तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकं
वृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः सम्बत्सरपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते
सम्बत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयात् । न च शास्त्राददृष्टामुक्तं
धर्म्यदिकत्रिकशताद्यधिकां गृह्णीयात् । अधर्मत्वबोधनार्थो
निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीश्चाशास्त्रीयान् गृह्णीयात् ।
तासां स्वरूपमाह । वृहस्पतिः । कायिका कायसंयुक्ता मास
ग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना
कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगु
णाधिकग्रहणेन । कायिका चातिवाहदोहादिना । कारिता
ऋणिकेन या आपत्काल एव उत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रो
ऽपि वृद्धीरशास्त्रीयान् गृह्णीयात् । तथा च वृहस्पतिः । भागोय
द्विगुणादूर्द्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयम्यश्वात्
वार्द्ध्यं तद्विगर्हितम् । कात्यायनः । ऋणिकेन कृता वृद्धि
रधिका सम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृतानित्यन्दातया कारिता
तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन ॥ १५३ ॥

ऋणन्दातुमशक्तोयः कर्त्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणमपरिवर्त्तयेत् ॥१५४॥

ऋणन्दातुमिति । योऽधमर्णोधनदानासामर्थ्यात्पुनर्ले-
ख्यादिक्रियां कर्त्तुमिच्छेत्स निर्जितां उक्तमार्गेण सत्यतया
आत्मसात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ॥१५४॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यमपरिवर्त्तयेत् । यावती
सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीन्दातुमर्हति ॥१५५॥

अदर्शयित्वेति । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समग्रं
दातुमशक्नोति तदा तद्गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ
वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं
तदानीं सम्भवति तद्दातुमर्हति ॥१५५॥

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः । अति
क्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥

चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छक्रटादिभाट-
करूपा वृद्धिरभिमतता चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्य-
वस्थितः । यदि वाराणसीपर्यन्तं लवणादि शकटेन वहामि
तदा ममेयद्धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः यदि
मासं यावद्वहामि तदा ममेयद्धनं दातव्यमिति कालव्यव-

स्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालौ नियमस्यौ दैवादपूरयन्
शकटादिनाऽवहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रयानकुशलादेशकालार्थदर्शिनः । स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमम्रति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । स्थलपथजलपथयाने निपुणा इयद्देश
पर्यन्तं इयत्कालपर्यन्तं वा उह्यमाने सति एतावांस्त्वाभोग्य
हीतुं युक्त इत्येवं देशकाललाभधनज्ञावणिगादयो यां वृद्धिं
तथाविधविषये व्यवस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं
धन प्राप्तिं प्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धन
दानकाले मयायमधमर्णे दर्शनीय इति स तं तस्मिन् कालउ
त्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनात् तद्धनन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९ ॥

प्रातिभाव्यमिति । प्रतिभूत्वेन यद्देयन्धनन्तत्प्रातिभाव्यं ।
वृथादानं यत् परिहासनिमित्तं पण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राङ्गी
कृतं । द्यूतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च यद्देयं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुल्कं घट्टादिदेयं तदवशेषञ्च पितृसम्बन्धि पितरि मृते
पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाव्यं न पुत्रोदातुमर्हतीति योऽयम्पूर्वाप
देशः स दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयो ज्ञेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि मृते पुत्रादीनपि ऋणन्दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् । पश्चा
त्प्रतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः । स्वध
नादेव तद्दद्यान्निरादिष्टइति स्थितिः ॥ १६२ ॥

अदातरीति । निरादिष्टेति । अदातरि दानप्रतिभुवा
अन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाव्य

कारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्तुमिच्छेत् प्रतिभुवोमृतत्वात्
 तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादातृत्वादित्याशंक्याह निरा
 दिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूत्वा यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्णेन निःसृष्टधनः यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्धननिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्टधनपुत्रो लक्षणोच्यते ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा । असं
 बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोन्मत्तेति । मद्यादिना मत्तउन्मत्तो व्याध्यादिपीडि
 तस्ताभ्यामस्वतन्त्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतऋणादानव्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिःशेङ्गाप्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

सत्येति । इदं मयानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा लेख्या

दिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यात्सद्भाव
हाराच्च वहिर्भाष्यते तदा सा सत्या न भवति तदर्थो नानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र
वाप्युपधिमप्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाची कृतेन ये बन्धक
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निःक्षेपादौ
यत्र कदा जानीयात् वस्तुतो निःक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ग्रहीतेति । ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन च पूर्वविभक्ता
विभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंवर्द्धनार्थं तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदे
शे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्बार्थे इति । तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामि
सम्बन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासोपि यद्व्ययदानादि कुर्यात्
स्वामी तत्तथाऽनुमन्येत ॥ १६७ ॥

बलादत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

बलादत्तमित्यादि । बलादत्तमप्रतिग्राह्यं बलाद्भुक्त
भूम्यादि बलालेखितञ्चक्रवृद्धिपत्रादि प्रदर्शनञ्चैतत्सर्वान्
बलकृतान् व्यवहारान्निवर्त्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रआढ्योवणिङ्गपः ॥ १६९ ॥

त्रयः परार्थेइति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु त्रयएते परार्थं क्लेशमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
प्रातिभाष्यं व्यवहारेक्षणञ्च नामी कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः परार्थन्दानफलोत्पादनञ्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणाधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्माद्विप्रोदातारं आढ्योऽधमर्णवणिक् क्रेतारं राजा
व्यवहर्त्तारम्वलेन न प्रवर्त्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेध
स्यैवायमपञ्चः ॥ १६९ ॥

अनादेयन्नाददीत परिक्षीणोपि पार्थिवः । नचा
देयं समृद्धोपि स्वल्पमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयमिति । क्षीणधनोपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृह्णी
यात् समृद्धोपि स्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

यस्मात् अनादेयस्येति । अग्राह्यग्रहणात् शास्त्रीयग्राह्यपरि
त्यागाच्च राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते । ततश्च स प्रेत्याधर्मेण
नरकादिभोगादिहलोकेचाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानाञ्च रक्षणात् । बलं
संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

स्वादानादिति । न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीय
परिणयनादिसम्बन्धात् यदा वर्णसंसर्गाद्वर्णसङ्करादित्य
त्रापि रक्षणादिति योजनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्योऽपि
रक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य ततश्चासाविह लोकपरलोक
योश्च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्त्तेत
याम्यया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यत एवम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं राजा वशीकृतक्रोधा
जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
सर्वत्र साम्यरूपया वर्त्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोयस्त्वधर्मेणेति । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद
धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्नुष्टचित्तं
प्रकृति पौरविरागाह्निप्रमेव शत्रवोनिगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । चोराजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योयथा
समुद्रान्ननिवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजाअपि तस्मान्नृपादनु
वर्त्तिन्यः तदेकतानाभवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं कन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधर्मोराजवत्सभोऽहमिति गर्वा
दुत्तमणं स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा
चतुर्भागन्दण्ड्यः तस्य तद्धनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्मणापि समं कुर्याद्वनिकायाधमर्णिकः । समो
ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७ ॥

कर्मणापीति । समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णाधना
भावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
त्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
जातिरत्र ब्राह्मणेतरः कर्मणा चत्रविट्शूद्रान्समान् हीनांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विशेषितत्वात् । श्रेयान्पुनरुत्कृष्ट
जातिर्न कर्म कारयितव्यः किन्तु शनैः शनैर्यथासम्भवं तद्धनन्द
द्यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतान्नयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन उक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानाम
र्थिप्रत्यर्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महा
पक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपन्निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

कुलजइति । सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवेदिनि
सत्याभिधायिनि वज्रपुत्रादिपरिजने ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभि
चाराभावान्निक्षेपं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं यस्य मानवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

योयथेति । योमनुष्योयेन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सो
ऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव ग्राह्योयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं
तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्निक्षेप्ता
स्वयमेवमुद्रां भित्त्वा यदा वदति ममेदं तुल्यित्वा समर्पये
त्यभिधाने दण्डाद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राद्विवाकेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
ज्ञापिते प्राद्विवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देशैश्च संन्यस्य हिरण्यन्तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे
साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्येश्वारपुरुषैः अतिक्रान्तबाल्यैः सौम्या
दिभिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र

निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निःक्षेपधारी प्राङ्निवाकेन
चारपुरुषनिक्षिप्तसुवर्णं याच्यः ॥ १८२ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथांकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स यदीति । स निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रममुद्रम्वा यथा
कृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत सत्य
मस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेप्ता प्राङ्निवाकवेदिना
यन्निक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषान्न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं हिरण्यं यथा
न्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसम्ब
न्धिनौ सम्पीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मस्य धारणा
निश्चयः । यो निक्षेपमित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चेट्टश एव पाठ
क्रमो मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दराजेन तु
साध्यभावे प्रणिधिभिरिति श्लोकोऽन्त एव पठितः तदा च
नार्थसङ्गतिः । नवा वृद्धान्नायादरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे। नश्य
तोविनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेपइति। निक्षिप्यतइति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितं
वासनस्थं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुप
देशभेदः। तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपतरि उपनिधातरि च जीवति
प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदा
चिन्न निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पण
विनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः पुत्रादेः पुनरविनाशे
समर्पणेच कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादनर्थसन्देहान्न
देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे। न स
राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

स्वयमेवेति। निक्षेपुर्मृतस्य निक्षेपधारी निक्षिप्तधनं
तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति
स राज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्व्यान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति
नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

यदिकथञ्चिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनैवेति। तद्धस्ते

धनान्तरसङ्गावलक्षणवाक्कुलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं
निश्चिनुयात् न तु झटिति दिव्यादि दानेन । तस्य निक्षेपधारिणः
शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेण निश्चिनु
यात् ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषसर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने । समुद्रे
नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संचरेत् ॥ १८८ ॥

निक्षेपेष्विति । सर्वेषु निक्षेपेषु अपक्रियमाणेषु एष साध्य
भावइत्यादिपूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुन
स्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा
न तस्मिन्नपि तेन किञ्चिद्दूषणम्याप्नुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतञ्जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा । न
दद्याद्यदितस्मात्स न संचरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति चौरैर्मुषितं उदकेन देशान्तरप्रापितं अग्निना
दग्धं वा निक्षेपादि निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि स्वयं तस्मान्न
किञ्चिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेपारमेव च । सर्वैरुपा
यैरन्विच्छेच्छपयैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेपस्येति । निक्षेपस्यापहर्तारं तथा अनिच्छिष्य याचितारं

सर्वैः सामादिभिरुपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिर्नृ
पोनिरूपयेत् ॥ १६० ॥

योनिक्षेपन्नार्पयति यश्चानिच्छिप्य याचते । तावुभौ
चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समन्दमम् ॥ १६१ ॥

योनिक्षेपमिति । निक्षिप्तधनं योनिसमर्पयति यश्चानिच्छिप्य
प्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवदण्डौ ।
स्वल्पविषये ताम्रादौ तत्समन्दणनीयौ ॥ १६१ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारस्तत्समन्दापयद्मम् । तथापि
निधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १६२ ॥

निक्षेपेति । निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनदण्डयेत् ।
समश्निष्टत्वात् अनिच्छिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः मह
त्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्ड
स्यापि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् दापयेदिति धनदण्डनिय
मात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यं । अस्य प्रथमापराधविषयत्वा
त्पूर्वोक्ते चाभ्यासे चौराक्तोत्तमसाहस्रादिधनदण्डबोधक
त्वात् । उपनिधिमुद्रादिचिह्नितनिहितधनम् तस्यापहर्तारं
कथितविशेषेण राजा दण्डयेत् ॥ १६२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः। सस
हायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्बन्धैः ॥ १८३ ॥

उपधेति। राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वां रक्षामि मम
धनन्देहि धनधान्यादिलोभोपकरणं वाऽनृतमभिधाय कृद्भ
भिर्यः परद्रव्यं गृह्णाति स कृद्भधनग्रहणसहकारिसहितो
वज्रजनसमक्षं करचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्बन्धो
पायैः राज्ञाहन्तव्यः ॥ १८३ ॥

निक्षेपोयः कृतोयेन यावांश्च कुलसन्निधौ। तावा
नेव स विज्ञेयोविब्रुवन् दण्डमर्हति ॥ १८४ ॥

निक्षेपेति। यः सुवर्णादिर्यावत्पलपरिमितोयेन साक्षि
समक्षं निक्षेपः कृतः तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचना
प्तावानेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्त्येतदुक्तानुसारेण
दण्डनीयः ॥ १८४ ॥

मियोदायः कृतोयेन गृहीतोमिथएव वा। मिथ
एव प्रदातव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८५ ॥

मियोदायइति। रहसि येन निक्षेपोऽर्पितोनिक्षेपधारिणा
च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः। न प्रत्यर्पणे

साक्ष्यपेक्षा यस्मात् येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं
प्रदातव्यइति श्रवणान्निचेपधारिणोऽयं नियमविधिः । यो
यथा निचिपेद्भूस्तइति तु निचेप्तुर्नियमार्थं ग्रहीतव्यइति श्रव
णात् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १८५ ॥

निचिप्तस्य धनस्यैव म्प्रीत्योपनिहितस्य च । राजा
विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवन्त्यासधारिणम् ॥ १८६ ॥

निचिप्तस्येति । राजा निचिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रा
दियुतस्य वा उपनिधिरूपस्य तथाप्रोत्या कतिचित्कालभोगा
र्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन् निर्णयं
कुर्यात् ॥ १८६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
न तन्नयेत साक्ष्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १८७ ॥

विक्रीणीतेइति । अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः पर
कीयद्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानन्तं
साक्षित्वेन कारयेत् न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः
॥ १८७ ॥

अवहार्योभवेच्चैव सान्वयः षट्शतन्दमं । निर
न्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं ॥ १६८ ॥

अवहार्येति । एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनोभ्रात्रादि
रूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट्पणशतानि अवहा
र्यादण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न भवति अनप
सरश्च स्यात् अपसरत्यनेनास्मात् सकाशाद्भूतमित्यपसरः
प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति
तदा चौरसम्बन्धिपापं प्राप्नोति तद्वदण्डनीय इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अस्वामिना कृतोयस्तु दायोविक्रयएव वा ।
अकृतः सतु विज्ञेयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १६९ ॥

अस्वामिनेति । अस्वामिना यद्वत्तं यत्क्रीतं विक्रीतं वा तद्व
कृतमेव बोद्धव्यम् व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न भवती
त्यर्थः ॥ १६९ ॥

सम्भोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणन्तत्र न सम्भोगइति स्थितिः ॥ २०० ॥

सम्भोगइति । यस्मिन् वस्तुनि सम्भोगोविद्यते क्रयादि
रूपस्वागमोनास्ति तत्र प्रथमपुरुषगोचरआगमएव प्रमाणं
न भोगइति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

विक्रयाद्योधनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ।
क्रयेण स विष्णुर्द्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रयादिति । विक्रीयते अस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः
ततो यत् क्रयधनं किञ्चिद्व्यवहर्तृसमूहसमक्षं क्रीयतेऽनेनेति
क्रयो मूल्यं तेन यस्माद्गृहीयात् अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेत
सकाशात् क्रयणाद्विष्णुर्द्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः । अद
ण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेति । अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणाद्देशान्तरगम
नादिना वा व्यवहर्तुं न शक्यते प्रकाशक्रयणेनासौ निश्चितः
तदा दण्डानर्ह एव क्रेता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्वामी च यद
स्वामिना विक्रीतं द्रव्यं तत् क्रेतुर्हस्ताल्लभते अत्र च विषयेऽर्द्धं
मूल्यं क्रेतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यं तदाह वृहस्पतिः ।
वणिग्बीथोपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञातञ्च य
त्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः । स्वामी दत्तार्द्धमूल्यन्तु प्रगृही
यात्स्वकान्नधनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संस्पृष्टरूपं विक्रयमर्हति । नचा
सारं नच न्यूनन्न दूरेन तिरोक्षितम् ॥ २०३ ॥

नान्येति । कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुमादिना मिश्रीकृत्य न विक्रे
तयं नचासारं सारमित्यभिधाय नच तुलादिना न्यूनं नच
परोक्षावस्थितन्न च रागादिना स्थापितरूपं अत्रास्वामि
विक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रयदण्ड एव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्याच्चेद्दर्शयित्वा न्या वोढः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुक्लेन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

अन्याच्चेति । शुल्कदेयां कन्यां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवद्यां
दर्शयित्वा यदि सावद्या वरस्य दीयते तदा द्वे अपि कन्ये
तेनैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह । शुल्क
ग्रहणपूर्वकं कन्यायादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसा
धर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्तायान कुष्ठिन्यानच या स्पृष्टमैथुना ।
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

नोन्मत्तेति । उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना
तस्याब्राह्मादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन् दोषान्वरस्य कथ

यित्वा दाता दण्डार्हो न भवति तेनाकथने दण्डादिति गम्यते
यस्तु दोषवतीं कन्यामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

ऋत्विग्यदि वृत्तोयज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् । तस्य
कर्मानुरूपेण देयोऽंशस्मिन् कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

अथ सम्भूय समुत्थानमाह ऋत्विगिति । यज्ञे कृतवरण
ऋत्विक् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याधादिना कर्म त्यजति
तदा तस्येतरऋत्विग्यः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणां
शोदेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणेति । माध्यन्दिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु
दत्तासु व्याधादिना कर्म परित्यजन् तु शाय्यात् कृत्स्नमेव
दक्षिणाभागं लभेत कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युः कृताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भजेरन्मूर्ध्व एव वा ॥ २०८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मण्याधानादौ अङ्गमङ्गमिति या
दक्षिणायत्सम्बन्धेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत उत तत्त
द्भागमात्रं सर्वे विभज्य गृहीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनःक्रये ॥ २०९ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह रथमिति । केषाञ्चित् शाखिनामाधाने
ऽध्वर्यवे रथोदेयत्वेनास्नायते ब्रह्मणे वेगवानश्वः होत्रे चाश्वः
उद्गात्रे सोमक्रये सोमवहनश्च कटुमतो व्यवस्थान्मानसामर्थ्याद्या
दक्षिणा यत्सम्बद्धत्वेन श्रूयते स एव तामाददीत ॥ २०९ ॥

सर्वेषामर्द्धि नो मुख्यास्तदर्द्धिनार्द्धिनोऽपरे । तृतीय
नस्तृतीयांशाश्चतुर्थीऽशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

सम्प्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तं
शतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषां षोडशानां ऋत्विजां
मध्ये ये मुख्याऋत्विजः होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणा
यास्ते अर्द्धहराः अष्टचत्वारिंशद्गोभाजो भवन्ति अतएव
कात्यायनेन द्वादश द्वादशाद्येभ्य इति प्रत्येकं द्वादशगो
दानं विहितम् । यद्यपि शतस्यार्द्धमष्टाशद्भवति तथापीह
न्यूनार्द्धग्रहणेनापि इमे अर्द्धिन उच्यन्ते सामीप्यादपरे मैत्राव
रुणप्रतिस्तोतृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्विगृहीतदक्षि
णार्द्धग्रहणेनार्द्धिन उच्यन्ते तृतीयिनोऽक्वावाक् नेष्टृग्रीध्रप्रति

हर्त्तारः ते मुख्यविगृहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते पादि
नस्तु यावदुनेदपोदसुब्रह्मण्या एते मुख्यविगृहीतस्य चतुर्थ
मंशं लभन्ते एतच्च षट् षट् द्वितीयेभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीये
भ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्य इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम्
॥ २१० ॥

सम्भय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

सम्भूयेति । मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके
स्थपतिसूत्रधारादिभिर्मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणा
विधानाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना
कार्या ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।
पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयन्तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । येन यागादिक
र्मार्थं कस्मैचिद्याचमानाय धनन्दत्तं प्रतिश्रुतं वा स्यात् पश्चाच्च
तद्भुनक्तुं यागार्थं न विनियुञ्जीत तदा तद्दत्तमपि धनं
ग्राह्यं प्रतिश्रुतञ्च न देयं । यदाह गोतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयु
क्ताय न दद्यात् ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तन्नु दर्पालोभेन वा पुनः । राज्ञा
दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

यदिति । यदि तद्दत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहङ्काराद्वा न
त्यजति प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य
शुद्ध्यर्थं राज्ञा सुवर्णन्दण्डन्दापनीयो भवेत् ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्मा यथावदनपक्रिया । अत
ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

दत्तस्येति । एतद्दत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतं तत्त्वत उक्तं
अतोऽनन्तरं भूतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

भूतानार्त्तान् कुर्याद्योदर्पात्कर्म्म यथोदितम् । स
दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

भूतइति । योभूतिपरिक्रीतो व्याध्यपीडितो यथानिरूपितं
कर्म्माहङ्कारान्न कुर्यात् सकर्म्मानुरूपेण सुवर्णकृष्णलान्यष्टौ
दण्डनीयः वेतनञ्चास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ॥
स दीर्घस्यापि कालस्य तत्त्वमेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

आर्त्तइत्यादि । यदा व्याध्यादिपीडया कर्म्म न करोति

स्वस्थः सन् यादृग्भाषितं पूर्वं तादृक्कर्म कुर्यात् वेतनञ्च स
चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति । यत्कर्म यथाभाषितमिडितोऽन्येन न कार-
येत् स्वस्थो वा न कुर्यात् नापि कारयेत् तस्य किञ्चित्शेष-
स्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनं देयम् ॥ २१७ ॥

एषधर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः । अत-
ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एषधर्म इति । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणोनिः-
शेषेणोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणः दण्डादिव्य-
वस्थां वदिष्यामि ॥ २१८ ॥

योग्यामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरोलोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

योग्यामेति । ग्रामदेशशब्दाभ्यान्तद्वासिनो लक्ष्यन्ते संघो व-
णिगादि समूहः इदमस्माभिः कर्तव्यमपरिहार्यमित्येवं रूपं
संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये यानरोलोभादिना-
तिक्रामेत्तं राजा राष्ट्रा निर्व्वासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः
सुवर्णान् षष्टिष्काञ्छतमानञ्च राजतं ॥ २२० ॥

निगृह्येति । अथचैनं संविद्व्यतिक्रमकारिणं निरुध्य चतुरः
सुवर्णान् षष्टिष्कान् प्रत्येकञ्चतुःसुवर्णपरिमितान् राजतञ्च
शतमानं विंशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयपरिमाणन्त्रयमेतद्विष
यलाघवगौरवापेक्षया समुचितं व्यस्तं वा राजा दण्डन्दाप
येत् ॥ २२० ॥

एतन्दण्डविधिं कुर्याद्द्वार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

एतमिति । ग्रामेषु ब्राह्मणादिजातिसमूहेषु च संविद्व्यतिक्रमका
रिणामेतन्दण्डविधिन्धर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्व्यस्येहानुशयोभवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहोत्तद्व्यन्दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीत्वेति । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्व्यस्यमविनश्यरूपं स्थिरार्थं
भूमिताम्रपट्टादि यस्य लोके पश्चात्तापो जायते न साधु मया
क्रीतमिति स क्रीतन्दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् । विक्रीतं वा
गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्। आह
दानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

परेणेति । दशाहादूर्द्ध्वं क्रीतन्न त्यजेत् नापि विक्रीतं विक्रा
यकोबलेन दापयेत् । विक्रीतं बलेन गृह्णन् क्रीतञ्च परित्यजन्
राज्ञा षट् शतानि पणान् दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य
कुर्यान्नृपोदण्डं स्वयं षण्णवतिमणान् ॥ २२४ ॥

यस्त्विति । नोक्तत्वादाति सामान्येनोक्तदण्डविशेषा
भिधानार्थमिदं उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां
वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवतिं
पणान् दण्डं कुर्यात् अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते
॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः । स
शतम्प्राप्नुयादण्डन्तस्यादोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

अकन्येतीति । नेयं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वे
षेण ब्रूयात् स तस्या उक्तदोषमविभावयन् पणशतं राजदण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः। नाक
न्यासु क्वचित् नृणां लुप्तधर्मक्रियाहि ताः ॥ २२६ ॥

युक्तश्चास्याकन्येतिवादिनोदण्डोयस्मात् पाणिग्रहेति ।
अर्थमणं देवं कन्याअग्निमयक्षतेत्येवमादयोवैवाहिकामनुष्ठा
णाम्मन्त्राः कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्वेव व्यवस्थिता नाकन्या
विषये क्वचित् शास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिता असमवे
तार्थत्वात् अतएवाह ताः क्षतयोऽनयोवैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रिय
माणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिक्रियाशालिन्यो भवन्ति
नासौ धर्मो विवाह इत्यर्थः । न तु क्षतयोर्नैवैवाहिकमन्त्रहो
मादिनिषेधकमिदं । या गर्भिणी संस्क्रियते तथाबोढुः कन्या
समुद्भवमिति क्षतयोऽनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्य
माणत्वात् । देवत्वेन तु गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको
विधिः । कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैस्समयेनाग्निसाक्षिक इति गान्ध
र्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्चोपग
मनपूर्वकोऽपि भवति तस्य च त्रियविषये धर्म्यत्वं मनुनोक्तं अतः
सामान्यविशेषन्यायात् इतरविषयोऽयं क्षतयोनिविवाहस्या
धर्म्यलोपदेशः ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रानियतन्दारलक्षणम् । तेषां
निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिस्सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

पाणिग्रहणिका इति । वैवाहिकामन्त्रानियतं निश्चितं भार्यात्वे
निमित्तं तैर्मन्त्रैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्भार्यात्वनिष्पत्तेः तेषान्तु

मन्त्राणां सखासप्तपदी भवेति मन्त्रेण कन्यायाः सप्तमे दत्ते
पदे भार्यात्वनिष्पत्तेः शास्त्रज्ञैः समाप्तिर्विज्ञेया एवञ्च सप्त
पदीदानात्प्राग्भार्यात्वानिष्पत्तिः सत्यनुशये जह्यान्नोर्द्ध्वं ॥२२७॥

यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुशयोभवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रययोरेव अन्यत्रापि यस्मिन्
यस्मिन्सम्बिद्धेतनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापोजायते तमनेन
दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वर्त्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

पशुष्विति । गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानाञ्च व्यति
क्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्मयथातथ्यव्यवस्थयावक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योग
क्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवेति । दिवा पशूनामालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये
दोषे जाते पालस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां

स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनोदोषोऽन्यथा तु यदि रात्रावपि
पालहस्तगताभवन्ति तत्र दोषउत्पन्ने पालएव गर्हणीय
ताम्नाप्नोति ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतोवरं । गोस्वा
म्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

गोपः क्षीरेति । यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरेण भृतो न
भक्तादिना स स्वाम्यनुज्ञया दशभ्योगोभ्यः श्रेष्ठामेकां गाम्भृत्यर्थं
दुह्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवञ्चैक
गवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । क्षीन
म्युरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव तु ॥ २३२ ॥

नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपथातीतं कृमिभिर्नाशितं श्वभिर्हतं
खादितं विवरादिपातमृतं प्रदर्शनार्थञ्चैतत्पालसम्बन्धिरक्षणा
ख्यपुरुषव्यापाररहितं मृतम्लायितं गवादिपशुं पालएव
तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

विधुष्य तु हतचौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
नार्हति । विधुष्येति चौराणां वज्रत्वप्रबलत्वदर्शनार्थं यदि
सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुच्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

कर्णाविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलबालनाभ्य
धोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च चिकित्सा
न्यसाधारणानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्प्र
सह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषम्भवेत् ॥ २३५ ॥

अजाविके इति । अजाश्च अविकाश्च अजाविकं गवाश्च
प्रभृतीनि चेति द्वन्द्वैकवद्भावः तस्मिन्नजाविके वृकैः परिवृते सति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात्स पालस्य
दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

तासाञ्चेदवरुद्धानाञ्चरन्तीनां मिथोवने । यामु
त्प्लुत्य वृको हन्यान् पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

तासाञ्चेति । तासामजाविकानां पालेन नियमितानां संधी
भूय वने चरन्तीनां मध्याद्यदि कश्चिद्दृकः कुतश्चिदुत्प्लुत्यालक्षि
तो यां काञ्चिद्धन्यात् न पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्हस्तो धनुः शम्या यष्टिः तस्याः पातः
प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन् वा
यष्टिप्रक्षेपान् यावत्पशुप्रचारार्थं शस्यवपनादिसंरोधपरि
हारः कार्यः नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतन्धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र
प्रणयेद्दण्डनृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तत्रापरीति । तस्मिन् परिहारस्थाने यदि केनचिददत्ता
वृत्तिकन्धान्यं उष्येत तच्चेत्पशवोभक्ष्येयुः । तत्र पशुपालानां
नृपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृत्तिन्तत्र प्रकुर्वीत यामुद्धो न विलोकयेत् । किं द्र
ष्व वारयेत्सर्व्वं श्वशूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

वृत्तिमिति । तत्र परिहारस्थाने चेत्त्रे वृत्तिं कण्टकादि
मयीं तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् यामपरपार्श्वे उद्धो न विलो
कयेत् तस्याञ्च यत्किञ्चिच्छिद्रं श्वशूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्व्वं
मावृणुयात् ॥ २३९ ॥

पथि चेत्त्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स
पालः शतदण्डार्हो विपालान् चारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

पथीति । वर्त्मसमीपे ग्रामसमीपे वा परिहारस्थे चेत्त्रे
दत्तवृत्तौ स पालः पशूः पालानिवारितो दारादिना कथ
ञ्चित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतदण्डः पशोश्च दण्डा
सम्भवात्पालएव दण्डः विपालान् पुनर्भक्षणप्रवृत्तान् पशून्
चेत्त्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

चेत्त्रेष्वन्येषु तु पशूः सपादम्यणमर्हति । सर्व्वत्र
तु सदो देयः चेत्त्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

चेत्त्रेष्विति । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु चेत्त्रेषु पशुर्भक्षयन्सपा
दम्यणं दण्डमर्हति । अत्रापि पालएव दण्डः सर्व्वत्र चेत्त्रे पशू

भक्षितम्फलं चेन्नस्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं
दातव्यमिति निश्चयः ॥ १४१ ॥

अनिर्दशाहाङ्गां सूतां वृषान्देवपशून्स्तथा । सपा
लान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

अनिर्दशाहामिति । प्रसूतां गामनिर्गतदशाहां तथा चक्र
शूलाङ्कितोत्सृष्टवृषान् देवसम्बन्धिपशून् पालसहितान् पाल
रहितान्वा शस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदंष्ट्यानाह उत्सृष्टवृषाणा
मपिगवां गर्भार्थं गोकुले पालैर्द्वारणात्सपालत्वसम्भवः ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागादशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्द्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रियस्य तु ॥ २४३ ॥

क्षेत्रियस्येति । क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुशस्यभक्षणे अयथाकालं
वपनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता
ततो दशगुणदण्डः स्यात् क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराध
क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्द्धदण्डः क्षेत्रशस्यप्रसङ्गाच्चेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्वार्त्मिकः पृथिवीपतिः । स्वामि
नाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

एतदिति । स्वामिनां पालानाञ्च रक्षणादपराधे पशू

नाञ्च शस्यभक्षणरूप व्यतिक्रमे धर्मप्रधानोभूपतिरेतत्पूर्वाक्तं
कर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमाम्प्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे
मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमामिति । द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्प
न्नायां ज्यैष्ठे मासि शीघ्ररवितापसंशुष्कदण्डत्वात् प्रकटीभूतेषु
सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकान् ।
शाल्मलीन्शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षानिति । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिणउदुम्बरा
दीन् चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान् कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणुंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान् कुञ्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

गुल्मानिति । गुल्मान् प्रकाण्डरहितान्वेणुंश्च प्रचुरकण्टक
त्वात्प्रकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमवृक्षान्वल्लीर्लताः

स्थलानि कृत्रिमोन्नतभूभागान् शरान् कुञ्जकगुल्मांश्च प्रचुरो
पभोगत्वेनादरार्थं पृथक् निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान् कुर्यात् ।
एवं कृते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

तडागानिति । तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृ
हाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसन्धिस्थानेषु कर्त्तव्यानि । एतेषु
सीमानिर्णयाय लोके विख्याप्य कृतेषूदकार्थिजना अपि श्रुति
परम्परया चिरकालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं ॥ २४९ ॥

उपच्छन्नानीत्यादि । सीमानिर्णये सर्वदाऽस्मिन् लोके
मनुष्याणां भ्रमज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि
वक्ष्यमाणानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गाराञ्च कर्करावालुकास्तथा ॥ २५० ॥

यानि चैवम्प्रकाराणि कालाङ्गुमिर्नभक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अश्मेति । यानीति । स्थूल प्रस्तरास्थिगोबालतुषभस्रकपा
लिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाङ्गारशर्करासिकता अन्यान्यप्येवं
प्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासाऽस्थिप्रभृतीनि यानि चिरकाले
नापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि ग्रामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति बृहस्पति
वचनात् स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि
भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिह्नै
राजा सीमामुन्नयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमा
निर्णयेन तु त्रिपुरुषादिकया तस्याधिः सीमेति पर्युदस्तत्वात् ।
ग्रामद्वयसन्धिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

यदि संशयएव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने । साक्षि
प्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

यदीति । यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेपि केनचित् प्रच्छ
न्नाङ्गारतुषादिकुम्भात्रमी स्थानान्तरं नीत्वा निखातानां
सीमातरुर्न्यग्रोधः स नष्टइत्यादि सन्देहो यदि स्यात् तदा
साक्षिप्रमाणएव सीमाविवादिनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादि
प्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसन्देहे लिङ्गानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथाब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयात्तथा सीमां सर्व्वास्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् द्वैधेन सीमाविषये
येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुः तेन प्रकारेण विस्मरणार्थं पत्रे सीमां
लिखेत् तांश्च सर्व्वानेव साक्षिणानामविभागं लिखेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वां स्रग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ २५६ ॥

शिरोभिरिति । ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि रक्तस्रग्वा
ससः सीमां नयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनात् रक्तपुष्पमाला
लोहितवाससो मस्तके मृत्स्रोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतन्त
निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः तां
सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विष
रीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतन्दमम् ॥ २५७ ॥

यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधा
नेन निर्णयन्तो निष्पापा भवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं
पणशतद्वयन्दण्डन्दाप्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

साक्ष्येति । ग्रामद्वयसम्बन्धि सीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं
सामन्तभवाः सामन्तास्तदासिनः चत्वारो ग्रामाः साक्षिधर्मेण
राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५६ ॥

सामन्तानामिति । साक्षिधर्मेण राजसमक्षं समन्तभव
ग्रामवासिनां मौलानां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य पुरुष
क्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभावे इमान्वक्ष्यमाणा
न्सन्निहितवनचारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५६ ॥

व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान्कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥

व्याधेति । लुब्धकान् पक्षिबधजीविनः गोपालान् मत्स्य
जीविनो मूलोत्पाटनजीविनः सर्पग्राहिणः शिलोञ्छवृत्तीन
न्यांश्च फलपुष्पेभ्यनाद्यर्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स्व
प्रयोजनार्थन्तेन ग्रामेण सर्व्वदा वनं गच्छन्तः तद्ग्रामसीमा
भिज्ञाः भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथाब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।
तत्तथास्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टादिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसन्धिषु
येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुः तेनैव प्रकारेण राजा द्वयो
र्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च । सामन्त
प्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

क्षेत्रेति । एकग्रामेपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमा
सेतुविवादे समन्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणकएव मर्यादाचिह्न
निश्चयोविज्ञेयो न व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषाब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्वे
पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सामन्तेति । सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां
यदि समन्तदेशवासिनो मिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं
राज्ञा मध्यमसाहसन्दण्डनीयाः एवञ्चासामन्तरूपाणामूर्वा
क्षद्विशतोदमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहन्तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहमिति । गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणबन्ध
नादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पणशतानि दण्डनीयः
स्यात्स्वत्वभ्रान्त्या हरतो द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

सीमेति । लिङ्गसाध्याद्यभावे सीमायामपरिच्छेत्तुमसक्यायां
राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवाद
विषयाम्भूमिं येषामेव ग्रामवासिनां उपकारातिशयो भवति
तद्व्यतिरेकेण च महाननिर्व्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यव
स्था ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये । अत
ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयं ॥ २६६ ॥

एष इति । एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषेण उक्तः अत ऊर्ध्वं
वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्यात् प्राक् वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः
पूर्वमभिधानं अनुक्रमश्रुत्यान्तु पारुष्ये दण्डवाचिके इति दण्ड
शब्दस्याल्पस्वरत्वात् द्वन्द्वे पूर्वनिपातः ॥ २६६ ॥

शतम्ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियोदण्डमर्हति । वैश्यो
प्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥ २६७ ॥

शतमिति । द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूपमरुषमुक्त्वा क्षत्रियः
पणशतं दण्डमर्हति एवं सार्द्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापे

क्षया वैश्यः शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं बधमर्हति
॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्डः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाशदिति । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चा-
शत्पणान् दण्डः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्चविंशति
द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादे
ष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणम्भवेत् ॥ २६९ ॥

समेति । द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोशे
कृते द्वादशपणो दण्डः अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु भ्रातृ
भगिन्याद्यस्त्रीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतं ब्राह्मण
माक्रुष्येत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणन्दण्डरूपम्भवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदञ्जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

एकेति । शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुष्य
जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाख्यान्निकृष्टाङ्गाज्जातः
॥ २७० ॥

नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः। निः
क्षेप्योऽयोमयःशङ्कुर्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

नामेति। अभिद्रोहआक्रोशः ब्राह्मणादीनां रेलं यज्ञ
दत्त ब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजातिग्रहणं कुर्वतो
लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेषु क्षेप्तव्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशन्दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः। तप्त
मासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति। कथञ्चिद्धर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोनुष्ठेयइति
ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वल
तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

श्रुतन्देशञ्च जातिञ्च कर्म शरीरमेव च। वित
थेन ब्रुवन् दर्पाहायः स्याद्विशतन्दमम् ॥ २७३ ॥

श्रुतेति। समानजातिविषयमिदन्दण्डलाघवात् नतु शूद्रस्य
द्विजात्याक्षेपविषयं। न त्वयैतत् श्रुतन्न भवानेतद्देशजातो न
तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादिकर्म कृतमि
त्यहङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात्। वितथे
नेति प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमिति तृतीया ॥ २७३ ॥

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्षापणावरं ॥ २७४ ॥

काणमिति । एकाक्षिविकलं पादविकलं अन्यमपि वा
तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं सत्येनापि काणादिशब्देन ब्रुवन्
अत्यन्ताल्पं तदा कार्षापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरम्यतरञ्जायां भ्रातरन्तनयं गुरुम् । आचा
रयञ्छतन्दाप्यः पन्थानच्चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

मातेति । आचारितः चारितोऽभिषत्तइत्याभिधानिकाः
मात्रादीन् पातकादिनाऽभिषपन् गुरोश्च पन्थानमत्यजन्
शतं दण्डाः अत्र मातृभ्रातृभार्यादीनां गुरुलघुपापाभिषापेन
दण्डसाध्यं समाधेयं । मेधातिथिस्तु आचारणभेदेन
मित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनामरस्यरभेदेन कर्त्तरयं दण्ड
विधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामरस्यरम्यतनीयाक्रोशे कृते
दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्य्यः । दण्डमेव विशेषेणाह

ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशिनि
पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिम्रति तत्त्वतः । क्छेद
वर्जं प्रणयनन्दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

विडिति । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे
ब्राह्मणक्षत्रियवत् वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे वैश्या
क्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपन्दण्डस्य प्रणयनं जिक्का
च्छेदरहितं यथावत्कर्त्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवञ्चैक
जातिर्द्विजातींस्त्विति प्रागुक्तजिक्काच्छेदो वैश्ये निवारितो
ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयं ॥ २७८ ॥

एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावद्दण्ड
विधिरुक्तोऽनन्तरन्ताडनादेर्दण्डपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि
॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेष्टमन्यजः । केत्त
व्यन्तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

येनेति । अन्यजः शूद्रोयेन केनचित्करचरणादिनाङ्गेन
साक्षाद्दण्डादिना व्यवहितेन वा द्विजातिं प्रहरेत् तदेवाङ्ग
मस्य केत्तव्यमित्ययं मनोरूपदेशः मनुग्रहणमादरार्थं अस्यै
वोत्तरः प्रपञ्चः ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

पाणिमिति । प्रहर्तुमाणिं दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं लभते
पादेन कोपात्प्रहरन् पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापक्वष्टजः । कव्यां
कृताङ्गानिर्व्वीस्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥ २८१ ॥

सहेति । ब्राह्मणेन सहैकासनोपविष्टः शूद्रः कव्यां तप्तलौह
कृतचिह्नोद्देशानिर्व्वीसनीयः स्फिचं वाऽस्य यथा न द्रियते तथा
क्षेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ क्केदयेन्नृपः । अव
मूत्रयतोमेद्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

अवेति । दर्पेण स्नेहणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य
राजा दावोष्ठौ क्केदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतोमेद्रं शर्द्धनं
कुत्सितोगुदशब्दः तेनावमानयतोदर्पान्न प्रमादात् गुदं क्केद
येत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ क्केदयेदविचारयन् । पाद
योर्हाडिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

केशेष्विति । दर्पादित्यनुवर्तते अहङ्कारेण केशेषु ब्राह्मणं
गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् हस्तौ
क्केदयेत् पादयोः श्मश्रुणि ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं गृह्णतो
हस्तद्वयक्केदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतन्द्रण्डोलोहितस्य च दर्शकः । मांस
भेत्ता तु षण्णिकान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

त्वग्भेदेति । चर्ममात्रभेदकस्त्वमानजातिर्नतु शूद्रो ब्राह्मणस्य
दण्डलाघवात् पणशतन्द्रण्डनीयः तथा रक्तोत्पादकोपि पण

शतमेव दण्डः मांसभेदी षष्टिष्कान् दाप्योऽस्थिभेदकस्तु देशा
निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा । तथा
तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वनस्पतीनामिति । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उप
भोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपोभवति तथा
तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डोविधेयइति निश्चयः ।
तथाच विष्णुः । फलोपभोगद्रुमच्छेदीत्तमं साहसं पुष्पोपभोग
द्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतन्तृणच्छेदीकं ।
कार्षापणञ्च पणएव मनुनाप्युक्तोवेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणामपशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति । यथा
यथा महद्दुःखन्दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणामित्यादि । मनुष्याणां पशूनाम्पीडोत्पादनार्थं
अहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्य
धिकं कुर्यात् एवञ्च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भे
दकः शतन्दण्डा इत्युक्तादप्यधिको दण्डोदुःखविशेषापेक्षया
कर्त्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायाञ्च ब्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययन्दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

अङ्गेति । अङ्गानां करचरणादीनां ब्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिरूप समुत्थानसम्बन्धो भवति तावता कालेन पथ्यौषधादिना यावानव्ययोभवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययम्पीडित्यादकोन दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्त्वमेनन्दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥

द्रव्याणीति । द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकताम्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्स तस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमन्दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च । मूल्या
त्यञ्चगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मेति । चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिका निर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु तन्मूल्या

त्यञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देवः स्वामिनश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव
॥ २८६ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिनएव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २८७ ॥

यानस्येति । यानस्य रथादेः यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामि
नश्च यस्य तद्यानन्तेषाञ्छिन्ननास्यादीनि दशनिमित्तानि दण्ड
मतिक्रम्य वर्त्तन्ते एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे
च प्रकृते यानस्वाम्यादीनान्दण्डो न भवतीति मन्वादयश्चाहुः
एतद्व्यतिरिक्तनिमित्तेषु पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २८७ ॥

क्षिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २८८ ॥

क्वेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्देचाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २८९ ॥

क्षिन्नेति । क्वेदनइति । नासायाम्भवनास्यं शरीरावयवत्वा
द्यत् । सा चेह बलीवर्द्धादिनामासम्बन्धिनी रज्जुः क्षिन्ननास्य
रज्जौबलीवर्द्धादिके भग्नयुगाख्यकाष्ठे रथादौ भूमिवैषम्यादिना
तिरश्चीनं वा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे यन्त्राणां
अर्धवन्धनानाञ्क्वेदने योक्तस्य पशुग्रीवारज्जौ रश्मेः प्रहरणस्य

छेदने अपसरापसरेत्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन
प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डोनास्तीति
मनुराह ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र
स्वामी भवेद्दण्डोहिंसायां द्विशतन्दमम् ॥ २६३ ॥

यत्रेति । यत्र सारथेरकौशल्याद्यानमन्यथा ब्रजति तत्र
हिंसायामशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः
स्यात् ॥ २६३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्या
प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्डाः शतं शतं ॥ २६४ ॥

प्राजकइति । यदि तु सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरे
वोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणञ्च मनुष्यमारणदत्यादिकन्द
ण्डमर्हति न स्वामी अकुशले तु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता
अन्येपि यानारूढाअकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे प्रत्येकं
शतं शतं दण्डाः ॥ २६४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशूभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डो ऽविचारितः ॥ २६५ ॥

स चेदिति । स चेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभीरथा
न्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्समर्पणाक्षमः
सङ्कटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन् तुरगैरथेन वा रथावय
वैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्त्तव्य एव
॥ २६५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्क्लिषम्भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥ २६६ ॥

रथसङ्कटापराधे कीदृश इत्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्य
मारणे प्राजकस्यानवधानात् यानेन कृते शीघ्रमेव चौर
दण्डोत्तमसाहसो भवेत् न तु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं
मिति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तम
साहसस्यार्द्धमस्य शतपणो दण्डो भवेत् ॥ २६६ ॥

क्षुद्रकाणाम्पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोदमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥ २६७ ॥

क्षुद्रेति । क्षुद्रकाणां पशूनां जातितोविशेषापदिष्टेतरेषां वन
चरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतोदण्डः स्यात्

शुभेषु मृगेषु हरुष्यतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंससारसादिषु
पक्षिषु हतेषु पञ्चाशत्पणो दण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात्पञ्चमासिकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

गर्द्वभेति । गर्द्वभक्षागैडकानाम्युनर्मारणे पञ्चरूप्यमा
षकपरिमाणोदण्डः स्यात् । नचात्र हैरण्यमाषग्रहणं उत्तरो
त्तरलघुदण्डाभिधानात् श्वशूकरमारणेषु पुनारौप्यमाष
परिमाणो दण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वाति
लघुवेणुशलाकया वा ताड्याभवेयुः शिष्यार्थं ताडनविधानादत्र
दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथञ्चन । अतो
न्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३०० ॥

पृष्ठतइति । रज्जादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः
नतु शिरसि उक्तप्रकारव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्ड
रूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

एषो खिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः । स्तेन
स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिन्दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एष इति । एष दण्डपारुष्य निर्णयो निःशेषेणोक्तः अत ऊर्ध्वं
चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानान्निग्रहे नृपः । स्तेना
नां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति । चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं
कुर्यात् यस्माच्चौरनिग्रहाद्राज्ञः ख्यातिर्निरूपद्रवतया राष्ट्रं
च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततन्नृपः । सत्रं
हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति । हि अवधारणे चौराणां नियमनेन यो नृपतिः
साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः सर्वेषां श्लाघ्यो भवति सत्रं
गवायनादि क्रतुविशेषः यस्मात् सत्रमिव सत्रं तत्फल
दानाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति
अन्यद्विसत्रं नियतकालीनं नियतदक्षिणञ्च एतत्तु सर्व
कालीनमभयदक्षिणञ्चेति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः । अध
र्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥

सर्वतदति । प्रजारक्षतोरारक्षः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादे
भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशात् धर्मषड्भागो भवति अर
क्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात् षड्भागः स्यात् तस्माद्यत्नतः
स्तेननियहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । न च भृतिक्रीतत्वात् राज्ञो
धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् । भृत्या धर्मषड्भागेन च परि
क्रयस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

यद्धीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य षड्भाग
भायाजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यदिति । यः कश्चिज्जपयागदानदेवतार्चादीनि करोति
तस्य राजा सम्यक्पालनेन षड्भागम्प्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्नांश्च घातयन् ।
यजतेऽहरद्वयज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

रक्षन्निति । भूतानि सर्वाणि स्यावरजङ्गमादीनि यथाशास्त्रं
दण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षन् बध्नांश्च स्तेनादीन् ताडयन्
प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते तज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ।
॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरक्षन्निति । यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिंधान्यादेः षड्भागादिकं करं ग्रामपुरवासीभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनियमेन वा ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनियतस्थावेषु द्रव्याऽनुसारेण ग्राह्यन्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागफलकुसुमशाकदण्डाद्युपायनमतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन् सद्यएव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरक्षितारमिति । यो राजा न रक्षति अथ च धान्यादिषड्भागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वादयन् आहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्भकम् । अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकाभाववृद्धिशालिनमनुचितदण्डादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितं करबल्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकन्त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकञ्चौरादिमपराधापेक्षया
त्रिभिर्न्यायैः प्रयत्नेन नियमयेत् । तानाह । कारागारप्रवेश
नेन निगडादिबन्धनेन ताडनकरचरणादिच्छेदनादिनाना
प्रकारहिंसनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातयद्वेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

निग्रहेणेति । पापशालिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण
द्विजातयद्वेव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृह्णीयात् साधून्शानुगृह्णीयात्
॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।
बालवृद्धातुराणाञ्च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

क्षन्तव्यमिति । कार्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं
रक्षयतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमाण
मात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्त्तस्तेन स्वर्गे महीयते । यस्त्वै
श्वर्यान्नक्षमते नरकन्तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

यः क्षिप्त इति । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः स तेन स्वर्गलोके
पूजां लभते प्रभुत्वदर्पान्न सहते यः स तेन नरकं गच्छति
॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । आच
क्षणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्मि श्लाघि मां ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णस्तेयकृदिप्रद्वत्यादिना
प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनं प्रति राज
दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
चौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृत
मिति स्तेयं ग्राहयता मुषलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
मुभयतस्तीक्ष्णां शक्तिं लोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राज
समीपे गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहार्यहमतोऽनेन मुषलादिना
मां व्यपादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

शासनादा विमोक्षादा स्तेनः स्तेयादिमुच्यते । अशा
सित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषं ॥ ३१६ ॥

शासनादिति । सकृन्मुषलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतक
कल्पस्य जीवतोपि वा परित्यागात् स चौरस्तस्मात्पापात्प्रमु
च्यते । अतएव याज्ञवल्क्यः । मृतकल्पः प्रहारार्त्ताजीवन्नपि
विष्णुद्व्यतीति । तं पुनः स्तेनं करुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पा
पन्तद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भूणहा मार्ष्टि पत्न्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषं ॥ ३१७ ॥

अन्नादइति । ब्रह्महा यस्तत्सम्बन्धि योन्नमन्ति तस्मिन्नसौ
स्वपापं संक्रामयति भूणहान्नभोक्तुः पापम्भवतीत्येतदत्र विव
क्षितं नतु ब्रह्मघ्नः पापमश्नयति तथा भार्या व्यभिचारिणी जार
पतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयति शिष्यश्च सन्ध्याग्निकार्या
द्यकरणजन्यं पापं गुरौ सहमाने न्यस्यति याज्यश्च विधिमति
क्रामन् याजके क्षममाणे पापं निःक्षिपति स्तेनश्च राजन्यपेक्ष्य
माणे पापं समर्पयति तस्माद्ब्रह्महा स्तेनो नियहीतव्यः ॥ ३१७ ॥

राजनिर्दूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

राजेति । सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राजभि
र्विहितदण्डामनुष्याः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वार्जित
पुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुघटं कूपाद्वरेङ्गिन्याच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्माषन्तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

यस्त्विति । कूपसमीपे रज्जुघटयोः जलोद्धरणाय धृतयो
रज्जुघटं वा यो हरेत् । यो वापानीयदानगृहं विदारयेत् सौवर्णं
माषन्दण्डं प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टन्तु सौवर्णं माषन्तत्र प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ३१९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकम्बधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ ३२० ॥

धान्यमिति । द्विपलशतद्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः दशसंख्ये
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकम्बान्यं हरतो बधः स च हर्तृस्वामि

गुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः शेषे पुनरेक
स्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निष्कृतैकादशगुणं दण्डं
दाप्यः स्वामिनश्चापहृतं ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः । सुवर्ण
रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये बध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्पट्टादीनाम्लशता
धिकेऽपहृते बधः कर्त्तव्य एव विषयसमीकरणञ्चात्र देशकाला
पहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि
ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषे त्वे
कादशगुणं मूल्याद्दण्डमप्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पञ्चेति । पूर्वोक्तानामप्यञ्चाशतऊर्द्ध्वं शतं यावदपहारे कृते
हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितं । शेषे पुनरेकपलादारभ्य
पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहृतधनादेकादशगुणन्दण्डं
दाप्यः ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानान्नारीणाञ्च विशेषतः । मुख्या
नाञ्चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति ॥ ३२३ ॥

पुरुषाणामिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां

महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानाञ्च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महेति । महतामपशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तथा
खड्गादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेशौषधस्य दुर्भिन्नादिरूपं
कालं कार्यम्ययोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपन्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोष्विति । ब्राह्मणसम्बन्धिनीनाङ्गवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनाञ्चाजैडकानां दण्डभूयस्त्वाद्या
गाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव क्षिन्नार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तण्डुलस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च । मृण्म
यानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानामप्लिणाच्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ ३२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्वा
 नानाञ्च सर्वेषान्तमूल्याद्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥

सूत्रेति । वेणुवैदलेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 ऊर्णादिसूत्रस्य कार्पासिकस्य च किण्वस्य सुरावीजद्रव्यस्य
 सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डादीनां यदन्यत्पशुसम्भ
 वञ्चमृगचर्मखड्गशृङ्गादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां
 मनःशिलादीनां मद्यानां द्वादशानां पक्वानानामोदनव्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पासादिशब्दार्थानामसिद्धानाञ्चा
 पहारेऽपहतद्रव्यमूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥
 ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्व
 परिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

पुष्पेष्विति । पुष्पेषु हरिते च चेत्रस्ये धान्ये गुल्मलतावृक्षेषु
 अपरिपूतेषु अनपास्तपुलाकेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्यनिर्देशात्
 परिपवनसम्भवाच्च अन्येषु धान्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु
 हतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णल
 परिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु
अन्वयोद्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकग्रामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदमः
खलस्थेषु धान्येषु अर्धन्दण्डः तत्र हि परिपूयन्ते गृहस्थिते
ष्वेकादश गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हत्वापङ्क्त्यते च यत् ॥ ३३२ ॥

स्यादिति । यद्भान्यापहारादिकङ्कर्म द्रव्यस्वामिसमत्वं
बलात् हृतं तत्साहसं स्यात् सहोबलं तद्भवं साहसं अतद्दह स्तेय
दण्डो न कार्यः एतदर्थस्तेयप्रकरणेऽप्युक्तः यत्पुनः स्वामिप
रोच्चापहृतं तत् स्तेयं भवेत् यच्च हत्वा अपङ्क्यते तदपि स्तेय
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमा
द्यन्दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत् । यश्च चेतानि गृह्याग्निं वा

अग्निगृहाचौरयेत्तं राजा प्रथमं साहसन्दण्डयेत् अग्निस्वामिन
 स्वाधानोपचयोदातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकमयग्निं
 चौरयतोयं दण्डदत्त्याह तदयुक्तम् अल्पापराधे गुरुदण्ड
 स्यान्वाय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनोनृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येनेति । येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
 च्छेदादिना चौरामनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गमसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् । तत्र धन
 स्वाम्युत्कर्षस्तेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाद
 ण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

पितेति । पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां
 मध्यात्स्वधर्मे योनावतिष्ठते स राज्ञोऽदण्डनीयोनास्ति अपितु
 दण्डनीय एव ॥ ३३५ ॥

कार्षापणम्भवेदण्डो यत्रान्यः प्राकृतो जनः । तत्र
 राजा भवेदण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

कार्षेति । यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्षापणं दण्ड
 नीयो भवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पणसहस्रन्दण्डनीय इति

निश्चयः । सार्धदण्डन्तु अप्सु प्रवेशयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ।
ईशोदण्डस्य वरुण इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं । षोड-
शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

अष्टेति । ब्राह्मणस्येति । तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संब-
ध्यते यस्मिन् स्तेये योदण्ड उक्तः स स्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्ट-
भिरापद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः । षोडशगुणो गुण-
दोषज्ञस्य वैश्यस्य । द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य । चतुःषष्टि-
गुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य । शतगुणो वा । अष्टाविंशत्यधिक-
शतगुणो वा । गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलन्दाव्व्याग्यर्थन्तथैव च । तृणञ्च
गोभ्योग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

वानस्पत्यमिति । वीरुदनस्पतीनामुष्याणि स्ववदाद-
हीत फलानि चापरिवृतानां इति गोतमवचनात् । अपरिवृत

वानस्पत्यादीनां मूलफलं होमीयाग्न्यर्थं च दारु गोघ्रासार्थं च
दण्णम्परकीयमस्तेयं मनुराह तस्मादिह न दण्डोनाप्यधर्मः

॥ ३३६ ॥

योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्तेत ब्राह्मणो धनं । याज
नाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

योऽदत्तेति । अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्तात् यो ब्राह्मणो
याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लभ्युमिच्छेत्स
चौरवचौरतुल्यो ज्ञेयः अतः स इव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

द्विजो ध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आद
दानः परक्षेत्रान्न दण्डन्दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विजइति । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षुदण्डौ द्वे च
मूलके परकीयक्षेत्राङ्गुलान् दण्डदानयोग्येन भवति ॥ ३४१ ॥

असन्धितानां संधाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः ।
दासाश्चरथद्वर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं ॥ ३४२ ॥

असन्धीति । अवद्धानामश्व्यादीनाम्परकीयानां यो दर्पेण
बन्धयिता बद्धानां मन्दुरादौ मोचयिता यो वा दासाश्चरथाप
हारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात्स च गुरुलघ्वपराधानुसारेण मार
णाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहं ।
यशोऽस्मिन् प्राप्नुयात्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं ॥ ३४३ ॥

अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाणः
द्वह लोके ख्यातिम्वरलोके चोत्कृष्टसुखमाप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत
क्षणमपि राजा साहसिकन्नरम् ॥ ३४४ ॥

ऐन्द्रमिति । सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं ख्यातिं चाविनाशिनी
मनपक्षयाच्चातिशयेन प्राप्तुमिच्छन् राजा बलेन गृहदाहधन
ग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः । साह
सस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वागिति । वाक्पारुष्यकृतश्चौराच्च दण्डपारुष्यकारिणश्च
मनुष्यात्साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बोद्धव्यः ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्त्तमानन्तु यो मर्षयति पार्थिवः । स
विनाशं व्रजत्यागु विद्वेषञ्चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

साहसद्विति । यो राजा साहसे प्रवर्त्तमानं क्षमते स पाप
कृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाणराष्ट्रतया
जनविद्वेषञ्च गच्छति ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलादा धनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्व्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

नमित्रेति । मित्रवाक्येन वज्रधनप्राप्त्या वा सर्व्वभूतभय
जनकान् साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मोयत्रोपरुध्यते । द्विजा
तीनाञ्च वर्णानां विप्रवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्म्मेण घ्नन्न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

शस्त्रमिति । आत्मनइति । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्व्वर्णैः
खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यं यस्मिन् काले वर्णानामाश्रमिणाञ्च साह
सकारादिभिर्धर्मः कर्त्तुं न दीयते तथा त्रैवर्णिकानामराज
केषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिकालजनिते स्त्रीसंगरादौ प्राप्ते ।
तथात्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे
स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थञ्च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान् हिंसन्
न दोषभागी भवति परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्य्यः
॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वज्रश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं वेति । गुरुबालवृद्धवज्रश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं बधो
द्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि
स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् अतएव उभयोः । गृहीत
शस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनश्च भृगुशब्दो
ल्लेखेन मनुश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् । आततायिनि
चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । बधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे
हीने बधोभृगुः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ
च धर्मेण घ्नन् न दुष्यतीति पूर्वस्यायमनुवादः । गुर्व्वादिक
मपि हन्यात् किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नाततेति । जन समचं रहसि वा बधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न
कश्चिदपि अधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति यस्माद्ध
न्तृगतोमन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं
निवर्त्तयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदन
धनग्रहणादयोदण्डाः कार्य्याः ॥ ३५१ ॥

परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान्मनुष्यहीपतिः । उद्वेज
नकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

दूदानीं स्त्रीसंग्रहणमाह परदारेति । परदारसम्भोगेषु
प्रवृत्तान् मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्त्तनादिभिरङ्क
यित्वा राजा देशान्निःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः । येन
मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति । यस्मात् परदाराभिगमनात्संभूतो वर्णस्य सङ्करः
सम्पद्यते येन वर्णसङ्करेण विशुद्धपत्नीकयजमानाभावात्
अग्नौ प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इत्यस्याभावे सति
वृथाख्यजगन्मूलविनाश्यधर्मो जगन्नाशाय सम्पद्यते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्वं
माक्षारितो दौषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं ॥ ३५४ ॥

परस्येति । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदौषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः
पुरुषउचितकारणव्यतिरेकेण परभार्य्या सह सम्भाषणं
कुर्वन् प्रथमसाहसन्दण्डप्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनानाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषमप्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यस्त्विति । यः पुनः पूर्वन्तत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः
केनचित् कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्द
ण्डात्वादिदोषमप्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोस्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे ससंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

परेति । तीर्थारण्यवनादिकं निर्जनदेशोपलक्षणार्थं यः
पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्वहिर्गुल्म
लताकीर्णे निर्जने देशे वने वज्रवृक्षसन्तते नदीनां सङ्गमे पूर्वं
मनाचारितोपि कारणादपि सम्भाषेत् स संग्रहणं दण्डं सहस्र
पणं वक्ष्यमाणमाप्नुयात् । सम्यग्वृक्ष्यते ज्ञायते येन परस्त्री
सम्भोगाभिलाषइति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शाभूषणवाससां । सह
खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेति । समान्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः
परीहासालिङ्गनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वासन
मित्येतत्सर्व्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

स्त्रियमिति । यः स्पृष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियं
स्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते तदाऽन्योन्याङ्गीकरण
रूपं सर्व्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तन्दण्डमर्हति । चतु
र्णामपि वर्णानान्दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

अब्राह्मणइति । अब्राह्मणोऽत्र पूद्रः दण्डभूयस्त्वात् । ब्राह्म
ण्यमनिच्छन्त्यामुत्तमं संग्रहणे प्राणान्तन्दण्डम्राप्नोति चतुर्णा
मपि ब्राह्मणादीनां वर्णानान्धनपुत्रादीनामध्यादतिशयेन
दाराः सर्व्वदा रक्षणीयाः तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं उत्कृष्टसंग्रहणा
दपि सर्व्ववर्णैर्भार्य्यारक्षणीयाः ॥ ३५९ ॥

भिक्षुकावन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथाः । सम्भा
षणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

भिक्षिति । भिक्षाजीविनः सुतिपाठकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षकाः
सूपकारादयश्च भिक्षादिस्वकार्य्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाष
णमनिवारिताः कुर्युः । एवञ्चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

न सम्भाषाम्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषि
द्धोभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

न सम्भाषामिति । स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः सम्भाषणं
कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन् राज्ञः षोडशमाषात्मक
सुवर्णदण्डयोग्योभवति ॥ ३६१ ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्ज
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

नैषइति । परस्त्रियं योभिवदेदित्यादिसम्भाषणनिषेध
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्यापुत्रः स्वकातनु
रित्युक्तत्वात् भार्यैवात्मा अनया उपजीवन्ति धनलाभाय
तस्याजारं क्षमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्ते
स्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च पर
पुरुषानानीय तैः स्वभार्याः संश्लेषयन्ते स्वयमागतांश्च परपुरु
षान् प्रच्छन्नाभूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्सम्भाषां ताभिराचरन् ।
प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

किञ्चिदिति । निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः
संभाषणं कुर्वन् स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः तासामपि

परदारत्वात् तथा दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धादिब्रह्मचारिणी
भिश्च सम्भाषां कुर्वन् किञ्चिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

योऽकामान्द्रूपयेत्कन्यां स सद्योबधमर्हति । सका
मान्द्रूपयंस्तुल्यो न बधम्प्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

योऽकामामिति । यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीं कन्याङ्गच्छति
स तत्तद्दण्डादेव ब्राह्मणेतरालिङ्गच्छेदनादिकं बधमर्हति
इच्छन्तीं पुनर्गच्छन् बधार्होमनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टन्न किञ्चिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

कन्यामिति । कन्यां सम्भोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां
स्वल्पमपि दण्डं न दापयेत् हीनजातिम्युनः सेवमानां बद्धा
स्थापयेत् यावत्सा निवृत्तकामा स्यात् ॥ ३६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योबधमर्हति । शुक्लन्द
द्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

उत्तमामिति । हीनजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती

मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमारणात्मकं
बधमर्हति समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता
मन्यते तदा पितुः शुल्कानुरूपमर्थं दद्यान्न च दण्ड्यः सा च
कन्या तेनैव वोढव्या ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः। तस्याशु
कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

अभीति । योमनुष्यः प्रसह्य बलात्कारेण समानजातीयां
गमनवर्जमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्र
मेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट् पणशतानि चायं दण्ड्यः
स्यात् ॥ ३६७ ॥

सकामान्दूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

सकामामिति । समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेप
मात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति किन्त्वऽतिप्रसक्तिनिवार
णाय द्विशतन्दण्डन्दाप्यः ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
शुल्कश्च द्विगुणन्दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥ ३६९ ॥

कन्यैवेति । या कन्यैवापरां कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्या

द्विशतोदण्डः स्यात्कन्याशुल्कश्च द्विगुणं कन्यापितुर्दद्यात् शिफा
प्रहारांश्च दश प्राप्नुयात् ॥ ३६६ ॥

या तु कन्याम्रकुर्यात् स्त्री सा सद्योमौल्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदद्वारेणोदहनन्तथा ॥ ३७० ॥

या त्विति । या पुनः स्त्री कन्यां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्सा
तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं अनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेव च्छेदनं
गर्दभेण च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां
श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बद्धसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

भर्तारमिति । या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेण
सौन्दर्यादिगुणदर्पेण वा पतिं पुरुषान्तरोपगमनालङ्घयेत् ।
तां राजा बद्धजनाकीर्णे देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

पुमांसन्दाहयेत्पापं शयने तप्तआयसे । अभ्या
दध्यश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

पुमांसमिति । अनन्तरोक्तं जारम्यापकारिणं पुरुषमथो
मयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत्तत्र शयने बध्यघातिनः
काष्ठानि निःक्षिपेयुः यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः। ब्रात्यया
सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

संवत्सरेति । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य
पुनः संवत्सरातिक्रमेतस्यामेवाभिशस्तस्य पूर्वदण्डाद्विगुणोदमः
कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने योदण्डः परिकल्पितः
चाण्डाल्यासह निर्देशात् चाण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डाली
गमने योदण्डः सहस्रन्वन्यजस्त्रियमिति संवत्सरे तृतीये यदि
तामेव ब्रात्यजायाक्तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः
कर्त्तव्यः । एतच्च पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्रात्यजायागमनेपि
चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशस्तदण्ड
तस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वदण्डाद्विगुणा
दण्डो ऽद्वयः ॥ ३७३ ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तम
ङ्गसर्वस्यैगुप्तं सर्वेण क्षीयते ॥ ३७४ ॥

शूद्रइति । भर्त्तादिभिरक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं
यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितां रक्षारहिताङ्गच्छन् लिङ्गसर्व
स्वाभ्यां वियोजनीयः अत्राङ्गविशेषाश्रवणेपि आर्यस्त्यभिगमने

लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं गुप्तां चेदधोऽधिकदतिगोतमवचना
सिङ्गच्छेदः । रक्षितान्तु गच्छन् शरीरधनहीनः कर्त्तव्यः ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्डो मौण्ड्यं मन्त्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

वैश्यइति । वैश्यस्य गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरवन्धनादनन्तरं
सर्वस्वग्रहणरूपोदण्डः कार्यः क्षत्रियागमने तु वैश्यश्च क्षत्रि
यामिति वक्ष्यति क्षत्रियोगुप्ता ब्राह्मणीगमने सहस्रदण्ड
नीयः खरमूत्रेण चास्य मुण्डनं कर्त्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्य
म्यञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणं ॥ ३७६ ॥

ब्राह्मणीमिति । अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रिया
गच्छतः तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः
सहस्रदण्डोपेतं । वैश्ये चायमपञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिना
निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः तदितरब्राह्मणी
गमने तु वैश्यस्यापि सहस्रदण्डएव ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विसृज्यौ
शूद्रवदण्डौ दग्धयौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

उभाविति । तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् सर्वेण हीयते गुप्तं इति दण्डौ । यद्वा
कटेन आवेक्ष्य दग्धयौ तत्र वैश्यं लोहितदर्भैः क्षत्रियं शर
पत्रैर्वावेक्ष्य इति वशिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः पूर्वं सहस्रं क्षत्रियो
दण्डो वैश्यः सर्वस्वमित्युक्तत्वादयम्याणान्तिकदण्डो गुण
वद्ब्राह्मणो गमनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रम्ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमिति । रक्षितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सहस्रमैथुने पञ्चशतानि दण्डनी
यो भवेत् ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यम्याणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इत
रिषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौण्ड्यमिति । ब्राह्मणस्य बध्दण्डस्थाने शिरोमुण्डन
न्दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनाम्यनुरक्तेन घातेन
दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि । स्थितम् ।
राष्ट्रादेनं वह्निः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

न जातित्यादि । ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न
हन्यात् । अपितु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत्
॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मा
दस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

न ब्राह्मणेति । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति
तस्माद्राजा सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधन्नचिन्त
येत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

वैश्यश्चेति । रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा
यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुप्तायाङ्गमने यौ
दण्डावुक्तौ वैश्यं पञ्चशतकुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणमिति
द्वावेव तौ दण्डौ वैश्यक्षत्रिययोर्भवतः अयञ्च वैश्यस्य रक्षित
क्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो दण्डो लघुत्वात् गुणवद्वैश्यस्य
निगुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्यादिगमन

विषयो बोद्धव्यः क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतोयुक्तएव
सहस्रदण्डः ॥ ३८२ ॥

सहस्रब्राह्मणो दण्डन्दायोगुप्ते तु ते ब्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥ ३८३ ॥

सहस्रमित्यादि । क्षत्रिया वैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो ब्रजन् सहस्र
दण्डं दापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने
सहस्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतन्दमः । मूत्रेण
मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

क्षत्रियेति । अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितक्षत्रियागमने गर्दभमूत्रेण
मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् ॥ ३८४ ॥

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रा वा ब्राह्मणो ब्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियं ॥ ३८५ ॥

अगुप्ते इति । अरक्षिता क्षत्रियां वैश्यां शूद्रा वा ब्राह्मणो
गच्छन् पञ्च शतानि दण्ड्यः स्यात् अन्ते भवोऽन्यजः यस्मादधमो
नास्ति चाण्डालादिस्य स्त्रियं गच्छन् सहस्रदण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न
साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

यस्येति । यस्य राज्ञोराष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी
गृहदाहादिषाहसकारी दण्डपारुष्यकर्त्ता च नास्ति स राजा
शक्रपुरं याति ॥ ३८६ ॥

एतेषान्निग्रहोराज्ञः पञ्चानां विषये स्वके । साम्रा
ज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

एतेषामिति । एतेषां स्तेनादीनामपञ्चानां स्वराष्ट्रे निग्रहः
समानजातीयेषु राजसु मध्ये राज्ञः साम्राज्यकृत् इह लोके च
यशस्करो भवति ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजं यस्य जेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि । शतं
कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतं ॥ ३८८ ॥

ऋत्विजमिति । यो याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्ठानसमर्थं अति
पातकादिदोषरहितं ऋत्विग्वा याज्यमदुष्टं त्यजति तयोः
शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति । त्यज
न्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

न मातेति । मातृपितृभार्यापुत्राः त्यागं दोषणशुश्रूषणा

द्यकरणात्मकं नार्हति तस्मादेतान् पातकादिदोषरहितान्
परित्यजन् एकैकपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्डाः ॥ ३८६ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः । न
विब्रूयानृपो धर्मञ्चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३८७ ॥

आश्रमेष्विति । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्ये
अयं शास्त्रार्थानायं शास्त्रार्थ इति परस्परज्ञातविवादानां
राजा स्वीयहितञ्चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सहसाविशेषेण न
ब्रूयात् ॥ ३८७ ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३८८ ॥

यथार्हमिति । योयादृशीं पूजामर्हति तन्तथा पूजयित्वा
अन्यैर्ब्राह्मणैस्सह प्रथमम्प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा ततएषां
यः स्वधर्मः तं बोधयेत् ॥ ३८८ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिजे ।
अर्चावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकं ॥ ३८९ ॥

प्रातीति । निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवासी
अनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणाभोज्यन्ते तत्र प्राति
वेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात्

ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन् ब्राह्मणउत्तरत्र हैरण्यादियह
णादिह दौष्यमाषण्डमर्हति ॥ ३६२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुभूतिकृत्येष्वभोजयन् । तदन्नं
द्विगुणन्दाप्योहिरण्यञ्चैव माषकं ॥ ३६३ ॥

श्रोत्रियइति । विद्याचारवान् तथाविधमेव गुणवन्तं विभव
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यावेवाभोजयं
स्तदन्नमभोजिताय द्विगुणं दाप्योहिरण्यमाषकञ्च राज्ञः ।
॥ ३६३ ॥

अन्धोऽजडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः । श्रोत्रि
येषपकुर्व्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३६४ ॥

अन्धइति । अन्धोऽवधिरः पंगुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः सप्तत्येति
प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमिति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्य
शुश्रूषादिनोपकारकएते केनचिदपि क्षीणकोषेणापि राज्ञा
स्वग्राह्यकरं न दापनीयाः ॥ ३६४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितार्त्ता च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यञ्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

श्रोत्रियमिति । विद्याचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियो
गादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः । न च
वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

शाल्मलीति । शाल्मल्यादिवृक्षसम्बन्धिफलके अपरुषे रजकः
शनैःशनैर्वासांसि प्रचालयेत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दासौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्तुवायो दशपलन्दद्यादेकपलाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्तुवायदिति । तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थन्दशपलानि सूत्रं
गृहीत्वा पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रन्दद्याद्यदि

ततो न्यूनन्दद्यात्तदा द्वादश पणान् राज्ञा दायः स्वामिनश्च
तुष्टिः कर्त्तव्यैव ॥ ३६७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्य्य
रघं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३६८ ॥

शुल्केति । स्थलजलपथव्यवहर्तृभ्यो राजग्राह्यभागः शुल्कं
तस्य व्यवस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञाः
ते पण्येषु यमर्घं मूल्यमनुरूपं कुर्य्युः ततो लाभधनाद्दिंशतिभागं
राजा गृह्णीयात् ॥ ३६८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३६९ ॥

राज्ञइति । राज्ञः सम्बन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्या
तानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि तद्देशोद्भवानि तथा यानि
च प्रतिषिद्धानि यथा दुर्भिचे धान्यन्देशान्तरं न नेयमिति तानि
लोभाद्देशान्तरं नयतो वणिजः सर्व्वहरणं राजा कुर्यात्
॥ ३६९ ॥

शुल्कस्थानम्परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी । मिथ्या
वादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययं ॥ ४०० ॥

शुल्कमिति । शुल्कमोषणाय उत्पद्येन गच्छति अकाले
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुल्कखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अल्पां संख्यां वक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणन्दण्डरूप
तया दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानन्तथा वृद्धि क्षयावुभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्य
स्यागमं कियद्दूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं कियत्कालं
स्थितं किञ्चनमूल्यं लभतइति स्थानं तथा कियतो वृद्धिरत्र तथा
कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानुपक्षयइत्येवं विचार्य
यथा वणिजां क्रेतूणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैषाम्प्रत्यक्षमर्घसंस्थापननृपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पण्यानाम

नियतत्वात् । अस्थिरार्घाणाम्यञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिर
प्रायार्घाणाम्यज्ञे पक्षे गते वणिजामर्घविदाम्यत्यच्चं नृपतिराप्त
पुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

तुलामानं प्रतीमानं सर्वञ्च स्यात्सुलक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुलेति । तुलामानं सुवर्णादीनाम्यरिच्छेदार्थं यत् क्रियते
प्रतीमानं प्रस्यङ्गोणादितत्सर्वं स्वरूपितं यथा स्यात् षट्सु
षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्
॥ ४०३ ॥

पणं यानन्तरे दाप्यमौरुषोऽर्द्धपणन्तरे । पादम्य
शुश्रु योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

पणमिति । भाण्डपूर्णानि यानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
शकटादियानं तरविषये पणन्दाय्यं एवं पुरुषवाह्यभारोर्द्ध
पणन्तरपणन्दाय्यः पशुश्रु गवादिः पणचतुर्थभागं भाररहि
तोमनुष्यः पणष्टमभागन्दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यन्दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोणीकण्डोलादीनि
यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्राउक्तपदा
र्द्धदानापेक्षया यत्किञ्चिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालन्तरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं दूदानीं नदीमार्गेण
दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादि
कालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात् स्वायत्तत्वाभावे तरपण्य
विशेषज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं नास्ति अतस्तत्रोचितमेव
तरपण्यं ग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्द्ध्वं तथा प्रव्रजितो
भिक्षुर्मुनिर्वानप्रस्थो ब्राह्मणश्च लिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः ॥ ४०८ ॥

यन्नावीति । नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नैयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियहः ॥ ४०९ ॥

एष नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियह इति विधातुं
नैयायिनामेष व्यवहारस्य निर्णय उक्तः दैवोपजातवात्यादिना
नौभङ्गेन घनादिनाशे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं कृषिमेव च । पशूनां
रक्षणञ्चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

वाणिज्यमिति । वाणिज्यकुशीदकृषिपशुरक्षणानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रञ्च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाणौ
वैश्यशूद्रौ राज्ञो दण्ड्यावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ । विभृ
यादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

क्षत्रियमित्यादि । ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ

करुणया स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन् ग्रामा
च्छादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तावुपगताव
विभ्रत् राज्ञा दण्डनीयइति प्रकरणसामर्थ्याद्गम्यते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयँलोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्
॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय
नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद्दास्यकर्मपादधाव
नादि कारयन् षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
यैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रंत्विति । शूद्रमुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति । यस्मादसौ ध्वजाहतत्वादिना दासत्वं गतः
स तेन त्यक्तः स्वदास्याभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्यान्

विमुच्यते यस्मादास्यं शूद्रस्य सहजं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्य
मपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादिदिजशूद्रा
कर्त्तव्येत्येवंपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणन
मनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तिमौ ।
पैत्रिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वजेति । संग्रामे स्वामिसकाशाज्जितो भक्तलोभाभ्युपगत
दासो भक्तदासः तथा स्वदासीपुत्रः मूल्येन क्रीतोऽन्येन दत्तः
पित्रादिक्रमागतः दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदास्यभावद्वत्ये
तानि सप्त ध्वजाहतत्वादीनि दासत्वकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासास्त्रयोऽमी निर्दूना एव मन्वा
दिभिः स्मृता यस्मात् यद्धनन्तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादय
स्तस्य तद्धनभावति एतच्च भार्यादीनाम्पारतन्त्यप्रदर्शनार्थं

परं अध्वन्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मापदेशाच्च भार्यादीनामत्यधिकरणे पत्न्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्य एकधने चानु
मतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

विसृज्य ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृद्वार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विसृज्यमिति । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादासशूद्राद्व्युपादानं
कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्मा
द्भर्तृग्राह्यधनोऽसौ । एवञ्चापदि बलादपि दासात् ब्राह्मणो
धनं गृह्णन् राज्ञा दण्डनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वैश्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रञ्च द्विजातिशूद्रशूषादीनि
कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशा
स्त्रीयोपार्जितधनमदादिना जगदाकूलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्ष्येत कर्मान्तान् वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोषमेव च ॥ ४१९ ॥

अहनीति । प्रत्यहन्तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्माणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा हस्त्यश्वादीनि किमद्य
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि भाण्डा
गारं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनासक्तोपि राजा धर्मान् परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान्समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वम्प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण एतान्सर्वानृणादानादीन्
व्यवहारान् तत्त्वतो निर्णयेनान्तन्नयन् राजा पापं सर्वमपहाय
स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
मष्टमोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमो
ऽध्यायः ॥

॥ ८ नवमोऽध्यायः ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्तन्ति तिष्ठतोः।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्॥ १ ॥

पुरुषस्येति। पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हितेऽन्योन्याऽव्यभि
चारलक्षणे वर्त्तन्ति वर्त्तमानयोः संयुक्तयोर्वियुक्तयोश्च धर्मान्
पारमपर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दम्पत्योः परस्परधर्म
व्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञापितेन राज्ञा दण्डेनापि स्वधर्मव्यवस्था
पनं कर्त्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे॥ २ ॥

अस्वतन्त्रादिति। स्त्रीयैर्भर्त्रादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः
कार्य्या अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसज्जन्त्यः प्रसज्जं
कुर्वाणा आत्मवशाः कार्य्याः॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रान स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

पितेति । पिता विवाहात्पूर्वं स्त्रियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता तद
भावे पुत्राः तस्मान्न स्त्री कस्याञ्चिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यमर्जेत् ।
भर्ता रक्षति यौवनइत्यादिप्रायिकं अभर्तृपुत्रायास्तन्निहि
तायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कालेऽदाता पिता वाच्योवाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

काले इति । प्रदानकाले पिता तामददत् गर्ह्योभवति
प्रदानम्रागृतोरिति गोतमवचनात् चेतोः प्राक् प्रदानकालः
पतिश्च चतुकाले पत्नीमगच्छन् गर्हणीयोभवति पत्यौ मृते
मातरमरक्षन् पुत्रोनिन्द्यः स्यात् ॥ ४ ॥

सूक्ष्मेभ्योपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्याविशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

सूक्ष्मेभ्यइति । सूक्ष्मेभ्योपि दुःसङ्गेभ्योदौःशील्यसंपादके
भ्योविशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्गह्यः यस्मादुपेक्षितरक्ष
णाद्वयोः पितृभर्तृगणयोः सन्तापन्दापयेयुः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्व्वला अपि ॥ ६ ॥

इममिति । सर्व्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्या रक्षणलक्षणं
धर्मं वक्ष्यमाणश्लोकरीत्या सर्व्वधर्मेभ्य उत्कृष्टज्ञानन्तोऽन्ध
पंम्वादयोऽपि भार्यां रक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

स्वां प्रसूतिञ्चरिञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च
धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

स्वामिति । यस्माद्भार्या यतनोरक्षणे असंकीर्णविशुद्धा
पत्योत्पादनेन स्वसन्ततिं तथा शिशुसमाचारं पितृपितामहा
द्यन्वयं आत्मानं विशुद्धसन्ताननिमित्तौर्द्धदेहिकलाभेन स्वध
र्मञ्च विशुद्धभार्य्यासाधनादावप्यधिकाराद्रक्षति तस्मात्स्त्रि
यो रक्षितुं यतेतेति पूर्व्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्याञ्जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति । पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भतामापाद्य
तस्याभार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः । आत्मा वै
पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुन
र्जायते । तथा च वक्तृचब्राह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह

मातरं । तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया
जाया भवति यदस्याज्जायते पुनः । ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं
मामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

यादृशमजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

यादृशमिति । यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रति
सिद्धं वा स्त्री तादृशं शास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुष
सेवनेन च निकृष्टं पत्रञ्जनयति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थमन्त्री
यत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥

न कश्चिदोषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

कथं रक्षणीयेत्यत आह नेति । कश्चिद्वलात्संरोधादिनापि
स्त्रियोरक्षितुन शक्तस्तत्रापि व्यभिचारदर्शनात् । किन्वेतैर्वक्ष्य
माणैरक्षणेपाय योगैस्ता रक्षयितुं समर्थाः ॥ १० ॥

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेनपत्न्याञ्च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

तानुपायानाह अर्थस्येति । धनस्य संग्रहणे विनियोगे च

द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्तृग्निस्रुश्रूषादिकेऽन्नसाधने पारिणाद्यस्य
गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षण एनान्नियोज
येत् वेक्षणे अवआदिलोपः ॥ ११ ॥

अरक्षितागृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

अरक्षिताइति । आप्ताश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषै
रृहे रुद्धाअपरक्षिताभवन्ति यादुःशोलतया नात्मानं
रक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ताएव
सुरक्षिताभवन्ति अतोधर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेन
आशां संयमः कार्यइति मुख्यरक्षणेोपायकथनपरमिदम्
॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति । मद्यपानं असत्पुरुषसंसर्गः भर्त्रा सह विरहः
इतस्ततश्च भ्रमणं अकालस्वापः परगृहनिवासइत्येतानि षट्
स्त्रियाव्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्योऽतारक्षणीयाः
॥ १३ ॥

नैतारूपमपरीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपम्वा विरूपम्वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैतादृतिः । नैताः कमनीयं रूपं विचारयन्ति न चासां
यौवनादिके वयसि आदरो भवति किन्तु सुरूपं कुरूपं वा
पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौश्वल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षितायत्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

अपि च पौश्वल्यादिति । पुंसोदर्शनेन सम्भोगाद्यभिलाष
शीलत्वात् चित्तस्थैर्याभावात्स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्च एता
यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्योद्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु
विक्रियाङ्गच्छन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वासाम्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषोरक्षणमिति ॥ १६ ॥

एवमिति । एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भ
सृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृतं यत्नं पुरुषः कुर्यात्
॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

शय्येति । शयनोपवेशनालङ्करणशीलत्वकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुत्सिताचारत्वानि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणामन्त्रैर्नास्ति इत्येषा
शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावान्न
निष्पापान्तःकरणाद्विद्यमानं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहित
त्वात्तन् धर्मज्ञा अमन्त्राः पापपनोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमाः अनृतवदण्डुभाः स्त्रियइति
शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाइत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्वो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभावइत्युक्तं तत्र श्रुतिं प्रमाण
तयोपन्यस्यति तथा चेति । बह्वः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवा
क्यानि नचैतद्विद्मो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनि निग

मेषु खालक्ष्यणं स्त्रीणां व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठि
तानि तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूतास्ताः श्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् श्रुतिं शृणुते
त्यर्थः सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वज्रवचनम् ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे
रेतःपिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

यदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते मनो
वाक्कायकर्माभिः पतिव्यतिरिक्तम्युरुषं या न कामयते सा पति
व्रता ततोऽन्या अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता सती परगृ
हान् गच्छन्ती यत्प्रलुलुभे परपुरुषमति सञ्जातलोभा ऽभूत्त
त्परपुरुषसङ्कल्पदुष्टं मातरजोरूपं रेतोमम पिता शोधयत्वि
त्यस्य प्रकृतस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वस्यैतदितिकरणान्तं
मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकं अयञ्च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः
॥ २० ॥

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निऋवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

सम्यति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह
ध्यायतीति । भर्तुरप्रियं यत्किञ्चित्पुरुषान्तरगमनं स्त्री मन
सापि चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य एष प्रकृतोमन्त्रः

सम्यक्शोधनोमन्वादिभिरुच्यते मातेति अवणात्युत्रस्यैवार्हं
प्रायश्चित्तरूपोमन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

यादृग्गुणेनेति । यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्री
विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेण
संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि चारजला जायते भर्तुरा
त्मसंयमनाख्यस्त्रीरचणोपायान्तरोपदेशार्थमिदं ॥ २२ ॥

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

अत्रोत्कर्षे दृष्टान्तमाह अचेति । अक्षमालाख्या निकृ
ष्टयोनिजा वशिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन
क्षत्रिणा सङ्गता पूज्यताङ्गता ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपक्वप्रसूतयः । उत्कर्षे
योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः पूभैः ॥ २४ ॥

एतादिति । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयो
र्मत्वा एतादिति वज्रवचनं कृतं एताश्चान्याश्च सत्यवत्यादयो

निरुष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिन् लोके उत्कृष्टता
म्याप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदकीन् प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एषेति । एष लोकाचारोजायापतिविषयः सदा शुभउक्तः
इदानीमिह लोके परलोके च उत्तरकालसुखहेतून् किं
चेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हागृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रजेति । यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषाउक्तास्तथापि शक्य
प्रतीकारत्वादिहदोषाभावः एतास्त्रियोमहोपकारगर्भात्या
दनार्थम्वज्जकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन सम्भा
नार्हाः स्वगृहशोभाकारिण्यः । स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपा
नानयोर्विशेषोविद्यते यथा निःश्रीकं गृहं नराजते एवं निः
स्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपिच उत्पादनमिति । अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं

प्रतिदिनञ्चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव
निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्यमिति । अपत्योत्पादनमुक्तमयेतदभ्यर्हितत्वं
ज्ञापनार्थं पुनरभिधानं धर्मकार्याणि अग्निहोत्रादीनि परि
चर्या उत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्ग
इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा
भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

पतिमिति । या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सती विशेषणो
पादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरेव न व्यभिचरति सा भर्त्रा
सहार्जितान्स्वर्गादिलोकानाप्नोति इह लोके विशिष्टैः साध्वी
त्युच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयानिच्चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

व्यभिचारादिति । पुरुषान्तरसम्पर्कात् स्त्री लोके निन्द्यतां
जन्मान्तरे च शृगालजातिमप्राप्नोति क्षयरोगादिभिश्च पीड्यते

पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मउक्तमयेतत् श्लोकद्वयं सदपत्यसम्पत्त्यर्थं
त्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रमृत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासन्निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमिति । पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वात्पन्नैश्च
महर्षिभिः अभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं
शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुत्यादकङ्केचिदपरे क्षेत्रिणं विदः ॥ ३२ ॥

भर्त्तरिति । भर्तुः पुत्रोभवतीति मुनयोमन्यन्ते भर्त्तरि द्विः
प्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्त्तारं तेन
पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्येतु वोढारभर्त्तारमनुत्पादकमपि
अन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्सम्भवः सर्वदेहिनां ॥ ३३ ॥

क्षेत्रेति । ब्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या स्त्री मुनिभिः
स्मृता पुरुषश्च ब्रीह्यादिवीजतुल्यः स्मृतः यद्यपि रेतोबीजं
तथापि तदधिकरणत्वात् पुरुषोबीजमिति व्यपदिश्यते

क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवञ्चोभयोः कारण
त्वस्याविशिष्टत्वात् युक्ता विप्रतिपत्तिः ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रकृतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

किं यत्सम्बन्धिक्षेत्रं तस्यापत्यं उत यदीयं बीजन्तस्येति
विशिष्टमिति । क्वचिद्बीजमप्रधानं जाता ये त्वनियुक्तायामिति
न्यायेनोत्पन्नेाबीजिनोबुधद्वयस्य तस्या व्यासच्छब्दव्यष्टङ्गा
दयोर्वीजिनामेव सुताः क्वचित् क्षेत्रस्य प्रधान्यं यथा यस्तल्पजः
प्रमीतस्य इति वक्ष्यति अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियाणां
ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षत्रिणएव
पुत्रावभूवुः यत्र पुनर्वीजयोऽन्योः साम्यन्तत्र वोढैव जनयिता
तदपत्यमशस्तन्भवति ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रकृतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

तत्र बीजप्रधान्यापेक्षन्तावदाह बीजस्येति । बीजक्षेत्रयोर्वीजं
प्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानां उत्पत्तिर्वीज
गतवर्णरूपादिचिह्नैः उपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

यादृशन्तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृशोदति तत्तस्मिन्बीजं सैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

यादृशमिति । यज्जातीयं बीजं व्रीह्यादि गोष्पादिकाले
कर्षणादिना संस्कृते क्षेत्रे उप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मैवे
र्वर्णादिभिरुपलक्षिततस्मिन् क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

इयम्भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते । नच
योनिगुणान् कांश्चिद्बीजमुप्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन
दर्शयितुमाह इयमिति । हिरवधारणे इयमेव भूमिर्भूतार
ब्धानान्तरगुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणं क्षेत्रात्मकं सव्व
लोकैरुच्यते नच भूम्याख्ययोनिधर्मान् कांश्चिदपि मृत्स्वरूप
त्वादीन् बीजं स्वविकारेषु अङ्कुरकाण्डाद्यवस्थासु भजते भज
त्यर्थत्वात् पुष्यतेः सकर्मता तस्माद्योनिगुणानुवर्त्तनाभावान्न
क्षेत्र प्राधान्यं ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारैः कालोत्पानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

अपिच भूमाविति । भूमावेकस्मिन्नपि केदारैः कर्षकैर्वपन

कालोप्तानि ब्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

ब्रीहयः शालयोमुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।
यथाबीजमप्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

तथाहि ब्रीहीति । ब्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाद्याः
तथा मुद्गादयोबीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते
॥ ३९ ॥

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उप्यते
यद्वि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

एवञ्चसति अन्यदिति । ब्रीहिरुप्तोमुद्गादिर्जायते इत्येतन्न
सम्भवति यस्माद्यद्यदेव बीजं उप्यते तत्तदेव जायते एवं बीजमु
णानुवर्त्तनात् क्षेत्रधर्माननुवृत्तेश्च ब्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीज
प्राधान्यं ॥ ४० ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना । आयु
ष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

सम्प्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तद्बीजं सहजप्रज्ञावता
पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानं वेदः एवं विज्ञान

अपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्देहिना आयुरिच्छता न कदाचित्
परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अत्र गाथावायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्नव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अत्रेति । अतीतकालज्ञा अस्मिन्नर्थे वायुप्रेक्ता गाथाः
कन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेण पर
पत्न्यां बीजं न वप्नव्यमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विद्वः खे विद्वमनुविद्यतः । तथा
नश्यति वै क्षिप्रं बीजम्परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीति । यथान्येन विद्वं मृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव च्छिद्र
पश्चादन्यस्य विद्यतः आविद्धः क्षिप्रः शरोनिष्फलोभवति पूर्वं
हन्तैव हतत्वात् तस्यैव तन्मृगलाभात् एवं परपत्न्यां उप्तं बीजं
शीघ्रमेव निष्फलं भवति गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः अपत्य
फललाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदोविदुः ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतोमृगम् ॥ ४४ ॥

पृथोरिति । इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वम्परिगृहीतत्वात्
अनेकराजसम्बन्धेपि पृथोभार्यामित्यतीतज्ञा जानन्ति तथा

स्याणुं विन्दन्ति स्याणुद्वेदः कर्मण्यण् येन स्याणुमुत्पाद्य चेन्न
 कृतं तस्यैव तत्त्वेन वदन्ति तथा शरादिशब्दं येन पूर्वं मृगे
 चिप्रां तस्यैव तं मृगमाहुः एवञ्च पूर्वपरिगृहीतुः स्वामित्वाद्वा
 दुरेवापत्य भवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योमर्त्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानिति । नैकः पुरुषो भवति अपितु भार्यास्वदेहमप
 त्यानोत्येतत्परिमाण एव पुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्मणं ।
 अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया तस्मात् यावज्जायां न
 विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति अथ यदैव जायां
 विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वो भवति । तथा चैतद्वेदविदो
 विप्रावदन्ति योमर्त्ता सैव भार्या स्मृतेति एवञ्च तस्यामुत्पा
 दितं भर्तुरेवापत्य भवतीति ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यामर्त्तभार्या विमुच्यते ।
 एवं धर्म्मं विजानोमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ ४६ ॥

यतश्च दम्पत्योरैक्यमतः नेति । निष्क्रयो विक्रयः विसर्ग
 व्यागः न ताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवं पूर्वं प्रजापतिना

स्मृतं नित्यं धर्मं मन्यामहे एवञ्च क्रयादिनापि परस्त्रियमात्म
सात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यं चेन्निणएव भवति न वीजिनः ॥४६॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृ
दाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

सकृदित्यादि । पित्रादिधनविभागो भ्रातॄणां धर्मतः कृतः
सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियतइति तथा कन्या पित्रा
दिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते एवञ्च अन्येन पूर्व
मन्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितमपत्यं
न वीजिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातो न्यस्मि
न्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीय
तइति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य
सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं तथापि प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृ
त्ताभिधानं सकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्क
रणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोश्वेष्टदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

यथेति । यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषभादिकं नियुज्य
वत्सोत्पादको न तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः
प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः । ते वै
शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥

ये इति । क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति अथ च वीजस्वामिनः
सन्तः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं
क्वचिदपि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमि
नामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

यदन्येति । यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतमपि जन
येत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः
वृषभस्य यत् शुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति
यथा गोश्वेद्रेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्पर
त्वेन दृष्टान्त उक्तः अयन्तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वम्भवतीत्ये
तत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति
क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेति । यथा गवादिगर्भेषु तथैव स्त्र्यपत्यस्वाम्यरहिताः
सन्तः परकीयभार्यायां ये वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्य
लक्षणमर्थं कुर्वन्ति बीजसेक्ता त्वपत्यास्थं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलन्वनभिसन्धाय चेन्निष्ठां वीजिनान्तथा ।
प्रत्यक्षं चेन्निष्ठांमर्था वीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

फलमिति । यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यं तदावधोरुभयोरेवैवं
यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसन्दिग्धमेव चेन्निष्ठाऽपत्यं उक्त
रीत्या वीजाह्नेत्रम्बलवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह
भागिनौ दृष्टौ वीजी चेन्निकएव च ॥ ५३ ॥

क्रियेति । यदत्रापत्यं भविष्यति तदावधोरैवेति नियम्यै
तत्त्वेन स्वामिना वीजवपनार्थं यद्वीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य
लोके वीजिचेन्निष्ठा द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

आघवाताहतं वीजं यस्य चेन्ने प्ररोहति ।
चेन्निकस्यैव तद्वीजन्न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

आघेति । यद्वीजञ्जलवेगवाताभ्यां अन्यदीयचेन्नादानीतं
यस्य चेन्ने जायते तत्त्वेन स्वामिनएव तद्वीजम्भवति नतु येन
वीजमुप्तं स तत्फलं लभते एवञ्च स्वभार्याभ्रमेण परभार्या
गमने समायम्पुत्रो भवितेत्यवगमेपि चेन्निष्ठा एवापत्यमित्यनेन
दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एषधर्मागवाश्वस्य दास्युद्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवम्प्रति ॥ ५५ ॥

एषदिति । एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां सन्ततिम्प्रति ज्ञातव्या
यत्त्रेखास्येव गवाश्वादिसन्ततिस्वामी नतु वृषभादिस्वामी
नियमे तु कृते सत्येतयोरेव सन्ततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतदः सारफलुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितं । अतः
परम्प्रवक्ष्यामि योषितान्धर्मापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति । एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधन्यं युष्माकमुक्तं
अतोऽनन्तरं स्त्रीणां सन्तानाभावे यत्कर्त्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

भ्रातुरिति । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातु
गुरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः
स्नुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीयसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियं ।
पतितौभवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठइति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्याङ्गत्वा सन्ता
नाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिहृये ॥ ५९ ॥

देवरादिति । सन्तानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया
देवरादन्यस्माद्वा सपिण्डात् सम्यग्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियम
वत्पुरुषगमनेनेष्टा प्रजा उत्पादयितव्या ईप्सितेत्यभिधान
मर्थात्कार्याचमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायान्नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतोनिशि । एक
मुत्पादयेत्युच्यते द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवायामिति । विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभाव
परमिदं जीवत्यपि पत्यौ अयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो घृताक्तसर्व
गात्रोमौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेत् न कथञ्चिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनि
र्वृत्तन्नियोगार्थमप्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयेति । अन्ये पुनराचार्यान्नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा
अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादादनिष्यन्नं नियोगप्रयोजनं मन्य
मानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायान्नियोगार्थं निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरु
वच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातामपरस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति । विधवादिकायान्नियोगप्रयोजने गर्भधारणे
यथाशास्त्रं सम्पन्ने सति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च
परस्परं गुरुवत् स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ परस्परभार्यायान्नि
युक्तौ घृताक्तादिविधानन्यक्ता स्वेच्छातो वर्त्तेयातान्ता स्नुषाग
गुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनं ॥ ६४ ॥

एवं नियोगमविधाय दूषयितुमाह नान्यस्मिन्निति ।
ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन् देवरादौ न नियो
जनीया यस्मात् स्त्रियमन्यस्मिन्नियुञ्जानाः ते स्त्रीणा मेकपतित्व
धर्म्ममनादिसिद्धं नाशयेयुः ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनम्युनः ॥ ६५ ॥

नोद्वाहिकेष्विति । अर्थमणं नुदेवमित्येवमादिषु विवाह
प्रयोजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शाखायान्न नियोगः कथ्यते न च
विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मा विगर्हितः । मनु
ष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यम्पशासति ॥ ६६ ॥

अयमिति । यस्मादयं पशुसम्बन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो
विद्वद्भिर्निन्दितः सोऽयमधार्मिके वेणसञ्जे राशि राज्यं कुर्वाणै

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेणादारभ्य प्रवृत्तोयमादिमा
निति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाम्बुञ्जनाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां
सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति । स वेणो महीं समग्रं पूर्वमालयन् अतएव
राजर्षि श्रेष्ठो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भातभार्यादि
गमनरूपं वर्णसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेणुकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रा
र्याज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो नियतं
गर्हयन्ते अथ च स्त्रोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
द्वासादशक्योयं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
त्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना
कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः । अतो यद्भोविन्दराजेन युगविशेष
व्यवस्थामज्ज्ञात्वा सर्वदैव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नाद्रिया

महे । प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
धोस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

यस्याम्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतं विशेषमाह यस्याइति । यस्याः
कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता म्रियते तामनेन वक्ष्यमाणे
नानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिणयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां
कायवाङ्मनःशौचशालिनीमागर्भग्रहणात् रहसि च्छतावृता
वेकैकवारङ्गच्छेत् । एवं कन्यायानियोगप्रकारत्वात् विवाह
स्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम्भ
वति ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्वेति । कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्वा तस्मिन्मृते दानगुण
दोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्वाऽन्यस्मै दद

त्पुरुषानृतं सहस्रं पुरुषानृतद्वत्युक्तदोषस्याप्नोति सप्तपदी
करणस्याजातत्वात् भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं
वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितां ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा कृद्भना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति । अङ्गिरेव द्विजाश्याणामित्येवमादिविधिना
प्रतिगृह्यापि कन्यां वैधव्यादिलक्षणेपेतां रोगिणीं चतयोनि
त्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छ्रयोपपादितां सप्तपदी
करणात्प्राक् ज्ञातां त्यजेत्ततश्च तत्यागे दोषाभावद्वत्येतदर्थं
नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति । यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधायददाति
तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् ।
एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

विधायेति । कार्यं सति मनुष्यः पत्यायासाच्छादनादि

प्रकल्प्य देशान्तरङ्गच्छेत् । यस्माद्वासाद्यभावपीडिता स्त्री
शीलवत्यपि पुरुषान्तरसम्पर्कम्वजेत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधयेति । भक्ताच्छादनादि दत्त्वा पत्यौ देशान्तरङ्गते
देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् अदत्त्वा पुनर्गते सूत्र
निर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योष्टौ नरः समाः । वि
द्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रौस्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

प्रोषितइति । गुर्व्वाञ्चासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं
प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्या प्रतीक्षणीयः ऊर्द्धं पतिसन्नि
धिङ्गच्छेत् । तदाह वशिष्ठः । प्रोषितपत्नी अष्टवर्षाण्युपासीत
ऊर्द्धं पतिसकाशं गच्छेदिति । विद्यार्थं प्रोषितः षड्वर्षाणि
प्रतीक्ष्यः निजविद्यादिविभावनेन यशोर्थमपि प्रोषितः पतिः
षडेव भार्यान्तरोपभोगाद्यर्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरमप्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितमपतिः । ऊर्द्धं
संवत्सरात्त्वेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति । पतिविषये सञ्जातद्वेषां स्त्रियं वर्षं यावत्

प्रतीचेत तत ऊर्द्धमपि द्विषन्तीं स्वदत्तमलङ्कारादिधनं हत्वा
नोपगच्छेत् या साक्षादनमात्रन्तु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा । सा
त्रीन्मासान् परित्याज्याऽविभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

अतीति । या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना
मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणेनावजानाति सा विगता
लङ्कारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासानोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तम्यतितं क्लीवमवीजम्यापरोणिणम् । न
त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनं ॥ ७९ ॥

उन्मत्तमिति । वातादिक्षोभादप्रकृतिस्थं पतितमेकादशा
ध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमवीजं बाध्यरेतस्त्वादिना वीजरहितं
कुष्ठाद्युपेतञ्च पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागो न करणीयो न च धन
ग्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधि
ता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्व्वदा ॥ ८० ॥

मद्येति । निषिद्धमद्यपानरता असाध्वाचारा भर्त्तुः प्रति
कूलाचरणशीला कुष्ठादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडनशीला

सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या तस्यां
सत्यामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

बन्ध्येति । प्रथमऋतुमारभ्याविद्यमानप्रसूता अष्टमे वर्षे
ऽधिवेदनीया मृतापत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशेऽप्रिय
वादिनी तु सद्यएव यद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्यान्तु तस्यान्धर्मप्रजा
सम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीतेत्यापस्तम्ब
निषेधादधिवेदनन्न कार्यम् ॥ ८१ ॥

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः । सानु
ज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

येति । या पुनर्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति शील
वती च स्यात्तामनुज्ञाप्यान्योविवाहः कार्यः कदाचिच्चासौ
नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

अधीति । या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता गृहात्

निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया
आकोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि। प्रेक्षा
समाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतीति। या पुनः क्षत्रियादिस्त्री भर्तादिनिवारिता
विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यमिवेत् नृत्यादिस्थानजनस
म्बुद्धौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणा
द्राक्षा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्चापराश्वैव विन्देरन् योषितो द्विजाः।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदीति। यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चभार्या
उद्वहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्सम्मानदायविभा
गात्कर्षार्थं ज्यैष्ठ्यपूजा च वस्त्रालङ्कारादिदानेन गृहश्च
प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषान्धर्मकार्यञ्च नैतिकम्।
स्वा चैव कुर्यात्सर्व्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ ८६ ॥

भर्तुरिति। भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपान्धर्मका
र्यञ्च भिक्षादानातिथिपरिवेशनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिप्रात्य

हिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यात् नतु कदाचि
द्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्नोहात्सजात्या स्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति । यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषा
दिकं कर्त्तव्यं विजातीयया मौख्यात् कारयेत् स यथा ब्राह्मणां
शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालः तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्टइति
पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्रा
प्तमपि तान्तस्मै कन्यान्दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टेति । कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान
जातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहयेदष्टवर्षामेवं धर्म्मान
हीयते इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां
ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि । न चैवैनां
प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति । संजातार्त्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृ

गृहे तिष्ठेत् न पुनरेनां विद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादि
र्दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्युत्तुमती सती । ऊर्ध्वन्तु
कालादेतस्मादिन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

त्रीणीति । पित्रादिभिर्गुणवद्वरायादीयमाना कन्या संजा
तार्त्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षत्रयात् पुनः ऊर्ध्वमधि
कगुणवरालाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९१ ॥

अदीयमानेति । पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्त
काले यदि भर्तारं स्वयं वृणुते तदा सा न किञ्चित्पापम्प्रा
प्नोति न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृ कन्या स्वयम्बरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥

अलङ्कारमिति । स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं
पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् यदा नार्प
येत्तदा चोरी स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छलन्तु कन्यामृतुमतो हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेद्वतूनाम्प्रतिरोधनात् ॥ ६३ ॥

पित्रे नेति । चतुर्थ्यां कन्या वरःपरिणयन् पित्रे शुल्कं न
दद्यात् । यस्मात्स पिता चतुर्कार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्
कन्यायाः स्वामित्वाद्दीयते ॥ ६३ ॥

त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्शिकीम् ।
त्यष्टवर्षोऽष्टवर्षाम्वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ६४ ॥

त्रिंशदिति । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनो
हारिणीं कन्यामुदहेत् चतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षां गार्हस्थ्यधर्मे
ऽवसादङ्गच्छति त्वरावान् एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु
नियमार्थं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदोभवति त्रिभाग
वयस्का च कन्या वोढुर्यूनोऽयोग्येति गृहीतवेदश्चापकुर्व्वाणको
गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति सत्वरइत्यस्यार्थः ॥ ६४ ॥

देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं विभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ६५ ॥

देवेति । भगोर्यमासवितापुरन्धिर्मही वोढर्गार्हपत्याय देवा
इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् या देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्लभते नतु

स्वेच्छया तां सतीं देवानाम्प्रियं कुर्वन् ग्रासाच्छादनादिना
सदा देषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ६५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ६६ ॥

प्रजनेति । यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थञ्च
मनुष्याः तस्माद्गर्भोत्पादनमिवानयोरग्न्याधानादिरपि धर्मः
पत्न्या सह साधारणः क्षौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादि
वेदेऽविहितः तस्माद्गार्था विभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ६६ ॥

कन्यायान्दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ६७ ॥

कन्येति । कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां
यदि शुल्कदो वरो म्रियते तदा देवराय पित्रादिभिरसौ
कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याम्रियेतेति प्रागुक्तं
नियोगरूपं ददन्तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ६७ ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरन्ददत् ।
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते कर्त्तुं दुहितविक्रयं ॥ ६८ ॥

आददीतेति । शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रीं ददत् शुल्कं
न गृह्णीयात् । किमुनः शास्त्रविद्विजातिः यस्मात् शुल्कं

गृह्णन् गुप्तं दुहितविक्रयं कुरुते । न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धं
मपि शुल्कग्रहणं कन्यायामिति गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियम
दर्शनात् शुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ८८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः । यद
न्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ८९ ॥

एतदिति । एतत्पुनः पूर्वे शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तो ना
प्यपरे वर्त्तमानकालीनाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य
पुनरन्यस्मै दीयतइति एतच्च गृहीतशुल्ककन्याविषयं नदत्त्वा
कस्यचित्कन्यात्वमिति गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ८९ ॥

नानुशुश्रूम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु । शुल्क
संज्ञेन मूल्येन क्त्वं दुहितविक्रयम् ॥ ९० ॥

नेति । पूर्वकल्पेष्वप्येतदुक्तमिति कदाचित् वयन्न श्रुत
वन्तो यत् शुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गूढन्दुहितविक्रय
मकार्षीदिति शुल्कनिषेधानुवादः ॥ ९० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारोभवेदामरणान्तिकः । एष
धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ९१ ॥

अन्योन्येति । भार्यापत्योर्मरणान्तं यावत् धर्मार्थकामेषु

परस्परव्यभिचारः स्यादित्येषसंक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो
धर्माज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेतान्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परव्य-
भिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वारतिसंहितः । आपद्य
पत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

एषइति । एषभार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकं
मुक्तः सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयतइति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । भ्रातरोमिलित्वा पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातरणादूर्द्धं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर
तयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातरि

उद्धारमनिकृति बोद्धव्यः पित्रोर्मरणादूर्द्ध्वं विभागेहेतुमाह ।
 यस्मात्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति
 मातुरपि प्रकृतत्वात्पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं
 अयञ्च पितृमरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे
 द्रष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह
 याज्ञवल्क्यः । विभागश्चेत्यिता कुर्यादिच्छया विभजेत्तुता
 निति ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितृव्यन्धनमशेषतः । शेषा
 स्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥ १०५ ॥

यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठ एव पितृ
 सम्बन्धिधनं सर्वं गृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं
 पितरमिव उपजीवेयुः एवञ्च सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः । पितृ
 णामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

ज्येष्ठेनेति । उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः
 पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुतेः पुण्यलोका
 भावपरिहारो भवति तथा प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः पुत्रेण
 जातमात्रेण पितृणामनृणश्च भवति अतो ज्येष्ठ एव सर्वं धनं
 मर्हतीति पूर्वस्य शेषः ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते । स एव
धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति येन जातेना
मृतत्वमाप्नोति । तथा च श्रुतिः ऋणमस्मिन्समुन्नयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतां मुखमिति । स
एव पितुर्दुर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेन एव ऋणापन
यनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु काममात्रहेतुकजन्मनो
मुनयोजानन्ति ततश्च स एव सर्वन्धनं गृहीयादित्यस्यैवायमपि
शेषः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

पितेवेति । ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावे अनुजान् भ्रातृन्
भक्ताच्छादनादिभिः पितेव विभृयात् अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा
इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्त्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः
पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

ज्येष्ठइति । अकृतविभागोज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदा
नुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं वर्द्धिन्न

यति यद्यधार्मिकोभवति तदाऽनुजानामपि तदनुयायित्वात्
ज्येष्ठः कुलनाशयति तथा गुणवान् ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभि
श्चागर्हितोभवति ॥ १०६ ॥

योज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

योज्येष्ठइति । योज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्वर्त्तेत स पितेव
मातेवाऽगर्हणीयोभवति यः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुलादि
बन्धुवदर्थनीयः ॥ ११० ॥

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वाधर्मकाम्यया । पृथ
ग्विवर्द्धते धर्मास्तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया ॥ १११ ॥

एवमिति । एवमविभक्ताभ्रातरः सह संवसेयुः यदि वा
धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यस्मात्पृथगवस्थाने
सति पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानाद्धर्मस्तेषां वर्द्धते
तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था । तथाच वृहस्पतिः । एकपाकेन
वसताम्यित्देवद्विजार्चनम् । एकम्भवेदिभक्तानान्तदेव स्याद्गृहे
गृहे ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततो
ऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्येति । उद्घ्रियत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारण
धनादुद्घृत्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत् श्रेष्ठन्तद्दात
व्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः कनिष्ठस्य पुनरशीति
तमो भागो दातव्यः अवशिष्टमन्धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ।
॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यममन्धनं ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठश्चेति । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृहीयातां
ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ताये मध्यमास्तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता
मनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकन्दातव्यः मध्य
मानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठतया भागे वैषम्यवारणार्थमिदम्
॥ ११३ ॥

सर्वेषामन्धनजातानामाददीताग्रमग्रजः । यच्च
सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चापुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामन्धनप्रकाराणां मध्यात् यत् श्रेष्ठमन्धनं
ज्येष्ठस्तद्धनं गृहीयात् सर्वद्रव्याच्च यद्वरमित्युक्तमनूदितं समु

अथबोधनाय यच्चैकमपि प्रकृतं द्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठएव
गृहीयात्तथा दशतः पशूनामिति गोतमस्मरणात् । दशभ्यो
गवादिपशुभ्यएवैकं श्रेष्ठज्येष्ठोलभते इदञ्च यदि ज्येष्ठो
गुणवानितरे निर्गुणास्तदिषयं ॥ ११४ ॥

उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु ।
यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनं ॥ ११५ ॥

सर्वेषां समगुणत्वे तु उद्धारइति । दशतः प्राप्नुयाद्वरमिति
योयमुद्धारउक्तः सोयमध्ययनादिकर्मसमृद्धानां भ्रातृणां
ज्येष्ठस्य नास्ति तत्रापि यत्किञ्चिदल्पमपि द्रव्यं पूजावृद्धि
करञ्ज्येष्ठाय देयं एवञ्च समगुणेषूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्र
गुणोत्कर्षापेक्षयोद्धारवैषम्यं बोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्धृतोद्धारं समानंशान् प्रकल्पयेत् ।
उद्धारोऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतविंशद्भागादिके धने
समान् भागान् भ्रातृणां कल्पयेत् । विंशतितमभागादौ
पुनरनुद्धृतद्वयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोध्यर्द्धन्ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांसइति धर्मेव्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकेति । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृही
यात् । अधिकमर्द्धं यत्रांशे सार्द्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृही
यात्कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृहीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदन्तु
ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानाञ्च निर्गुणत्वे
बोद्धव्यं ज्येष्ठतदनुजयो रधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ।
स्वात्त्वादंशाच्चतुर्भागम्यतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्वेभ्यइति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो भ्रातरः
स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रइत्यादिना वक्ष्यमा
णेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाद्भागचतुर्थभागमृथक्पृथक्
कन्याभ्योऽनूढाभ्यो भगिनीभ्यः या यस्य सोदर्या भगिनी
तस्या एव संस्कारार्थमित्येवन्दद्युः सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृ
ष्टैरपहृष्टैरपि संस्कार्या एव तथाच याज्ञवल्क्यः । असं
सृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशा
इत्वांशन्तु तुरीयकम् । यदि भगिनीसंस्कारार्थञ्चतुर्भागन्दातु
नेच्छन्ति तदा पतिता भवेयुः एतेनैकजातीयवैमात्रेयवज्रपुत्र

भगिनीसद्भावेपि सौदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तव्यम्
॥ ११८ ॥

अजाविकं सैकशफनजातु विषममभजेत् । अजा
विकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

अजेति । एकशफाअश्वादयः क्वागमेषादि एकशफसहितं
विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यन्तन्न विभजेत्किन्तु ज्येष्ठ
स्यैव तस्यात् नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा
तन्मूल्यं विभजेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्दादिभाषयैक
वद्भावः ॥ ११९ ॥

यवीयान् ज्येष्ठभार्य्याम्युत्रमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्माव्यवस्थितः ॥ १२० ॥

यवीयानिति । कनिष्ठोयदि ज्येष्ठभ्रातृभार्य्यायान्नियोगेन
पुत्रञ्जनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह तस्य चेन्नजस्य समोवि
भागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारोभवति इति भागव्यवस्था नियता
अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति यद्यपि समेत्य भ्रातरः
सममित्युक्तन्नथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य
पैतामहधने पितृवद्विभागोऽस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्मेण तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठमातुः चेन्नजः पुत्रोपि पितेव सोद्धार
विभागो युक्तद्वितीयां शङ्कां निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रढयति अप्र
धानं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्निणः पितुर्द्धर्मेण सोद्धारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेत्यपि पिता चेन्नद्वारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्यात्तस्मात्पूर्वोक्तो नैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृ
व्येण सह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथन्तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्रइति । यदि प्रथमोढायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चाद्दू
ढायाञ्च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो
यदि स्यात्किं मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्मक्रमे
णेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत् स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमाहृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः ज्योः संज्ञाकृन्दसोर्व
जसमिति ह्रस्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृहीयात्ततः

श्रेष्ठवृषभादन्ये ये सन्यश्रेष्ठवृषभाः ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयात्
मातृतजनानां कनिष्ठिनेयानां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मातृदाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यं ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां चरेद्वृषभषोडशाः । ततः
स्वमातृतः शेषाभजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठइति । प्रथमोढायाऽमुनर्यो जातो जन्मना च भ्रातृभ्यो
ज्येष्ठः स वृषभः षोडशोऽयासां गवान्ता गृहीयात् पञ्चदशगा
एकं वृषभमित्यर्थः ततोऽनन्तरं येऽन्ये वक्त्रीभ्यो मातृभ्यो
जातास्तो स्वमातृगतो दाहज्येष्ठतापेक्षया शेषागाविभजेरन्निति
निश्चयः ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न
मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सदृशेति । समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगत
विशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते किन्तु जन्म
क्रमेणैवातः कनिष्ठाजोऽपि पूर्वोक्तमेव विंशभागद्व्यंशादिकं
गृहीयात् एवञ्च मातृज्येष्ठस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी
ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स च गुणवन्निर्गुणतया भ्रातृणां गुरु

लघुत्वावगमाद्व्यवस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽङ्गं
 दायादवाप्नुयात् इति बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्या
 द्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षउक्तः । एवञ्च निर्गुणस्यैकवृषभमिति
 मन्दगुणस्य वृषभषोडशादिति मातृज्यैष्ठ्याश्रयणेन उद्धारो
 बोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधित्वर्थवादं मेधातिथिर्वदन् । न सम्य
 गाह गोविन्द राजस्वन्यमतं जगौ ॥ १२५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाक्नानं स्वब्राह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
 यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

न केवलं विभागे जन्मज्येष्ठं किन्तु जन्मेति । स्वब्राह्मण्याख्या
 मन्तोऽज्योतिष्टोमे इन्द्रस्याक्नानार्थं प्रयुज्यते तत्र प्रथम
 पुत्रेण पितरमुद्दिश्याक्नानं क्रियते अमुकस्य पिता यजते इत्येव
 ऋषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भएककालं निषिक्तयोरपि
 जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता गर्भेऽस्त्विति वज्रवचनं स्वीकृत्या
 पेक्षया ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
 यदपत्यम्भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

अपुत्रइति । अविद्यमानपुत्रोऽयदस्यामपत्यं जायेत तन्मम
 आद्धाद्यौर्द्धदेहिककरं स्यादिति कन्यादानकाले नामात्रा सह
 सम्यतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

अत्र परकृतिरूपमर्थवादमाह अनेनेति । दत्तः प्रजा
पतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्ध्यर्थमनेनोक्तविधानेन
कृत्स्नादुहितृः पूर्वं पुत्रिकाः स्वयं कृतवान् कात्स्न्ये अथ शब्दः
॥ १२८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सोमाय
राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

ददाविति । स दत्तो भाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्मा अल
ङ्कारादिना सत्कृत्य दश पुत्रिका धर्माय त्रयोदश कश्यपाय
सप्तविंशतिञ्चन्द्राय द्विजानामोषधीनाञ्च राज्ञे दत्तवान्
सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे सत्कारे लिङ्गं दशे
त्यादि च वक्त्रीनामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्या
मात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्योधनं हरेत् ॥ १३० ॥

यथैवेति । आत्मस्थानीयः पुत्रः आत्मा वै पुत्रनामासीति
मन्त्रलिङ्गात् तत्समा च दुहिता तस्याअप्यङ्गेभ्यउत्पादात् । अत

स्तस्यापुत्रिकायामितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य
मृतस्य पितुर्द्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकं यस्यात्कुमारीभाग एव सः । दौहि-
त्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलन्धनम् ॥ १३१ ॥

मातुरिति । मातुर्यद्धनं तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग
एव स्यात् न पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानूढाभिप्रेता
तथा च गोतमः । स्त्रीधनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।
अपुत्रस्य च मातामहस्य मृतस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिके-
यः समग्रन्धनं गृह्णीयात् ॥ १३१ ॥

दौहित्रो ह्यखिलं ऋक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स
एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

दौहित्रइति । दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव तस्य माता
महधनग्रहणं अनन्तरोक्तञ्जनकधनग्रहणपिण्डदानार्थीय
मारम्भः पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् अन्यस्य पौत्रिकेयः
पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रन्धनं गृह्णीयात् स एव पितृ
मातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात् पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थं
पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरासार्थं वच-
नम् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

पौत्रेति । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये च न कश्चिद्विशे-
षोऽस्ति यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति पूर्वस्यै-
वानुवादः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । सम-
स्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

पुत्रिकायामिति । कृतायाम्पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो
ऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाले समो विभागो भवेत्
नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्माज्ज्येष्ठाय अपि तस्याउद्धार-
विषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
यधनं तद्धर्तैवाविचारयन् गृह्णीयात्पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनान-
पत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्नि-
वारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५ ॥

अपुत्रेति । अपुत्रायाम्पुत्रिकायां कथञ्चन मृतायां तदी-
यधनं तद्धर्तैवाविचारयन् गृह्णीयात्पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनान-
पत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्नि-
वारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥१३६॥

अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकायाएव द्वैविध्यं तत्र
यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात्स्वधाकरमित्यभिधाय कन्या
दानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता अभिसन्धिमात्र
कृता वाग्व्यवहारेण न कृता । तथाच गोतमः अभिसन्धि
मात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्राग
विवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकैव कृता अकृता वा यं पुत्रं समानजाती
यादोदुहत्यादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्य्यकरणात्पौत्रिकेयवा
न्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज
स्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रेऽपि मातामहधने पौत्रि
केयद्वेव मातामह्यादिसत्त्वेऽधिकारीत्याह तन्न पुत्रिकाया
एव पुत्रतुल्यत्वेन अपुत्रिकातत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोगादिति
॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥ १३७ ॥

पुत्रेणेति । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोति पौत्रेण
तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणदित्यलो
कम्प्राप्नोति अस्य च दायभागप्रकरणे अभिधानं पितुर्द्धने

पत्यादिसद्भावेपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्य इत्येवं पुंसन्ता
नाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

पुन्नान्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । तस्मा
त्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १३८ ॥

पुन्नान्न इति । यस्मात्पुन्नान्नमधेयनरकात्सुतः पितरन्त्रायते
तस्मात् त्राणात् आत्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः तस्मान्न हो
पकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदोयपुंसन्तानस्य दायभागित्वमिति
पूर्वदाढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकै विशेषेणोपपद्यते । दौहि
त्रोपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

पौत्रेति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पौत्रदौहित्रयोर्लोकै कश्चिद्वि
शेषेण सम्भाव्यते यस्माद्दौहित्रोपि मातामहं परलोके निस्तार
यति एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनं पुत्रिका
करणानन्तरजातपौत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत्युत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

मातुरित्यादि । पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं द्वितीयं
मातुः पित्रे तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनान्तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः । स
हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्नोष्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

उपपन्न इति । पुत्राश्च कथं हराः पितुरिति द्वादशपुत्राणामेव
च कथं हरत्वं वक्ष्यति दशापरे तु क्रमश इति औरसचेत्रजा
भावे दत्तकस्य पितुश्च कथं हरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्यप्यौरसपुत्रे
दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृश्च कथं भागप्राप्तर्यमिदं वचनं
यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्य
गोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितरिक्थं भागं गृह्णीयात् । अत्र
एक एव औरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरिति औरसस्य सर्वो
त्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु चेत्रजोक्तषष्ठभा
गित्वमेवास्य न्याय्यं । गोविन्दराजस्तु औरसचेत्रजाभावे
सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृश्च कथं भागित्वार्थमिदं
वचनमित्येवोचत्तन्न कृत्रिमादीनान्निर्गुणानामपि पितृश्च कथं
भागित्वन्दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैव
न निर्गुणस्येत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित् । गोत्र
श्च कथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोत्रेति । गोत्रधने जनकसम्बन्धिनी दत्तको न कदाचि

प्राप्नुयात्। पिण्डश्च गोत्रच्छेद्यानुगामी यस्य गोत्रच्छेदक्ये
भजते तस्यैव सपिण्डो दीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा
पिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकन्निवर्त्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

अनियुक्तेति । योगुर्वादिनियोगं विना जातोयश्च सपुत्रायां
नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारो
त्यन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नाय्यां जातोऽविधानतः।
नैवार्हः पैतृकं च वक्ष्यम्यतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

नियुक्तायामिति । नियुक्तायामपि स्त्रियां घृताभ्यक्तत्वादि
नियोगेति कर्त्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्द्वनं
लभ्यं नार्हति यस्मादसौ पतितेनोत्पादितः नियुक्तौ चैव विधिं
हितेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रोयथौरसः। क्षेत्रि
कस्य तु तदीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

हरेदिति । तत्र नियुक्तायां योजातः क्षेत्रजः पुत्रश्चौरस

इव धनं हरेत् यस्माद्यत्तस्य कारणभूतं वीजन्तस्ते च स्वामिन
एव तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि धर्मतस्तदर्थमेव। यवीयान्
ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन चेन्नजस्य पितामह
धने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः चेन्न
जस्य औरसवत्सोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदं औरसतुल्यत्वाविधानं
॥ १४५ ॥

धनं यो विभयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च। सोऽ
पत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

धनमिति। योऽमृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमन्धनं पत्या
रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत् ताञ्च पुष्णीयात् स नियोग
धर्मेण तस्यां भ्रातुरपत्यमुत्पाद्य तस्यापत्यस्य दद्यात् एतच्च
धनं यो विभृयात् भ्रातुरित्यभिधानात् विभक्तभ्रातृविषयं
यवीयान् ज्येष्ठभार्यायामिति तु अविभक्तविषयं समभागाभि
धानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवरादाप्यवाप्नुयात्।
तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

येति। या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवरादाऽन्यतो वा
सपिण्डात्पुत्रमुत्पादयेत् स यदि कामजो भवति तदा तम
रिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति अकामज एव ऋक्षभागी स च

व्याहृतो नारदेन । मुखात् मुखमरिहरन् गात्रैर्गात्राण्यसं
स्पृशन् । कुले तदवशेषे च सन्तानार्थं न कामतदति ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु । वक्त्रीषु
चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

एतदिति ॥ समानजातीयासु भार्यासु एकेन भर्त्रा
जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयासु
स्त्रीषु वक्त्रीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्वेण चतसस्तु यदि स्त्रियः । तासां
पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रो
भार्याभवेयुः तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेषु अयं वक्ष्यमाणो विभाग
विधिर्मान्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोवृषोयानमलङ्कारश्च वेश्म च । विप्र
स्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इति । कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषोयानमश्वादि
अलङ्कारो अङ्गुरीयकादिः वेश्म गृहश्च प्रधानं यावन्तस्यांशः

स्तेष्वेकः प्रधानभूतेशइत्येतद्ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थं देयं
अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

व्यंशं दायाद्वरेद्विप्रोदावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

व्यंशमित्यादि । त्रीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रो धनाद्गृहीयात्
दा क्षत्रियापुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं शूद्रासुतः एवञ्च यत्र
ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयो
भागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अनयैव दिशा ब्राह्मणी
वैश्यापुत्रादौ द्विवज्रपुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्वम्वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

सर्वमिति । यदा सर्वमृक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा
कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागं अनेन वक्ष्यमाण
विधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोऽंशान्हरेद्विप्रः स्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरइति । चतुरो भागान् ब्राह्मणो गृहीयात् त्रीन्

क्षत्रियापुत्रोदौ वैश्यापुत्रः एकं शूद्राजः अत्रापि ब्राह्मणी
क्षत्रियापुत्रसङ्गावे सप्तधा कृते धने चत्वारोभागाब्राह्मणस्य
त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विवज्रपुत्रेषु च
कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाहद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

यद्यपीति । यदि ब्राह्मणोद्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमान
पुत्रः स्यात् अविद्यमानपुत्रोवा तथापि शूद्रापुत्रायानन्तराधि
कारी यस्तेषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवञ्च
शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्या
पुत्रौ सर्वकथहरौ स्यातां ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रेन कथ्यभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनम्भवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न
भवति किन्तु यदेव धनमस्यैपि पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवञ्च
पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः स च गुणवद्गुणापेक्षः अथवा
अनूढशूद्रापुत्रविषयो यद्दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रादिजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

समवर्णास्त्विति । द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जाता
स्ते सर्वे ज्येष्ठाद्योद्धारन्दत्त्वा अवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन
सहान्ये विभजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सर्वेणैव नान्या भार्या विधीयते । तस्या
ज्जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्येति । शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्यापदिश्यते
नोत्कृष्टा अवकृष्टा वा तस्याञ्च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि
तदा समभागाएव भवेयुः तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवोमनुः ।
तेषां षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति । यान् द्वादश पुत्रान् हैरण्यगर्भोमनुराह तेषां
मध्यादाद्याः षड्वान्धवाः गोत्रदायादाश्च तस्माद्वान्धवत्वेन
सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्त्यनन्तरा
भावे च गोत्रदायं गृह्णन्ति पितृऋक्यभाक्कस्य पुत्राऋक्यहराः

पितुरिति द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरे षट्
 न गोत्रधनहराभवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यं
 मुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवा
 इत्युत्तरषट्कस्यादायादत्वमबान्धवत्वञ्चाह तन्न वैधायनेन
 बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् तदाह । कानीनश्च सहोदश्च क्रीतं
 पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तन्निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते
 ॥ १५८ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च । गुढो
 त्यन्नोऽपविद्वश्च दायादाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

औरसइति । औरसादयोवक्ष्यमाण लक्षणाः षट् चक्य
 भाजोबान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वय
 न्दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनश्चेति । कानीनादयोवक्ष्यमाणलक्षणाः षट् गोत्रच
 क्यहरान् भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति ॥ १६० ॥

यादृशम्फलमाप्नोति कुस्रवैः सन्तरन् जलम् ।
तादृशम्फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

औरसेन सह चेत्रजादीनाम्याठात्तुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरा
सार्थमाह यादृशमिति । तृणादिनिर्मितकुम्भितोडुपादिभिरु
दकन्तरन् यथाविधम्फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः चेत्र
जादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन चेत्र
जादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्सम्पूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति
दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकऋक्थिनौ स्यातामौरसचेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं ऋक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति । अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयो
रप्यसौ ऋक्थो पिण्डदाता च धर्म्मतद्गति याज्ञवल्क्योक्तविषये
यदा चेन्निकस्य पितुः चेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रोभवति तदा
तावौरसचेत्रजौ एकऋक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि ऋक्थाह्ना
भवतः तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न
चेत्रजः चेन्निकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु चेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पै
तृकाद्धनात् । औरसोविभजन्दायमिति तत्पुत्रवद्बीजविषयं ।
यत्त याज्ञवल्क्येन । उभयसम्बन्धि ऋक्थहरत्वमुक्तन्तच्चेन्निक
पितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यं । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु

औरसमनियुक्तापुत्रश्च विषयीकृत्येमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न
अनियुक्तापुत्रस्याचेत्रजत्वादनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य ऋक्य
ग्रहणनिषेधात् यद्येकऋक्यिनावित्यनन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः । शेषा
णामानृशं स्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एकइति । व्याधादिना प्रथममौरसपुत्राभावे चेत्रजादिषु
कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरसे उत्पन्ने सतीद
मुच्यते औरसएवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां चेत्रज
व्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्व्यज्यमाणत्वात् पापसम्बन्धपरि
हारार्थं ग्राह्याद्दानन्दद्यात् ॥ १६३ ॥

षष्ठन्तु चेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्तैतृकाद्वनात् । और
सोविभजन्दायमित्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

षष्ठमिति । औरसः पुत्रः पितृसम्बन्धिदायं विभजन् चेत्र
जस्य ततः षष्ठमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणसगुणापेक्षयायं
विकल्पः ॥ १६४ ॥

औरसचेत्रजौ पुत्रौ पितृऋक्यस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशोगोत्रऋक्यांशभागिनः ॥ १६५ ॥

औरसेति । औरसचेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरौ

स्यातां अन्ये पुनर्दश दत्तकादयः पुत्रागोत्रभाजोभवन्ति
पूर्वाभावेपरः परदत्त्येवं क्रमेण धनांश्चहरास्य ॥ १६५ ॥

स्वे क्षेत्रे संस्क्रतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रमयमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

यदिति । स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव हतविवाह
संस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् तन्पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात् ।
सवर्णायां संस्क्रतायां स्वयमुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादिति
विधायनदर्शनात् सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितऔरसो
ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वध
र्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यदिति । योमृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्य वा
भार्यायां घृताभ्यक्तत्वादिनियोगधर्मेण गृह्णियुक्तायां जातः
स क्षेत्रजः पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमग्निः पुत्रमापदि ।
सदृशमोतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्तमः सुतः ॥ १६८ ॥

मातेति । शुक्रशोणितमम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः

तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतइति वशिष्ठ
स्मरणात् माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परियहीतुः
समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं
नतु भयादिना उदकपूर्वं दद्यात् स दत्तिमाख्यः पुत्रोविज्ञेयः
॥ १६८ ॥

सदृशन्तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं
पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

सदृशमिति । यम्पुनः समानजातीयमपित्रोः पारलौकिक
आद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवतइत्येवमादिज्ञं
पुत्रगुणेश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात् स कृत्रि
माख्यः पुत्रो बोद्धव्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स
गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥ १७० ॥

उत्पद्यतइति । यस्य गृहे अवस्थितायाम्भार्यायां पुत्रउत्प
द्यते सजातीयोऽयमभवतीति ज्ञानेपि कस्मात्पुरुषविशेषाज्जातो
साविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदी
यायाम्भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टन्तयोरन्यतरेण वा । यं
पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातेति । मातापितृभ्यामन्यत्तं तयोरन्यतरमरणे अन्यत
रेण वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात् सोपविद्धाख्यः पुत्र उच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवैश्वानि कन्या तु यं पुत्रञ्जनयेद्रहः । तं
कानोनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पित्रिति । पितृगृहे कन्या यं पुत्रं अप्रकाशं जनयेत् तं कन्या
परिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानोनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भोभवति सहोढइति चोच्यते ॥ १७३ ॥

येति । या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते
स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रोभवति सहोढइति व्यप
दिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

क्रीणीयादिति । यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशात् यं क्रीणी
यात् स क्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति क्रेतुर्गुणैस्तुल्योहीनोवा भवेत्

न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये । सजातीयेष्वयमोक्तस्तनयेषु
मयाविधिरिति याज्ञवल्क्येन सर्वेषामेव पुत्राणां सजातीयत्वा
भिधानात्तेन मानवेपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीय
बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

येति । या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छया अन्यस्य
पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र
उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

साचेदिति । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा
तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति यदा
कौमारम्यतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्यक्तोवा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

मातेति । योमृतमातापितृकस्यागोचितकारणं विना द्वेषा
दिना ताभ्यां त्यक्तोवा आत्मानं यस्मै ददाति स स्वयन्दत्ताख्यः
तस्य पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाङ्गामादुत्पादयेत्सुतम् । स
पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति । विनास्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्यदर्शनात् परि
णीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामाद्यं पुत्रजनयेत्स जीवन्नेव
शवस्तुल्यइति पारशवः स्मृतः यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं श्राद्धादि
कं करोति तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् शवव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ।
सोनुज्ञातोहरेदंशमिति धर्मोव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति । ध्वजाहताद्युक्तलक्षणायान्दास्यां दाससम्ब
न्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते स पित्रा अनुज्ञात
परिणीता पुत्रैः समानभागभागभवेदिति तुल्यभागं लभत इति
शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

क्षेत्रजेति । एतान् क्षेत्रजादीन् एकादश पुत्रान्पुत्रोत्पादन
विधिलोपः पुत्रकर्त्तव्यश्राद्धादिलोपश्च भाभूदित्येवमर्थं पुत्र
प्रतिकृन्दकान्मनयश्राद्धः ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतोजातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

यदिति । य एते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राश्चौरस
पुत्रप्रसङ्गेनोक्ताः ते यद्विजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति न क्षत्रिका
देरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायाश्च सत्यां न ते कर्त्तव्या इत्येव
अपरमिदं अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपलक्षणार्थं स्वबीजजाता
वपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्त्तव्यौ अतएव वृद्धवृहस्यतिः । आज्यं
विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः कृतं । तथैकादशपुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ १८१ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्युत्रवान् भवेत् । सर्वा
स्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणामनुरव्रवीत् ॥ १८२ ॥

भ्रातृणामिति । भ्रातृणामेकमातापितृकाणां मध्ये यद्येकः

पुत्रवान् स्यात् अन्येच पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सर्वान्
 भ्रातृन्सपुत्रान्मनुराह ततश्च तस्मिन्सति अन्ये पुत्रप्रतिनिधयेन
 कर्त्तव्याः स एव पिण्डदेग्नहरश्च भवतीत्यनेनेनाक्तं एतच्च पत्नी
 दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतइति याज्ञवल्क्य
 वचनाद्भातपर्यन्ताभावे बोद्धव्यं ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

सर्वासामिति । एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका
 पुत्रवती स्यात् । तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनुराह
 ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्त्तव्या इत्येत
 दर्शयामिदं ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोभावे पापीयानृक्थमर्हति । बह
 वश्चेत्तु सदृशाः सर्वे ऋक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

श्रेयसइति । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणाम्प्रकृतत्वात् और
 सादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः सचान्या
 निभृयादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वा
 भावे परःपरऋक्थमर्हति पूर्वसद्भावे परसंवर्द्धनं स एव
 कुर्यात् । एवञ्च सिद्धे पुत्रले गूढापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः

क्षेत्रजादिसङ्गावे धनानर्हत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः अन्यथा तु क्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात् क्षेत्रजादिसङ्गावेऽपि धनं लभेत । पूर्वस्य परसंवर्द्धनमात्रज्ञापवादेतरविषये द्रष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्भक्तकपुत्रयोः पञ्चमं षष्ठं वा भागं औरसोदयादिति विहितत्वात् । यदितु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्व्वएव विभज्य ऋक्यं गृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्राऋक्यहराः पितुः ।
पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्यं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

नेति । न सोदरभ्रातरो न पितरः किन्तु औरसाभावे क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृऋक्यहरा भवन्तीति अनेनोच्यते औरसस्य तु एकएव औरसः पुत्रद्वत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यामुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनं गृह्णीयात्तेषां मातुश्चाभावे भ्रातरो धनं गृह्णीयुः एतच्चानन्तरमप्युच्यते ।
ध्यामः ॥ १८५ ॥

त्रयाणामुदकङ्कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
सम्प्रदातैषाम्यञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

इदानीं क्षेत्रजादीनामप्यपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं दर्शयितुमाह त्रयाणामिति । त्रयाणाम्पितादीनां उदकदानं

कार्यं त्रिभ्यएव च तेभ्यः पिण्डोदेयः चतुर्थश्च पिण्डोदकयो
दाता पञ्चमस्यात्र सम्बन्धो नास्ति तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादि
धने गौणपौत्राणामधिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण
लोकान् जयतीत्यनेनैवपितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥१८६॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेत् । अत
ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा ॥१८७॥

अनन्तरइति । अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्ड
मात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्ततश्चानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदं ।
सपिण्डमध्यात्सन्निवृत्तरोयः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य
मृतधनम्भवति तत्रैकएवौरसः पुत्रइत्युक्तत्वात्सएव मृतधने
ऽधिकारी चेन्नजगुणवद्भक्तकयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं षष्ठं वा
भागन्दद्यात् कृत्रिमादिपुत्राणां संबर्द्धनमात्रं कुर्यात् औरसा
भावे पुत्रिकातत्पुत्रश्च । दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलज्वन
मित्युक्तत्वादौरसपुत्ररहितएव तत्रापुत्रोविवक्षितः तदभावे
चेन्नजादयएकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परि
णीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी नाधिकन्दशमाह
द्यात् शूद्रापुत्रायेत्याद्युक्तत्वात् दशमभागावशिष्टज्वनं सन्नि
वृत्तसपिण्डो गृहीयात् त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृ
धनभागिनी । यदाह याज्ञवल्क्यः । पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ

भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः ।
 एषामभावे पूर्वस्य धनभाग उत्तरोत्तरः । स्वर्था तस्य ह्यपुत्रस्य
 सर्ववर्णेष्वयं विधिः । बृहस्पतिरप्याह । आम्नाये स्मृतितन्त्रे च
 लोकाचारे च सूरिभिः । शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले
 समा । यस्य नोपरता भार्या देहाद्धन्तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धं
 शरीरे तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात् । सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृ
 मातृसनाभिभिः । अपुत्रस्य प्रसीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ।
 पूर्वप्रणीताग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् । विन्देत्पतिव्रता नारी
 धर्मेषु सनातनः । जङ्गमं स्यावरं हेम कुप्यन्मान्यमथाम्बरम् ।
 आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् । पितृव्यगुरु
 दौहित्रान् भर्तृस्वस्वीयमातुलान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धा
 नथातिथीं स्त्रियः । तत्सपिण्डाबान्धवावा ये तस्याः परिप
 न्यिनः । हिंस्युर्धनानि तान्नाजा चौरदण्डेन शासयेत् । वृद्ध
 मनुः । अपुत्रा शयनभर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्येव दद्या
 त्तत्पिण्डं कृत्स्नमर्थं लभेत च । यदुक्तं । स्त्रीणान्तु जीवनन्द
 द्यादिति संवर्द्धनमात्रवचनं तद्दुःशीलाधार्मिकसविकारयौव
 नस्य पत्नीविषयं अतो यन्मेधातिथिना पत्नीनामंशभागित्वं
 निषिद्धं तदसम्बद्धम् । पत्नीनामंशभागित्वं बृहस्पत्यादिसम्मत
 तम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन् न प्रीणाति सतामनः । पत्यभावे
 प्यपुत्रिका दुहिता तदभावे पिता माता च तयोरभावे सोदर्य
 भ्राता तदभावे तत्सुतः । मातर्यपि च वृत्ताद्याम्पितुर्माता

हरेद्धनं इति वक्ष्यमाणत्वात् पितृमाता । तदभावे अन्योपि
 सन्निकृष्टसपिण्डोमृतधनं गृहीयात् । तद्यथा पितामहसन्ताने
 ऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तानएव एवमन्यदप्यूहं अत ऊर्ध्वं
 सपिण्डसन्तानाभावे समानोदकआचार्यः शिष्यश्च क्रमेण
 धनं गृहीयात् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाऋक्थभागिनः ।
 त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथाधर्मी न हीयते ॥ १८८ ॥

सर्वेषामिति । एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति
 यदुक्तन्तत्सब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं सर्वेषामभावे
 ब्राह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो वा ह्यान्तरशौचयुक्ताजितेन्द्रियाधन
 हारिणो भवन्ति तएव च पिण्डदाः तथासति धनिनोमृतस्य
 आद्धादिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
 इतरेषान्त वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

अहार्यमिति । ब्राह्मणसम्बन्धिधनं न राज्ञा कदाचिद्ब्राह्म
 मिति शास्त्रमर्थ्यादा किन्तूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे ब्राह्मण

मात्रेभ्योपि देयं क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तचक्षुहराभावे
राजा गृहीयात् ॥ १८६ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् । तत्र
यद्वक्ष्यजातं स्यात्तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥ १८७ ॥

संस्थितस्येति । अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्
पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत् तस्मिन्
मृतविषये यत् धनजातम्भवेत्तत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् । देव
रादा सपिण्डादा इत्युक्तत्वात् सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्ज
स्य च चक्षुभागित्वार्थमिदम् ॥ १८७ ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां दाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ।
तयोर्यद्यस्य पितृयं स्यात्तत्स गृहीत नेतरः ॥ १८८ ॥

द्वाविति । यद्येकचक्षुश्चनौ स्यातामित्यौरसक्षेत्रजयोरुक्त
मिदन्त्वौरसपौनर्भवविषयं यदेत्यनौरसभर्तुर्मृतत्वात् बाला
पत्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं
जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वात् चक्षुहरान्तरा
भावात् धनं गृहीतवती पश्चात्तौ दाभ्यां जातौ यदि विवदे

यातां स्त्रीहस्तगतधने तदा तयोर्यस्य यज्जनकसम्बन्धिधनं स
तदेव गृह्णीयात् नत्वन्यपितृजो न्यजनकस्य ॥ १६१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सौहोदराः ।
भजेरन्मातृकं ऋक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १६२ ॥

जनन्यामिति । मातरि मृतायां सौदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च
सौदर्या अनूठाः मातृधनं समं कृत्वा गृह्णीयुः ऊठास्तु धनानु
रूपं सम्मानं लभन्ते । तदाह बृहस्पतिः । स्त्रीधनं स्यादपत्यानां
दुहिता च तदंशिनी । अप्रप्ता चेत्समूठा तु लभते मानमात्र
कम् । ततश्चानूठानाम्पितृधनद्वयोऽनूठानां मातृधनं भ्रात्रा स्वा
दंशाच्चतुर्थभागो देयः ॥ १६२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्याधनान् किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकं ॥ १६३ ॥

यादति । तासां दुहितृणां या अनूठा दुहितरः ताभ्योपि
मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किञ्चिद्वात
व्यम् ॥ १६३ ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अध्यग्नोति । अध्यग्नोत्यवयवं विभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण
समीपार्थे अवयोभावः विवाहकाले अग्निसन्निधौ यत्पित्रादि
दत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं तदाह कात्यायनः । विवाहकाले
यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम् । यत्तु पितृगृहाद्भर्तृगृहं नीयमानया लब्धं
तदध्यावाहनिकम् । तथाच कात्यायनः । यत्पुनर्लभते नारी
नीयमाना तु पैतृकात् । अध्यावाहनिकन्नाम तत् स्त्रीधनमुदा-
हृतम् । यत्तु प्रीतिहेतुकर्म्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा पित्रा
समयान्तरे यद्दत्तं एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अन्वाधेयञ्च यद्दत्तमपत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ
जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वनम्भवेत् ॥ १८५ ॥

अन्वाधेयमिति । अन्वाधेयं व्याख्यातङ्गात्यायनेन । विवाहात्प-
रतो यत्तु लब्धभर्तृकुले स्त्रिया । अन्वाधेयन्तदुक्तन्तु लब्धं बन्धु-
कुले तथा । विवाहादूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं
भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं यत् अध्यग्न्यादि पूर्वश्लोकउक्तान्दत्तरि
जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदपत्यानाम्भवति ॥ १८५ ॥

ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अप्र
जायामतीतायाम्भर्तरेव तदिष्यते ॥ १८६ ॥

ब्राह्मेति । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः
षड्विधन्धनं तदनपत्यायां मृतायाम्भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते
॥ १८६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्वनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १८७ ॥

यदिति । यत्पुनः स्त्रियाश्चासुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु
विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायां
मातापित्रोरिष्यते ॥ १८७ ॥

स्त्रियान्तु यद्भवेद्विज्जम्पित्रादत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी
तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १८८ ॥

स्त्रियामिति । ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु चत्रि
यादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं
सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्येयी
कन्या गृहीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्वनभवेत् ॥ १८८ ॥

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बादङ्गमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्वि स्वस्य भर्त्तरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

नेति । भ्रात्रादिवङ्गसाधारणात्कुटुम्बधनात् भार्यादिभिः
स्त्रीभिरन्नालङ्काराद्यर्थं धनसञ्चयनन कर्त्तव्यं नापि च भर्त्तु
राज्ञां विना भर्त्तृधनादपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तन्मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

पत्यावित्यादि । भर्त्तरि जीवति तत्सम्पत्त्या योऽलङ्कारः
स्त्रीभिर्द्धृतः तस्मिन्मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् ।
भजमानाः पापिनोभवन्ति ॥ २०० ॥

अनंशौ स्त्रीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

अनंशाविति । नपुंसकपतितजात्यन्धश्चोत्रविकलोन्मत्तजड
मूकाः ये च कुण्ठिपङ्गवादयोविकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरा
न भवन्ति किन्तु यासाञ्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
यासाच्छादनमत्यन्तम्यतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

तदेवाह सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां क्लीवादीनां शास्त्रज्ञेन
चक्षुहारिणा यावज्जीवं स्वशक्त्या यासाच्छादनन्देयं अदद
त्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

यदीति । कथञ्चनेत्यभिधानात् क्लीवादयो विवाहानर्हा
इति सूचितं यदि कथञ्चिदेषां विवाहेच्छा भवेत् तदा क्लीवस्य
क्षेत्रजउत्पन्ने तेषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभागभवति ॥ २०३ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठो ऽधिगच्छति ।
भागो यवो यसान्तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥ २०४ ॥

यत्किञ्चिदिति । पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहा विभक्तो
ज्येष्ठः यत्किञ्चित् स्वेन पौरुषेण धनं लभते ततो धनात् विद्या
भ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्वनम्भवेत् । सम
स्तत्र विभागः स्यादपित्यइति धारणा ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति । सर्वेषां भ्रातृणां कृषिवाणिज्यादि
चेष्टया यदि धनं स्यात् तदा पित्यवर्जिते तस्मिन् धने स्वार्जिते
समो विभागः स्यात् नतद्वदिति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनम्भवेत् । मैत्र्य
मौदाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्येति । विद्यामैत्रीविवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्क
दानकाले पूज्यतया यत्सम्भवं तस्यैव तस्यात् यत्किञ्चित् पितरी
त्यस्याऽयमपवादः । विद्याधनञ्च व्याहृतं कात्यायनेन । पर
भक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः । तथा प्राप्तञ्च विधिना
विद्याप्राप्तन्तदुच्यते । उपन्यस्ते च यत्सम्भवं विद्यया पणपूर्व
कम् । विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न विभज्यते । शिष्यादा
र्त्तित्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानसंशनाद्वादा
सम्भवं प्राध्ययनाच्च यत् । विद्याधनन्तु तत्राहुर्विभागे न
विभज्यते ॥ अतोयन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां माधुपर्किक
मार्त्तित्यधनं व्याख्यातं तदयुक्तं विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा । स
निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्वत्पोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

भ्रातृणामिति । राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं
शक्तो भ्रातृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीयादंशात् किञ्चि
दुपजीवनन्दत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः तेन तत्पुत्रास्तत्र धने
कालान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वय
मीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

अनुपपन्नमिति । पितृधनानुपघातेन यत्कृष्यादिक्लेशाद
र्जयेत् तत् स्वचेष्टाप्राप्तमनिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न
तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

पैतृकमिति । यत्पुनः पितृसम्बन्धिधनं तेनासामर्थ्येनोपे
क्षितत्वादनवाप्तं पुनः स्वशक्त्या प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्
पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सह जीवन्तोविभजेरन् पुनर्यदि । सम
स्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

विभक्तादिति । पूर्वं सोद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः
पश्चादेकीकृत्य धनं सहजीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा
तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठसोद्धारो न देयः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

येषामिति । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रव्रज्या
दिना स्वांशाद्धीयेत मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्येत ॥ २११ ॥

सौदर्याविभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

किन्तु सौदर्यादित्यादि । सौदर्याभ्रातरः समागम्य
सहिताः भगिन्यश्च सौदर्यास्तमंशं समं कृत्वा विभजेरन्
सौदर्याणां सापत्यानामपि मध्यात् ये मिश्रीकृतधनत्वेनैक
योगचेमास्ते विभजेयुः न सर्वे सौदर्याः सापत्यावा । एतच्च पुत्र
पत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्याद्भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

योज्येष्ठइति । यो ज्येष्ठो भ्राता लोभात्कनीयसोभ्रातृन् वच्च
येत्सज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्डश्च
स्यात् ॥ २१३ ॥

सर्व्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् । न
चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

सर्व्व एवेति । अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेश्यासेवादि
विकर्मासक्तास्ते ऋक्यं नार्हन्ति नच कनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्ठः
साधारणधनादात्मार्यमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानम्भवेत्सह । न पुत्र
भागं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रातृणामिति । भ्रातृणां पित्रा सहावस्थितानां अविभक्तानां
यदि सहधनार्जनार्थमुत्थानम्भवेत्तदा विभागकाले न कस्य
चित्पुत्रस्याधिकमिता कदाचिद्दद्यात् ॥ २१५ ॥

ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेद्वनम् ।
संहृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

ऊर्द्धमिति । यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः
कृतः तदा विभागादूर्द्धं जातः पुत्रः पितरि मृते पितृच्छव्य
मेव गृह्णीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतध-
नास्तैः सहसौ पितरि मृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायाम्पितुर्माता हरेद्वनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्येति । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता गृह्णीयात् पूर्वं
पिता हरेदपुत्रस्य च्छव्यमित्युक्तत्वात् इह माता हरेदित्यनेन
याज्ञवल्क्येन पितरावित्येकशेषकरणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य
धनमपत्यमिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामी
त्येकशेषस्यैव कृतत्वात् मातापितरौ विभज्य गृह्णीयातां ।
मातरि मृतायाम्पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनं
गृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्सर्व्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

ऋणइति । ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्

यथाशास्त्रं विभक्ते सति पश्चाद्यत्किञ्चित्पैतृकं ऋणान्नं वा
विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं
न तु शोधं ग्राह्यं न वा ज्येष्ठस्योद्धारोदयः ॥ २१८ ॥

वस्त्रम्यत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योग
क्षेमम्यचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति । वस्त्रं वाहनमाभरणं अविभागकाले यद्येनोप
भुक्तन्तस्तस्यैव न विभाज्यं एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं
यत्तु वज्रमूल्यमाभरणादिकन्तदिभाज्यमेव तद्विषयमेव
विक्रीय वस्त्राभरणमिति वृहस्पतेर्विभागवचनं कृतान्नमोदन
शक्नादि तन्न विभजनीयं तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं शक्नादि ताव
न्मात्रमूल्यधनेन कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यतइति
वृहस्पतिवचनादिभजनीयमेव उदकं कूपादिगतं सर्वैरुपभो
ग्यमविभजनीयं स्त्रियोदास्याद्यायास्तुल्यभागा न भवन्ति ता
न विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्म कारयितव्याः योगक्षेमं मन्त्रि
पुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात् प्रचारोगवादीनाम्यचारमार्गः
एतत्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अयमुक्तीविभागो वः पुत्राणाञ्च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मान्निबोधत ॥ २२० ॥

अयमिति । एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण

विभागकरणप्रकारोयुष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत
॥ २२० ॥

द्यूतं समाकलयच्चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् । राज्या
न्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाकलयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रा
न्निवर्त्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाशकारिणौ
॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाकलयौ । तयो
र्नित्यम्पृतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति । प्रकटमेतच्चैर्यं यत् द्यूतसमाकलयौ तस्मा
त्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तत्सोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाकलयः ॥ २२३ ॥

अप्राणिभिरिति । अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तत्सोके
द्यूतं कथ्यते यः पुनः प्राणिभिः मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं
क्रियते स समाकलयो ज्ञेयः लाकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं
परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाकलयच्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्म
र्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाकलयौ यः कुर्यात् योवा सभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यान् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्व्वीसयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

कितवानिति । द्यूतादिसेविनो नर्त्तकगायनान्वेदविद्विषः श्रुति
स्मृतिवाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्म्मजीविनः शौण्डिकान्
मद्यकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्टान्निर्व्वीसयेदिति कितव
प्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानं ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यम्बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

अत्र हेतुमाह एतद्वृत्तिः । एते कितवादयो गूढचौराराज्ञो
राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वञ्चनात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति
॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्मा
द्यूतन्न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

द्यूतमिति । नेदानीमेवेदं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूत
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं अतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न
सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नमिति । यो मनुष्यः तत् द्यूतं गूढमकटं वा कृत्वा
सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथा विधो दण्डो भवति ।
॥ २२८ ॥

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डन्दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यङ्गर्माणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह क्षत्रेति । क्षत्र
वैश्यशूद्रजातीयोनिर्द्धनत्वेन धनं दातुमसमर्थः तदुचितकर्म
करणेन धनशोधनं कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनः यथालाभं क्रमेण
दद्यान्न कर्मकारयितव्यः ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानान्दरिद्राणाञ्च रोगिणां ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीति । स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जु
बन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

येनियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणां ।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये नियुक्तास्त्विति । ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु
राज्ञा नियुक्ताउत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः अर्थ्या
दीनां कार्याणि नाशयेयुः तान् गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत्
॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् । स्त्री
बालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटेति । कूटराजाञ्चालेखकान् अमात्यानाञ्च भेदकान्
स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र कचन यद्भवेत् ।
कृतान्तद्वर्म्मतोविद्यान् तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २३३ ॥

तीरितमिति । यत्र कचिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कार्यं

धर्मतस्तीरितं पार तीर कर्मसमाप्ताविति चुरादौ पाठात्
शास्त्र व्यवस्थानिर्णीतं अनुशिष्टन्दण्डपर्यन्तताञ्च नीतं स्यात्
तत्कृतमङ्गीकुर्यात् न पुनर्निवर्त्तयेत् । एतच्चाकारणात् अतः
कारणकृतं निवर्त्तयेदेव ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रञ्च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

अमात्या इति । राजामात्याः प्राड्विवाको वा व्यवहारेक्षणे
नियुक्ता यदसम्यग्व्यवहारनिर्णयं कुर्युः तत्स्वयं राजा कुर्यात्
पणसहस्रञ्च तान् दण्डयेत् । इदञ्चोत्कोचधनग्रहणेतर
विषयं उत्कोचग्रहणे ये नियुक्तास्त्वित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते
सर्वे पृथक्क्षेत्रा महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

ब्रह्महेति । यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् स ब्रह्महा सुरापो
द्विजातिः पैश्याः पाता ब्राह्मणश्च पैश्यामाध्वीगौडोनां तस्करो
ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः यश्च कश्चिद्रूपक्षीगामीत्येते सर्वे
प्रत्येकं महापातकिनो बोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

चतुणामपि चैतेषाम्प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तन्दण्डं धर्म्यमकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्णामिति । चतुर्णामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तम
कुर्वतां शारीरं धनग्रहणेन च धनसम्बन्धं अपराधानुसारेण
धर्मादनपेतं वक्ष्यमाणन्दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

गुरुतल्पइति । नां कया राज्ञा ललाटे स्युः इति वक्ष्यमाण
त्वात् ललाटमेवाङ्गनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नीगमने याव
ज्जीवस्थायि तप्तलोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्न
ङ्कार्यं एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घं सुराध्वजाकारं सुवर्णाप
हारे सत्यपहर्तुः कुक्षुरपादरूपं कार्यं ब्रह्महणि कबन्धः
पुमान् कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्याह्यसंयाज्या असंपाद्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मावहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

असंभोज्याइति । अन्नादिकं नैते भोजयितव्या न चैते याजनीयाः

नाप्येते अध्यापनीया नाप्येतेः कन्यादानसम्बन्धः कर्त्तव्यः
एते च निर्द्धनत्वात् याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रोतादिकर्मव
र्जिताः पृथ्वीमर्थ्यटेयुः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्भ्रमस्कारास्तन्मनोरनुशासनं ॥ २३९ ॥

ज्ञातीति । ज्ञातिभिः सम्बन्धिभिर्मातुलाद्यैरेते कृताङ्कास्त्य
जनीयाः नचैषां दया कार्य्या नाप्येते नमस्कार्यादृतीयं मनो
राज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नां कया राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तत्तमसाहसं ॥ २४० ॥

प्रायश्चित्तमिति । शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तम्युनः कुर्वाणा ब्राह्म
णादयस्त्रयो वर्णा राज्ञा ललाटे अङ्कनीया न भवेयुः उत्तम
साहसं पुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्य्या मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

आगःस्त्रिति । इतरे कृतवन्तस्त्रित्युत्तरश्लोके श्रूयमाणाऽ

कामतदति अत्रापि योजनीयं तेनाकामतदति एष्वपराधेषु
गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः पूर्वोक्तस्तत्तम
साहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादि
परिच्छेदसहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वासः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्व
हारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतरइति । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादयः एतानि पापानि
अनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति इदञ्च सर्वस्वहरणं
पूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन सह वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया
पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनम्वधोर्हति प्रवासनम्यरासन
निसूदनं निहिंसनमिति बधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभि
धानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् । आद
दानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेति । धार्मिको राजा महापातकिसम्बन्धिधनं
दण्डरूपं न गृह्णीयात् लोभात् पुनस्तद्गृह्णन् महापातकदोषेण
संयज्यते ॥ २४३ ॥

असु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । श्रुत
वृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

का तर्हि दण्डधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अण्डिति ।
तद्दण्डधनं नद्यादिजले प्रक्षिप्य वरुणाय दद्यात् श्रुतवृत्तसम्पन्न
ब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

ईशइति । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्मा
द्राज्ञामपि दण्डधारित्वात् प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदा
ध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः
॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तत्र
कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च शस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।
बालाश्च न प्रमोयन्ते विहृतन्नच जायते ॥ २४७ ॥

यत्रेति । निष्पद्यन्तइति । यत्र देशे प्रकृतं महापातकि
धनं राजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्या उत्प

द्यन्ते दीर्घायुषश्च भवन्ति । वैश्यानाञ्च यथैव धान्यादिशस्या
न्युप्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते अकालेन बाला म्रियन्ते
दीर्घजीविन इत्युक्तेष्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यञ्च न
किञ्चित् भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति । शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो
ब्राह्मणान् बाधमानं हस्तकेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नृपो ह
न्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य बधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मी नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति । अवध्यस्य बधे यावानधर्मी नृपतेः शास्त्रेण
ज्ञातः तावानेव बध्यस्य त्यागेपि यथाशास्त्रं दण्डं कुर्वतो
धर्मः स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोयं विस्तरशो मियो विवदमानयोः । अष्टा
दशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदितइति । अष्टादश ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु पर

स्वरं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोयं विस्तरे
 योक्तः ॥ १५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
 देशानलब्धांस्त्रिषेत् लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

एवमिति । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान्
 निर्णयन् राजा जनानुरागात् अलब्धान् देशान् लब्धुमिच्छेत्
 लब्धांश्च सम्यक् पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य लब्धदेश
 प्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः । कण्टको
 द्वरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

सम्यगिति । जाङ्गलं शस्यसम्पन्नं इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रित
 देशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादि
 कण्टकनिराकरणे प्रकृष्टयत्नं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
 नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति । यस्मात्साध्याचाराणां रक्षणाचौरादीनाञ्च

शासनात् प्रजापालनोद्युक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति । तस्मात्क
ण्टकोद्भरणे यत्नं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु वलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

अशासनिति । यथापुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् षड्धा
गाद्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति
कर्मान्तरार्जितायस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते
॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रम्बाहुबलाश्रितम् । तस्य
तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति । यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादि
भयरहितमभवति तस्य नित्यन्तद्वृद्धिं गच्छति उदकसेकेनैव
वृद्धः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति । चारा एव चौरज्ञाने हेतुत्वात् चक्षुरिव यस्यासौ

राजा चारैरेव प्रकटगूढतया द्विप्रकारान् परधनग्राहिणो
जानीयात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवच्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवच्चकास्ते ते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

प्रकाशेति । तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्ये तुलाप्रतिमानोप
चयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन
गृह्णन्ति ते प्रकाशवच्चकाः स्तेनाः चौराः सन्धिच्छेदादिना
गुप्ताः अटव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवच्चकाः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चोपाधिकावच्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

असम्यकारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

एवमादौ निजानीयात्प्रकाशांलोककण्टकान् ।
निगूढचारिणश्चान्याननार्यनार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

किञ्च उत्कोचका इति । असम्यगिति । एवमिति । उत्कोचका
ये कार्यभोधनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति औपाधिका

भयदर्शनात् ये धनमुपजीवन्ति वञ्चका ये सुवर्णादिद्रव्यं
 गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति कितवाः द्यूतसमाकृत्यदेविनः
 धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गला
 देशवृत्ताः भद्राः कल्याणाचारप्रच्छन्नपापाये धनग्राहिणः
 ईक्षणिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः
 महामात्रा हस्तिशिञ्जाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
 असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणं शिल्पोपचार
 युक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनियुज्यमानशिल्पोपाय
 प्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशला
 इत्येवमादीन् प्रकाशलोकवञ्चकान् चारैर्जानीयात् । अन्या
 नपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेशधारिणो धन
 ग्राहिणो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति । तानुक्तान्वञ्चकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभि
 र्वणिजांस्तेषु वणिग्निरित्येवमादिभिः पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैः
 सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा
 प्रोत्साद्य स्ववशान् कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वेस्वेकर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषाम्प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि
चौर्यादौ ये पारमार्थिकादोषाः सन्धिच्छेदादयः तान् लोके
प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षया अपराधापेक्षया
च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः । स्तेना
नां पापबुद्धीनान्निभृतञ्चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

न हीति । यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण
पृथिव्याञ्चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुं
मशक्यं अतएषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः । चतु
ष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधानृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थञ्चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

समेति । जीर्णेति । एवमिति । सभा ग्रामनगरादौ नियतं

जनसमूहस्यानम्रपा जलदानगृहं अपूपविक्रयवेष्य पण्यस्त्रीगृहं
 मद्यान्नविक्रयस्थानानि चतुष्यथाः प्रस्थातवृक्षमूलानि जनस
 मूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाणि
 आश्रादिवनानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान् देशान् सैन्यैः
 पदातिसमूहैः स्यावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यै
 श्वारैस्तत्स्करनिवारणार्थं प्रचारयेत् प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपान
 स्त्रीसम्भोगाद्यन्वेषणार्थं तत्स्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४॥२६५॥२६६॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः । विद्या
 दुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्स्करैः ॥ २६७ ॥

तदिति । तेषां साहाय्यमतिपाद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः
 सन्धिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चौरमा
 यानिपुणैः तत्स्करान् जानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानाञ्च दर्शनैः । शौर्य
 कर्मापदेशैश्च कुर्युऽस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

भक्ष्येति । ते पूर्वचौराश्चारभूता आगच्छतास्मद्गृहङ्गच्छामः
 तत्र मोदकपायसादीन्यग्नीमः इत्येवम्भक्ष्यभोज्यव्याजेनास्माकं

देशे ब्राह्मणोस्ति सोभिलषितार्थसिद्धिं जानाति तमश्यामदत्येवं
ब्राह्मणानान्दर्शनैः कश्चिदेक एव बज्जभिः सह योत्स्यति तमश्या
मदत्येवं शौर्यकर्माव्याजेन तेषां चौराणां राज्ञोदण्डधारक
पुरुषाः समागमं कुर्युः ग्राहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये । तान्प्रसह्य
नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

यदिति । ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहशङ्कया नोप
सर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः साव
धानभूताः न तैः सह सङ्गतिं भजन्ते तांश्चौरांस्तेभ्य एव ज्ञात्वा
तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान् बलादाक्रम्य
राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणघातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

न होढेनेति । धार्मिको राजा हतद्रव्यसन्निच्छेदोपकरण
व्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं न घातयेत् किन्तु हतद्रव्येण
चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणामक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदास्यैव सर्व्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामेष्विति । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणाञ्चौरत्वं ज्ञात्वा
भक्तदाः चौर्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानं ये ददति तानपि
नैरन्तर्याद्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्नामन्तास्यैव चोदितान् । अभ्या
घातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतं ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेष्विति । ये राष्ट्रेषु रक्षा नियुक्ताः ये च सीमान्तवासि
नोऽक्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तान् चौर
वह्निप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः । दण्डे
नैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतं ॥ २७३ ॥

यश्चापीति । याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादि
धर्ममुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः सोपि धर्म
मर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डेनो
पतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्ति
तो नाभिधावन्तो निर्व्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

ग्रामेति । ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे हिताभङ्गे
जलसेतुभङ्गे जाते । चेत्रोत्पन्नशस्यनाशने वृत्तिभङ्गे चेति मेधा
तिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितोये
रक्षान् कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहिता देशान्नि
र्व्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोषापहर्त्तृषु प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेदिविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राज्ञदति । राज्ञोऽधनगृहात् धनापहारिणस्तथा तदा
ज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणाञ्च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिणो
ऽपराधापेक्षया करचरणजिह्वाकेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डै
र्घातयेत् ॥ २७५ ॥

सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषाञ्छ्रित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

सन्धिमिति । ये रात्रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा

मुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं कृत्वा तीक्ष्णेऽङ्गुली तानारोपयेत्
॥ २७६ ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य क्लेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति ॥ २७७ ॥

अङ्गुलीइति । पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमो
क्षणेन यश्चोरयति स ग्रन्थिभेदः तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहणे अङ्गुली
क्लेदयेत् ते चाङ्गुष्ठतर्जन्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंश
हीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ
क्लेदयेत्तृतीये ग्रहणे बधार्हो भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदानभक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

अग्निदानिति । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अग्निभक्त
शस्त्रावस्थानप्रदान् मुष्यतइति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान्
चौरवद्राजा निगृहीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धबधेन वा । तद्वापि
प्रतिसंस्कर्ण्याहाप्यस्त्रत्तमसाहसम् ॥ २७९ ॥

तडागेति । यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतु

भेदादिना विनाशयति तानप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा
हन्यात्। यद्वा यदि तडागम्यनः संस्क्रुय्यात्तदोत्तमसाहस
न्दण्डः ॥ २७६ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्। हस्त्यश्च
रथहर्तृश्च हन्यादेवाऽविचारयन् ॥ २८० ॥

कोष्ठेति । राजसम्बन्धिधान्यादिधनागारायुधगृहयोर्देवप्रति
मागृहस्य च वज्रधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्चरथस्य
त्वापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् यत्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवता
प्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागार
भेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयो
द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिंद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसं ॥ २८१ ॥

यस्त्विति । यः पुनः प्रजार्थमूर्ध्वं केनचित्कृतस्य तडागस्य
उदकमेव गृह्णाति कृतस्त्रतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागुक्तः
तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथम
साहसन्दण्डः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ
कार्षापणौ दद्यादमेध्यच्चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

समुत्सृजेदिति । अनार्त्तः सन् यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स
कार्षापणद्वयन्दण्डं दद्यात्तच्चामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपङ्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा । परि
भाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

आपङ्गत इति । व्याधितवृद्धगर्भिणीबाला न दण्डनीयाः
किन्तु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः तच्चामेध्यं शोध
नीया इति शास्त्रमर्थ्यादा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतान्दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सकानामिति । सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां
कुर्वतान्दण्डः कर्त्तव्यः तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसन्दण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनाम्प्रतिमानाच्च भेदकः । प्रतिकु
र्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमेति । संक्रमो जलोपरिगमनार्थङ्काष्ठशिलादिरूपः

ध्वजः चिह्नं राजदारादौ यष्टिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्चतुद्रा
मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतषणान् दद्यात् तच्च विना
शितं सर्व्वम्युनर्नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणान्दूषणे भेदने तथा । मणी
नामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अदूषितानामिति । अदुष्टद्रव्याणां अपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे
मणीनाञ्च माणिक्यादीनां अभेद्यानां विदारणे वेध्यानामपि
मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः सर्व्वत्र
परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्नामितुष्टिः कार्या
॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वैमूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नु
याद्दममूर्ध्वन्नरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैरिति । समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य
दानेन योविषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यन्दत्वा यः कस्यचि
द्वज्रमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनु
बन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन्विहताः पापकारिणः ॥२८८॥
 प्राकारस्य च भेत्तारम्यरिखाणाञ्च पूरकम् । दारा
 णाञ्चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनानीति । प्राकारस्येति । बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये
 राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडवन्धनाद्युपेताः चुत्तृष्णाभिभूता
 दीर्घकेशनखश्मश्रवः कृशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिर
 कार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राका
 रस्य भेदकन्तदीयानामेव परिखाणां पूरयितारं तद्गतानां
 दाराणामञ्जकं क्षिप्रमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो दिशतो दमः । मूल
 कर्माणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारेष्विति । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणो
 पायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुग्रहणादिषु कृतेषु
 अनुत्पन्नमरणफलेषु दिशतपणग्रहणरूपोदण्डः कर्त्तव्यः ।
 मरणे तु मानुषमारणदण्डः एवं मातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैः
 असत्यैर्यामोह्य धनग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासूचाट
 नापाटवादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु दिशतपण
 दण्डएव कर्त्तव्यः ॥ २९० ॥

अवीजविक्रयी चैव वीजोत्कृष्टन्तयैव च । मर्यादाभेदकश्चैव विद्वतम्नाप्नुयाद्वधम् ॥ २६१ ॥

अवीजेति । अवीजं पयोप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादिप्ररोहसमर्थमिति कृत्वा योविक्रीणीते तथा अपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा योविक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विद्वतनासाकरचरणकर्णादिरूपं वधम्नाप्नुयात् ॥ २६१ ॥

सर्व्वकण्टकपापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये क्केदयेत्त्ववशः क्षुरैः ॥ २६२ ॥

सर्व्वेति । सर्व्वकण्टकानाम्मध्ये अतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाच्छदकषपरिवर्त्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्य्ये प्रवर्त्तमानं अनुबन्धापेक्षयाङ्गाविशेषेण सर्व्वदेहं खण्डशः क्केदयेत् ॥ २६२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २६३ ॥

सीतेति । हन्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुहालादीनामपह

रणे खड्गादीनाञ्च शस्त्राणां औषधस्य च कल्याणघृतादेः चैर्यै
सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् ॥ २८३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रकोषदण्डौ सुहृत्तया ।
सप्तप्रकृतयोह्येताः सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ २८४ ॥

स्वामीति । स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादिः पुरं राज्ञः कृत
दुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देशः कोषो वित्तनिचयः दण्डो हस्त्यश्च
रथपादातं मित्रनिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्त प्रकृतयो
ऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २८४ ॥

सप्तानाम्प्रकृतीनान्तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
पूर्वम्पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ २८५ ॥

ततः किमित्याह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य प्रकृतीनां
सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याः पूर्वस्या
विनाशरूपं व्यसनं गरीयो जानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात्
स्वबलव्यसनं गरीयः सम्यन्त्रबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात् ।
एवम्वलात्कोषोगरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात् कोषा
द्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्तिः एवं राष्ट्राद्दुर्गनाशोपि

दुर्गादेव यवसेन्धनादिसम्पन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः दुर्गादमात्यो
गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादपि
आत्मा सर्वस्यात्मार्यत्वात् तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वं यन्नतो
रक्षेत् ॥ २६५ ॥

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २६६ ॥

सप्तेति । उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्य
सम्बन्धस्य परस्परविलक्षणोपकरणान् किञ्चिदङ्गमधिक
भवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्येषाम
ङ्गानां मध्यादन्याङ्गसम्बन्धिनमपकारमन्यदङ्गं कर्तुं न
शक्नोति तस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवमरोयमाधि
क्यनिषेधः अत्र प्रसिद्धं यतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुर
ङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धेन च तन्मध्ये त्रिदण्डधारण
शास्त्रार्थे किञ्चिदण्डोधिको भवति ॥ २६६ ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन
यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २६७ ॥

तच्चिति । यस्मात्तेषु तेषु सम्राट्तेषु कार्येषु तत्तदङ्गं साति
शयं भवति तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः एवञ्च येनाङ्गेन

यत्कार्यं सम्पाद्यते तस्मिन् कार्यं तदेव प्रधानमुच्यते । ततश्चा
न्यान्यगुणविशेषादियदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २६७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणां । स्व
शक्तिम्परशक्तिञ्च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २६८ ॥

चारेणेति । सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साह
योगेन कर्मणाञ्च हस्तिबन्धवणिकूपथादीनामनुष्ठानेन जातां
शत्रोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २६८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च । आर
भेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २६९ ॥

पीडनानीति । पीडनानि मरकादीनि कामक्रोधोद्भवानि
दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषाञ्च गुरुलघुभावं पर्या
लोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २६९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनःपुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

आरभेतेति । राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि

कार्याणि कथञ्चिदिदं सञ्जातमिति कृतान्यपि आरम्भात्मना
खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव यस्मात्कर्माण्यारभमाणं पुरुषं
श्रीर्नितरां सेवते तथा च नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररो
हितमपि शोचमेति न च युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति
राज्ञोदासितव्यं ॥ ३०० ॥

कृतं त्रेतायुगञ्चैव द्वापरकलिरिव च । राज्ञोवृ
त्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

यतः कृतमिति । कृतत्रेताद्वापरकलयोराज्ञ एव चेष्टित
विशेषाः तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः तस्माद्राजैव कृतादियुगम
भिधीयते ॥ ३०१ ॥

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्वापरं युगम् । कर्म
स्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

कीदृक् चेष्टितं कृतादियुगमित्यत आह कलिरिति । अज्ञा
नालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः
स्यात् । यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरं । यदा कर्मा
नुष्ठाने अवस्थितस्तदा त्रेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्माण्यनुति
ष्ठन् विचरति तदा कृतयुगन्तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण
भाव्यमिति अत्र तात्पर्यं न तु वास्तवकृतयुगाद्यपलापः ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च । चन्द्र
स्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजो वृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रादिसम्बन्धिनो वीर्यस्यानुरूपश्चरितं राजा
नुतिष्ठेत्तथा च राजा कण्टकोद्घारेण प्रतापानुरागाभ्यां
संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रो ऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकानिति ।
ऋतुसम्बत्सरपक्षाश्रयणेन इदमुच्यते यथा आवणादींश्च
तुरो मासानिन्द्रः शस्यादिसिद्धये वर्षति एवमिन्द्रचरितं अनु
तिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

अष्टाविति । यथासूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः
स्तोकं स्तोकं रसमीषत्तापेनादत्ते तथा राजा शास्त्रीयकरान्
पीडया सदा राष्ट्राङ्गुलीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

प्रविश्येति । यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तःप्रविश्य
विचरति एवञ्चारद्वारेण स्वपरमण्डलेषु चिकीर्षितार्थं
ज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मारुतञ्चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यथेति । यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्द
कार्चकयोः शत्रुमित्रव्यपशदेः यथा यमः शत्रुमित्रमरणकाले
तुल्यवन्नियच्छति एवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण
प्रजाः शासनीयाः यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्वद्धएवाभिदृश्यते । तथा
पापान्निगृह्णीयाद्रुतमेतद्वि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

वरुणेनेति । यो वरुणस्य रज्जुभिर्वन्धयितुमिष्टः स यथा
तेनाविशङ्कितः पाशैर्वद्धएव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽवि
शङ्किताएव यावन्न पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेतदस्य
वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।

तथा प्रकृतयो यस्मिन्सचान्द्रप्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

परिपूर्णमिति । यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्याहर्षमुत्पादयन्त्येवममात्यादयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजसी नित्यं स्यात्पापकर्मसु । दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

प्रतापयुक्तइत्यादि । पापकारिषु सदा दण्डपातनेन प्रचण्डोऽसह्यतः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यहिंसनशीलो भवेत् तदस्याग्निसम्बन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

यथेति । यथा पृथिवी सर्वाणि उच्चावचानि स्यावरजङ्गमानि उत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वत् विद्वद्भूनि कगुणवद्भूतानि तदितराणि च दोनानायादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसम्बन्धिव्रतं भवति ॥ ३११ ॥

एतैरूपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः । स्तेनान्
राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परएव च ॥ ३१२ ॥

एतैरिति । एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रभवै
र्युक्तो राजाऽनलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति ये च परराष्ट्रे
वसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति तान् उभयप्रकारान्निगृह्णीयात्
सोऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वं सिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वं
राज्ञः इह तु तद्गुणयोगेन स्फुटीकृतमित्युपनृक्तिः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदम्राप्नो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् । ते ह्येनं
कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

परामिति । कोषच्छयादिना प्रकृष्टामप्यापदम्राप्नो राजा
ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् यस्मात्ते रूष्टाः सबलवाहनं एनं सद्यएव
शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ ३१३ ॥

यः कृतः सर्व्वभक्ष्योग्निरपेयश्च मर्द्दोदधिः । क्षयी
चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

तथाहि यैरिति । यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्व्वभक्ष्योग्निः कृतः
समुद्रश्चापेयजलश्चन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चात्पूरितः तान् कोपयि
त्वा को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्सृध्रुयात् ॥ ३१५ ॥

किञ्च लोकानिति । ये स्वर्गादिलोकान् परानन्याश्च लोक
पालान् सृजन्तीति सम्भाव्यते देवांश्च शापेन मानुषादीन्
कुर्वन्ति तान् पीडयन् कः सृष्टिं सृध्रुयात् ॥ ३१५ ॥

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोकादेवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

अपि च यानित्यादि । यान् ब्राह्मणान् यजनयाजनकर्तृ
कानाश्रित्याग्नौ प्रास्ताऊतिरितिन्यायेन पृथिव्यादिलोका
देवाश्च स्थितिं लभन्ते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया
याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन्
को हिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

अविदांश्चैव विदांश्च ब्राह्मणो दैवतम्नहत् । प्रणी
तस्याप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतम्नहत् ॥ ३१७ ॥

एवन्तर्हि विदांसं ब्राह्मणं सेवेतेत्यत आह अविदानिति ।
यथाहितो ऽनाहितो वाग्निर्नहती देवता एवं मूर्खो विदांश्च
ब्राह्मणः प्रकृष्टादेवतेति ॥ ३१७ ॥

अग्निशानेऽपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति । ह्य
मानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३१८ ॥

अग्निशानेऽपि इत्यादि । यथाग्निर्महातेजाः अग्निशाने अवदाह
कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु ह्यमानोऽ
भिवर्द्धते ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु । सर्वथा
ब्राह्मणाः पूज्याः परमन्दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

एवमिति । एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि
ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात् प्रकृतं
तदैवतं सुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः
॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥ ३२० ॥

क्षत्रस्येति । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वथा पीडानु

वृत्तस्य ब्रह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यग्भियन्तारः यस्मा
ह्यत्रियो ब्राह्मणात्मभूतः ब्रह्मणो वाङ्मयप्रसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

तथा च अद्भ्य इति । जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निश्चत्रियश्च स्त्राणि
जातानि तेषां सम्बन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनात्मकं
कार्यं करोति स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणाख्येषु दहना
भिभवच्छेदनरूपं कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नेति नाक्षत्रम्ब्रह्म वर्द्धते । ब्रह्म
क्षत्रञ्च समृक्तमिह चामुत्र वर्द्धते ॥ ३२२ ॥

नेति । ब्राह्मणरहिते चत्रियो वृद्धिं न याति शान्तिकपौष्टिक
व्यवहारेक्षणादिधर्माविरहात् । एवं चत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो
न वर्द्धते रक्षां विना यागादिकर्मानिष्यत्तेः किन्तु ब्राह्मणः
चत्रियश्च परस्परसम्बद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाम
मोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चेयम्ब्राह्मणस्तुतिः
ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगे नियमर्था ॥ ३२२ ॥

दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

यदा त्वनिष्टदर्शनेनाचिकित्सव्याधिना वा आसनमृत्यु
भवति तदा दत्तेति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्ता
वशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पुत्रे राज्यं समर्प्यासन
मृत्युः फलातिशयप्राप्तये सङ्ग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात् । संग्रामा
सम्भवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

एवञ्चरन् सदायुक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान्वियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमिति । एवमध्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवहरमाणो
राजा सर्वदा यत्नवान् प्रजाहितेषु सर्वान् भृत्यान्वियोज
येत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

एष इति । एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानं पारम्पर्यागततया
नित्यं समयमुक्तं इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणं इदं
कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिश्रमम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥३२६॥

वैश्यस्त्विति । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारः विवाहादिकं
कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणायां कृत्यादिकार्यार्थं पशुपालने
च सर्वदा युक्तः स्यात् । पशुरक्षणस्य वार्त्तात्वेपि प्राधान्य
स्थापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरश्लोकाभ्यामप्राधान्यन्दर्श
यति ॥ ३२६ ॥

प्राजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥३२७॥

प्राजापतिरिति । यस्माद्ब्रह्मा पशून् सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय
दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वानुवादः ।
प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति
प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयमपशूनिति । वैश्ये
चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ ३२८ ॥

नचेति । पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येन दृच्छा न कार्या

अतः कृथादिवृत्तिसम्भवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्यं करणीयं
वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं न कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घवलावलम् ॥ ३२९ ॥

किञ्च मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गन्धानां
कर्पूरादीनां रसानां लवणादीनां उत्तममध्यमानान्देशकाला
पेक्षया मूल्योत्कर्षापकर्षं वैश्यो जानीयात् ॥ ३२९ ॥

बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च ।
मानयोगञ्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

बीजानामिति । बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् । इदं
बीजमस्मिन् काले उत्तं प्ररोहत्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं
शस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानोपायांश्च
प्रस्यद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् । यथा
न्यो न वच्चयति ॥ ३३० ॥

सारासारञ्च भाण्डानान्देशानाञ्च गुणागुणान् ।
लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥ ३३१ ॥

सारेति । इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीयानामपि

द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानाम्नाक्पश्चिमादीनां
 क्वकिमल्पमूल्यं किं वज्रमूल्यं वेत्यादिदेशगुणदोषौ बुद्धेति
 विक्रीयद्रव्याणां चेतता कालेन दद्यानपचयउपचयोवेति
 विद्यात्तथाऽस्मिन् देशे काले अनेन च तृणोदकयवादिना
 पशवोवर्द्धन्ते अनेन क्षीयन्तइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३१॥३

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणां ।
 द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३२॥

भृत्यानामिति । गोपालमहिषपालादीनामिदमस्य देयमिति
 देशकालकर्मानुरूपं वेतनञ्जानीयात् । गौडदाक्षिणात्यादी
 नाञ्च मनुष्याणामानाप्रकाराभाषा विक्रयाद्यर्थं विद्यात्तथा
 ददद्द्रव्यमेवं स्थाप्यते अनेन च संयुक्तश्चिरनिष्ठतीति बुद्धेति
 तथेदं द्रव्यमस्मिन् देशे काले चेतता विक्रीयतइत्येतदपि
 जानीयात् ॥ ३२॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च
 सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३॥

धर्मेणेति । धर्मेण द्विकशतादिना उक्तप्रकारेण धनवृद्धौ
 प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यानमेव प्राणिभ्यो
 विशेषेण दद्यात् ॥ ३३॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शूश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मी नैःश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

विप्राणामिति । शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां स्वधर्मानु-
ष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां या परिचर्या सैव प्रकृत्यः
स्वर्गादिश्रेयोहेतुर्द्धर्मः ॥ ३३४ ॥

शूचिरुत्कृष्टशूश्रूषुर्मृदुवागनहङ्गतः । ब्राह्म-
णायाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नते ॥ ३३५ ॥

शूचिरिति । वाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षया उत्कृष्ट-
द्विजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाषी निरहङ्कारः प्राधान्येन
ब्राह्मणाश्रयः तदभावे चत्रियवैश्याश्रयोपि स्वजातित उत्कृष्टां
जातिमश्नाति ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।
आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
नवमोऽध्यायः ॥

एष इति । एषवर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधि-
र्द्धर्मोक्तः आपद्यपि यस्तेषां धर्मस्त्वंसङ्कीर्णश्रवणादूर्ध्वं क्रमेण
शृणुत ॥ ३३६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ।

॥ १० दशमोऽध्यायः ॥

अधीयीरंस्त्वयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषान्नेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यपूद्रधर्मानन्तरं सङ्कीर्णानाञ्च सम्भवमिति प्रति
ज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव सङ्कीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानु
वादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति अधीयीरन्निति । ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः अध्ययनानु
भूतस्वकर्मानुष्ठातारो वेदमपठेयुः । एषाम्मुनर्मध्ये ब्राह्मण
एवाध्यापनं कुर्यात् न क्षत्रियवैश्यावित्ययन्निश्चयः । प्रब्रूया
द्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ
नेतरावितिपुनर्निषेधवचनम्यायश्चित्तगौरवार्थं ॥ १ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्त्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयञ्चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

किञ्च सर्वेषामिति । सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथा
शास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्यश्चोपदिशेत् स्वयञ्च यथाक्तवनि
यममनतिष्ठेत् अत्रानुवादः ॥ २ ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानाम्ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भात्त
माङ्गरूपकारणोत्कर्षात् नियम्यतेऽनेनेति नियमो वेदस्तस्याध्य
यनाध्यापनव्याख्यानोपयुक्तसातिशयधारणात् अतएव ब्रह्मण
श्वैव धारणादिति सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः ।
गोविन्दराजस्तु स्नातकव्रतानान्धारणादितिव्याख्यातवान् ।
तन्नचत्रियादिसाधारण्यात् । संस्कारस्योपनयनाख्यस्य चत्रिया
द्यपेक्षया प्राधान्यविधानेन विशेषात् वर्णानामध्यापनवृत्त्युप
देशयोर्ब्राह्मण एवेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणादयस्तयो वर्णा द्विजातिसंज्ञाः स्युस्तेषा
मुपनयनविधानात् । शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्णः एकजातिरुपनयना
भावात् पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति सङ्कीर्णजातीनां त्वऽश्वतरवत्
मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वात् न वर्णत्वं अयञ्च
जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनु-
लोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेया स्तएव ते ॥ ५ ॥

सर्वेति । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि समानजातीयासु
यथाशास्त्रमरिणीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन
ब्राह्मणां क्षत्रियेण क्षत्रियायां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते
मातापित्रोर्जात्यायुक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्य
ग्रहणञ्चात्र मन्दोपयुगमुत्तरस्त्रीके उपयोच्यते । गवाश्वादि
वदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणत्वादिजात्यभिव्यञ्जकत्वाभावा
देतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नी
जनितानान्न ब्राह्मणादिजातित्वं । तथा च देवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रासवर्णायाम्रजायते । अवावट इतिख्यातः शूद्रधर्मः स
जातितः । व्रतहीना न संस्कार्याः स्वतन्त्रास्वपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सर्वर्णेन ब्राह्म्या इव वहिष्कृताः । व्यासः । ये तु
जाताः समानासु संस्कार्याः सुरतोऽन्यथा । याज्ञवल्क्योपि ।
सर्वर्णेभ्यः सर्वर्णासु जायन्ते हि सजातयः । इत्यभिधाय
विनास्वेष विधिः स्मृत इति ब्रुवाणः स्वपत्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा
दिदिजातित्वनिश्चिकाय ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्त्रीष्विति । आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु
द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः । यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां
क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान्मातृहीनजातीयत्वदोषेण
गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः ।
पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितो निरुद्धा
ज्ञेयाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि
याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः । हस्त्य
श्वरथशिखा अस्त्रधारणञ्च मूर्द्धावसिक्तानाम् नृत्यगीतनचत्र
जीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धन
धान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारश्वोग्र
करणानामिति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।
द्वेकान्तरासु जातानां धर्मं विद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अनन्तराखिति । एष पारम्पर्यागततयानित्यो विधिरनन्तर
जातिभार्यात्यन्तानामुक्तः । एकेन द्वाभ्याञ्च वर्षाभ्यां व्यवहिता

सूतपन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र ऊढायामित्यध्याहार्यं
विनास्वेषविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
द्वैश्यकन्यायां ऊढायामम्बष्ठाख्यो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उत्पद्यते यः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उग्राख्यः पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्व्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य
वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादि

द्वयोस्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्रयाणां एते षट् पुत्राः
सर्वणपुत्रकार्यापेक्षया अपसदा निवृत्ताः स्मृताः ॥ १० ॥

क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अत्र
विवाहासम्भवात् कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । अत्रैव
स्त्रोके राजविप्राङ्गनासुतावितिदर्शनात् ब्राह्मण्यां क्षत्रिया
ज्जात्या स्मृतनामा संजायते । वैश्याद्यथाक्रमं क्षत्रियब्राह्मणो
र्मागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः । एषाञ्च वृत्तयोमनुनैवाभि
धास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणयोगवः
क्षत्ता नृणामधमश्चाण्डालश्च वर्णानां सङ्करो येषु जनयितव्येषु
ते वर्णसङ्करा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठौ यथास्मृतौ । क्षत्तु
वैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरइति । एकान्तरेपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्याया

मन्वष्टः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोम्येन यथा
स्पर्शाद्यहा तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेपि शूद्रात्क्षत्रियायां
क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ
एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यभ्यनुज्ञानादर्थान्तरान्तरोत्पन्नानां
सूत मागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धमभवति अतश्चा
ण्डाल एवैकः प्रतिलोमजः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति । मातृदोषादिति हेतुपन्यासात् अनन्तरग्रहण
मनन्तरवच्चैकान्तरद्व्यन्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरै
कान्तरद्व्यन्तरजातिस्त्रीषु आनुलोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
पुत्रास्तान् हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते ।
मातापितृव्यतिरिक्तसङ्कीर्णजातिलेपि एषां मातृजातिव्यपदेश
कथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्ना उग्रा
उग्राचासौ कन्या चेति उग्रकन्या तस्याम्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना अश्वष्टा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्यो जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विग्वणो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमोनृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगव इति । आयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्च मनुष्याणां
मधम इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याश्च त्रिया ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्त्रयः शूद्राज्जायन्ते । पुत्रकार्याश्च मत्वप्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरश्लोके उक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । क्षत्रिया ब्राह्मणोर्मागधवैदेहौ क्षत्रिया
ब्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेपि त्रयः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जात इति । निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुक्कसो भवति
निषाद्यां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुक्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९ ॥

क्षत्तुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां
जाता उग्रा तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्सा
वित्रीपरिमृष्टान् ब्रात्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातयइति । द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्रात्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते
इत्युक्तमपि ब्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
च्चमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्रात्यात्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखएव च ॥ २१ ॥

ब्रात्यादिति । ब्रात्यात् ब्राह्मणात् सवर्णास्त्रित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
णां पापस्रभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुष्पधगैश्चा जायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि
॥ २१ ॥

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्रात्यानिच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविडएव च ॥ २२ ॥

झल्लो मल्लश्चेति । चत्रियात् ब्रात्यात्सवर्णायां झल्लमल्लनि
च्छिवि नटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यात्तु जायते ब्रात्यात् सुधन्वाचार्य्यएव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

वैश्याच्चिति । वैश्यात् पुनर्ब्रात्यात् सवर्णायां सुधन्वाचार्य्य
कारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्या जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्म
णाच्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारेणेति । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योऽन्यस्त्रीगमनेन
सगोत्राद्यविवाह्यविवाहेन उपनयनरूपस्वकर्मत्यागेन च वर्ण

सङ्करो नाम जायते । अतोयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्पर
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतोवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिश्च तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सूतइति । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्थमनू
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतो
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणी
योनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वञ्च न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेवपितृतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्
 तत्सदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितान् स्वजातावपिजनयन्तीत्येताव
 देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु
 जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टा
 भ्याञ्चमातापितृभ्यान्तुल्याभ्यामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
 ब्रह्महन्त्यन्यतरजनितात् ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवत् अधिक
 दुष्ट एव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातीयेन शुद्धब्राह्मणादिजा
 तीयायां जनितः पितृतुल्य एवोचितः नतु क्रियादुष्टोभयजनि
 तोपि ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आन
 न्तर्गतात्स्वयोन्यान्तु तथा वाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथेति। यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्या
 द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्विजउत्प
 द्यते सजातीयायाञ्च द्विजो जायते। एवं वाह्येष्वपि
 वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
 शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थं
 मिदं। मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतत् एषां वचनमुप
 नयनार्थमित्याह। तन्न प्रतिलोमजास्तु धर्महीनाइति गौत
 मेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

ते चापि वाह्यान् सुवहंस्ततोप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति । ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवहन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावहिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोग्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाह्यञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाह्यतरं वाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चाण्डालाख्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाह्यश्चाण्डालादिर्वर्णचतुष्टये
चाण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाह्या वाह्यतरान् पुनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्व्याख्यानं
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाह्याश्चाण्डालश्चत्रायोगवाः

शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनोहीनतरान् पर
 स्परापेक्षया पक्षयोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्णान् सम्पाद
 यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याच्चत्रि
 याब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात्जात
 अपसदं चत्रियाब्राह्मणीजाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोपसदं
 चत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जन
 यति एवं चत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्वतुरोजन
 यत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचत्रायोगवास्त्रय
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते एवं वैश्यचत्रिय
 ब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश सम्पद्यन्ति एवं षष्टिश्चातु
 र्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाना
 वर्णान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षष्णाम्प्रतिलोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनार्थत्वाच्चास्य अत्रापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्त्तमाना इत्युपादानात् प्रतिलोमजमात्रविषयोयं श्लोको नानु
 लोमज विषयः । तथा च वैश्यचत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्च
 दशसम्भवन्त्येवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव द्वयं
 षष्टिरुक्ता न दुष्टतया शूद्रप्रभवायोगवच्चतृचण्डाला एव चातु
 र्वर्ण्यं सन्तानोपेताः पञ्चदशगर्हिता इतिवाच्यं यतो वैश्यचत्रिया
 भ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात्तैरपि चातु
 र्वर्ण्यजनिनानां गर्हित्वतस्तस्य सम्भवात् । तथा वाह्यतरं वाह्यश्चातु

वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि
 तथैव व्याख्यातत्वाच्च चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरिति सर्व्वथैवा
 प्रकृतम् । नहि सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता किञ्च
 वर्णान् पञ्चदश प्रसूयन्ते इति श्रुयमाणद्वादशजननमत्त्वा ते
 चात्मना चण्डालचत्रायोगवास्त्वय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति
 न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तीति न सङ्ग
 ष्छते असम्पाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसम्पादयन्तइति व्याख्यानं
 ऽध्याहार एव दोषः । तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलं वर्त्तमानाः
 प्रतिलोमजा वाह्या द्विजप्रतिलोमजेभ्यो निष्कृष्टत्वात् शूद्रप्रभ
 वायोगवत्तत्तृचण्डालास्त्वयः पूर्व्वश्लोकादनुवर्त्तमाने चातुर्वर्ण्ये
 सजातौ च एते षट् सदृशानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्यापि पितृतो
 गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया वाह्यतरान् प्रत्येकं पञ्चदश
 पुत्रान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवत्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु आयोग
 व्याञ्च आत्मनो निष्कृष्टान् पञ्च पुत्रान् जनयति एवं तत्तृचण्डा
 लावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयत इत्यं वाह्यास्त्वयः पञ्च दश
 पुत्रान् जनयन्ति । तथानुलोमजेभ्यो हीना वैश्यचत्रियप्रभवा
 मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्व्ववत्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु
 सजातौ च प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्च
 दशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति । अथ वा वाह्य
 शब्दो हीनशब्दस्य षडेव प्रतिलोमजानाह अत्र वाह्याश्चाण्डाल

क्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षट् यथोत्तरमुत्कर्षात् प्रातिलो-
म्येन स्त्रीषु वर्त्तमाना वा ह्यतरान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति ।
तद्यथा । चाण्डालः क्षत्रादिषु पञ्चसु स्त्रीषु क्षत्रा आयोगव्या-
दिषु चतसृषु आयोगवो वैदेह्यादिषु तिसृषु वैदेहो मागधो
सूत्योः मागधः सूत्यां सूतस्तु प्रतिलोमाभावात् प्रातिलोम्येन
जनयत्येव एवमेते प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति
पुनरिति निर्देशात् हीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षट् यथोत्त-
रमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया
हीनान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति ॥३१॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ।
सैरिन्द्रवागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

प्रसाधनेति । केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञं अदासं
उच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितं अङ्गसम्वाहनादिदासकर्म
जीवनव्याश्रयवन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सैरिन्द्र-
नामानं मुखवाह्यरूपजानामिति श्लोके वक्ष्यमाणोदस्युरायो-
गवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति तच्चास्य
मृगादिमारणं देवपित्रौषधार्थं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकन्तु वैदेहोमाधूकं सम्प्रसूयते । नृन् प्रशं-
संत्यजसं यो घण्टाताडोरुणोदये ॥ ३३ ॥

मैत्रेयकन्विति । वैश्याद्वाह्याणां जातो वैदेहः प्रकृतायामायो

गव्यामैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टामाहृत्य
राजप्रभृतीन्सततं वृत्त्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

निषादोमार्गवं सूते दाशं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राङ्गरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

निषादइति । ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रकृ-
तायामायोग्यां मार्गवन्दाशापरनामान्नौव्यवहारजीविन-
जनयति आर्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्सुनारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥ ३५ ॥

मृतेति । सैरिन्द्रमैत्रेयमार्गवा हीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्र-
परिधानासु क्रूरासुच्छिष्टभक्ष्यासु योगवीषु पितृभेदाङ्गिना-
भवन्ति ॥ ३५ ॥

कारावरोनिषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते । वैदे-
हिकादन्धमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

कारावरइति । वैदेह्यामेव जायतइति उत्तरत्र श्रवणात्
अत्राप्याकाङ्क्षायां सैव संबध्यते निषादाद्वैदेह्यां जातः काराव-

राख्यश्चर्मच्छेदनकारी जायते अतएव औशनसे कारावरा
णाश्चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकसैरिन्ध्यभे
दाख्यौ ग्रामवहिर्व्यासिनौ अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन वैदेह्यां
जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात् । कारावरनिषादजात्यो
श्चात्र श्लोके सन्निधानात् कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण
जायते ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७ ॥

चण्डालादिति । वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्यो वेणु
व्यवहारजीवी जायते निषादेन च वैदेह्यामेवाहिण्डिकाख्यो
जायते अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरचनादाहिण्डिकानामि
त्यौशनसे वृत्तिरित्युक्ता । समानमातापितृकत्वेपि कारावरा
हिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणात् व्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

चण्डालेनेति । शूद्रायान्निषादेन जातायाम्पुक्कस्यां चण्डा
लेन जनितः सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्निन्दितो

मारणोचितापराधस्य मूलं वध्यस्तस्य व्यसनं राजादेशेन
मारणं तेन वृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्यावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते वाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादस्त्रीति । निषादी चण्डालात् अन्यावसायिसंज्ञं चण्डा
लादिभ्योऽपि दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वृत्तिश्च जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः । प्रच्छ
न्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

सङ्करइति । वर्णसङ्करविषये एता जातयोऽयस्येयं जन
यित्री अयं जनकः स एवं जातीयो जात इत्येवं पितृमातृकथन
पूर्वकन्दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मा
नुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः ।
शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

सजातिजेति । द्विजातीनां समानजातीयासु जाताः तथानुलो
म्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवं

षट्पुत्रा द्विजधर्मिणः उपनेयाः । ताननन्तरनाम्नइति यदुक्तं
तत्तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात्
अतएवां द्विजातिसंस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये द्विजा
त्युत्पन्ना अपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणो नैषामुप
नयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्ष
च्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

तपइति । सजातिजानन्तरजास्तपःप्रभावेण विश्वामित्रवद्वी
जप्रभावेण च ऋष्यशृङ्गादिवत्कृतचेतादौ मनुष्यमध्ये जात्यु
त्कर्षञ्गच्छन्ति अपकर्षञ्च वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृष
लत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

शनकैरिति । इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः उपनयनादि
क्रियालोपेन ब्राह्मणानाञ्च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थ
दर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाशौद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदापह्नवाश्वीनाः किराता हरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रका इति । पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रिया
लोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखवाहरूपज्जानां या लोके जातयो वद्भिः ।
स्नेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

मुखेति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना या
जातयो वाह्या जाता स्नेच्छभाषायुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते
दस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

य इति । ये द्विजानामानुलोम्येन उत्पन्नाः षडेतेऽपसदाः
स्मृता इति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभि
धानात् ये चापध्वंसजाः प्रतिलोमजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव
निन्दितैर्वर्त्तयमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानाच्चिकित्सितं । वैदेह
कानां स्त्रीकार्यम्मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥

सूतानामिति । सूतानामश्वदमनयोजनादि रथसारथ्यं
जीवनार्थं । अम्बष्ठानां रोगशान्यादिचिकित्सा वैदेहकानां
मन्तःपुररक्षणं मागधानां स्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेदान्म्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशूहिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्येति । निषादानामुक्तानां मत्स्यबधः । आयोगवस्य काष्ठ
तक्षणं । मेदान्म्रचुञ्चुमद्गूनां आरण्यपशूमारणम् । चुञ्चुर्मद्गूश्च
वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेनजातौ वैधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ
वन्दिस्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जाता तदुक्त्यैव ग्राह्या ॥ ४८ ॥

क्षत्रुग्रपुक्कसानान्तु विलौकोबधवन्धनम् । धिग्व
णानाञ्चर्मकार्यं वेणानाभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

क्षत्रुग्रेति । क्षत्रादीनां विलनिवासिगोधादिवधवन्धनं
धिग्वणानां चर्मकरणं तद्विक्रयश्च । चर्मकरणं तद्विक्रयश्च जीवनं
धिग्वणानामित्यौशनसदर्शनात् अतएव कारावरेभ्यः एषां
वृत्तिभेदः वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । ग्रामादिसमीपे स्यात्तद्वृक्षचैत्यद्रुमः तन्मूले श्मशान-
नपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु वह्निर्ग्रामात्प्रतिश्रयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिश्रयो निवासः चण्डालश्चपा-
कानान्तु ग्रामाद्वह्निर्निवासः स्यात् पात्ररहिताः कर्त्तव्या यत्र
लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनञ्चैषां
कुक्कुरखरं न वृषभादि । वासांसि च श्ववस्त्राणि भिन्नशरावा-
दिषु च भोजनं लौहवल्यादि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यव-
हारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्यात् । तेषाञ्च ऋणदानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषाम्पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने । राज्ञौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषामिति । अन्नमेषाम्परायत्तं कार्यं साक्षादेभ्यो न देयं किन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् । तेच राज्ञौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्येयुः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याथ चिह्निता राजशासनैः । अवान्धवं श्वश्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिह्नाङ्किताः सन्तः पर्यट्येयुः अनाथश्च श्वं ग्रामान्निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

बध्नांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया । बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

बध्नांश्चेति । बध्नांश्च शास्त्रानतिक्रमेण मूलारोपणादिना

सर्वदा राजाज्ञया हन्युः तदस्त्रशय्यालङ्कारांश्च गृहीयुः
॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णेति । वर्णत्वाद्पेतं मनुष्यं सङ्करजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितयोन्यनु
रूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताऽननु
ष्ठातृत्वानि सङ्करजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृवं वा भजते शीलं मातुर्वैभयमेव वा । न
कथञ्चन दुर्य्यानिः प्रकृतिं स्वान्नियच्छति ॥ ५९ ॥

यस्मात् पितृव्यमेति । असौ सङ्करजातो दुर्य्योनिः

पितृसम्बन्धिदुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसम्बन्धिवोभयसम्बन्धि
वा न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्नोति ॥ ५८ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलन्नरोल्पमपि वा बद्ध ॥ ६० ॥

कुले इति । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः
प्रच्छन्नो भवति समनुष्यो जनकस्वभावं लोकम्यचुरं वा सेवते
एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाजायन्ते वर्णदूषकाः । राष्ट्रिकैः
सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

यत्रेति । यस्मिन्नाष्ट्रे एते वर्णसङ्करा वर्णानां दूषका
जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवासिजनैः सह क्षीघ्रमेव नाशमेति । तस्मा
द्राज्ञा वर्णानां सङ्करो निरसनीयः ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणार्थं इति । गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतमस्यापि
परित्राणार्थं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानां
स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्ये ऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

अहिंसेत्यादि । हिंसात्यागो यथार्थाभिधानम् । अन्या
येन परधनस्याग्रहणं मृज्जलादिना विगुद्धिरिन्द्रियसंयम
इत्येवं धर्मं सङ्क्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यात्सङ्कीर्णानामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते । अश्रे
यान् श्रेयसीं जातिङ्गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यास्वित्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः
पारशवाख्यो वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् ।
सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोठा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव
जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनोठा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारशवाख्यो वर्णो वीज
प्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्पद्यतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण्येति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

शूद्र इति । एवं पूर्वसोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति
ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणात् शूद्रायामुत्पन्नः
पारश्वो ज्ञेयः स यदि पुमान् केवलशूद्रोदाहेन तस्यां पुमांस
मेव जनयति सोऽपि केवलशूद्रोदाहेनापरं पुमांसमेव जनयति
सोऽप्येवं सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां वीजनिकर्षात् क्रमेण
प्राप्नोति एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ
जानीयात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे
पञ्चमेऽपि वा इति याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रियाज्जातस्य
पञ्चमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैश्याज्जातस्य ततोऽप्यु
त्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापि वा शब्देन पचान्तरस्य संगृहीतत्वात्
वृद्ध्याख्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ
अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्मनि
उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां
जातस्य तृतीय एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं कीति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

अनार्येति । एकः शूद्रायां यदृच्छया अनूढायामपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यस्य ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः द्वयोर्मध्ये कतरो
 त्यन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः क्वचित् स्यात् संशयबीजञ्च यथा
 बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् शूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रो न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्या भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रशस्यो भवति
 शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया शूद्रधर्मे
 व्ययनधिकारादप्रशस्यइति निश्चयः न्यायप्राप्तोप्यर्थो वचन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मी व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारश्ववचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यव
 स्थिता शास्त्रमर्यादा पूर्वं पारश्ववः शूद्राजातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा । तथा
र्याज्जातआर्यायां सर्व्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

सुवीजमिति । यथाशोभनवीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्ध
भवति एवं द्विजातेर्द्विजातिस्त्रिधां सवर्णायामानुलोम्येन च
क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारञ्च सर्व्वं
श्रौतं स्मार्त्तञ्चार्हति नच पारश्ववचण्डालाविति पूर्व्वोक्तदार्ढ्या
र्थमेतत् ॥ ६९ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः । वीज
क्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्यैर्यार्थमाह वीजमिति । केचि
त्यण्डिता वीजं सुवन्ति हरिण्याद्युत्पन्नस्य ऋष्यशृङ्गादेर्ब्रह्ममु
नित्वदर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रं सुवन्ति क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजक्षेत्रे उभे अपि सुवन्ति सुवीजस्य सुक्षेत्रे
समृद्धिदर्शनात् एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्था ज्ञेया
॥ ७० ॥

अक्षेत्रे वीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति । अवी
जकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलमभवेत् ॥ ७१ ॥

अक्षेत्रइति । ऊषरप्रदेशे वीजमुप्तं फलमदददन्तराल

एव विनश्यति शोभनमपि चेन्नं बीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं
स्यात् नतु शस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकनिन्दया सुबीजञ्चैव
सुचेन्नदति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजमप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्मा
द्बीजमाहात्म्येन तिर्य्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋषयश्च
दयो मुनितन्मात्राः पूजिताश्च अभिवाद्यत्वादिना वेदज्ञाना
दिना प्रशस्ता वाचा संस्तुताः तस्माद्बीजं प्रस्तूयते एवञ्च बीज
प्राधान्यनिगमनं बीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
मित्येवम्वरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्य चानार्य्यकर्मिणं ।
सम्प्रधार्याब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्य्यमिति । शूद्रं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजातिञ्च शूद्र
कर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
शूद्रोद्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः तस्यानधिकारिणो द्विजाति

कर्माचरणेपि तस्मात्साभावात् । एवं शूद्रकर्मापि द्विजातिः
न शूद्रसमः निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्थानपायात् नाप्यसमो
निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् । तस्माद्यद्यस्य विगर्हितं तत्तेन
न कर्त्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्णधर्मापदेशः ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्ममतिपादयिष्यन्निदमाह
ब्राह्मणादिति । ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः
स्वकर्मानुष्ठाननिरतास्तु ते षट् कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापना
दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा । दान
मृतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

तानि कर्माण्याह अध्यापनमिति । अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य
वेदस्य । तथा यजनयाजने दानप्रतिग्रहौ चेति एतानि
षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

पणान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतियहः ॥ ७६ ॥

पणामिति । अस्य ब्राह्मणस्य एषामध्यापनादीनां पणां
कर्मणामध्यायाजनमध्यापनं विशुद्धप्रतियहैर्धनं लिप्सेत् प्रशस्ते
भ्योदिज इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतियह इत्येतानि त्रीणि
कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्त्रियम्प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतियहः ॥ ७७ ॥

त्रयो धर्मा इति । ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजन
प्रतियहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते अथय
नयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यम्प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न
तौ प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यम्प्रतीति । यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतियहा निव
र्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजा

पतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्त्तव्यत्वेन
नोक्तवान् एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वाणिक्यपशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थन्धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

शस्त्रास्त्रेति । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं वाणादि एतद्भारणम्
जारक्षणाय क्षत्रियस्य वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपशुरक्षणकृषि
कर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययन
यागा भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्त्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदेति । वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावार्त्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां
सहोपदेशादेतद्ब्राह्मणस्य । प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य । वाणिज्यं
पशुपाल्यं वैश्यस्य । एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

अधुना आपद्धर्मानाह अजीवन्निति । यथोक्तेनाध्यापना

दिस्वकर्मणा ब्राह्मणे नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्बसम्बर्द्धनपूर्व
कमजोवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत्।
यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकां ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति । ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्ति
भ्यामप्यजीवन् केन प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि शंसयः स्यात्तदा
कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत्। कृषिगो
रक्षग्रहणं वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थं तथाच विक्रयाणि वक्ष्यति
स्वयं कृतञ्चेदं कृष्यादि ब्रह्मणापदृत्तिः। अस्वयं कृतस्य
क्षतामृताभ्यां जीवेत इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोपि वा।
हिंसाप्रायाम्पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

सम्प्रति कृष्यादेर्वलावलमाह वैश्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन् भूमिष्ठजन्तुहिंसावज्जलां बलीवर्द्दा
दिपराधीनां कृषिं यत्नतस्त्यजेत् अतः पशुपालनाद्यभावे
कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम्। क्षत्रियोपि वेत्युपादानात्क्षत्रियस्या
प्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यवगम्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखं ॥ ८४ ॥

कृषिमिति । साध्विदञ्जीवनमिति कृषिं केचिन्मन्यन्ते सा
पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता यस्माद्भूलकुहालादिलोह
ग्रान्तं काष्ठं भूमिभूमिष्ठजन्तूश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् । विट्
पण्यमुद्धृतोद्वारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥ ८५ ॥

इदन्त्विति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसम्भवे
धर्ममृति निष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तत्
वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयं ॥ ८५ ॥

सर्वान्नसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

तानि वर्जनीयान्याह सर्वानिति । सर्वान् चोद्यमानान्
रसान् तथा सिद्धान्तिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान् न
विक्रीणीत । रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो
दोषगौरवज्ञापनार्थः तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेव एवमन्य
स्यापि पृथङ्निषेधो व्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शण्णक्षौमाविकानि च ।
अपिचेत्सुररक्तानि फलमूले तथौषधी ॥ ८७ ॥

सर्वमिति । सर्वन्तन्तुनिर्मितं वस्त्रं कुसुम्भादिनारक्तं वर्जयेत् ।
शण्णक्षुमातन्तुमयान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्यपि
भवेयुः तथापि न विक्रीणीत तथा फलमूलगुडूच्यादीनि
वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

अपःशस्त्रं विषं मांसं सोमङ्गन्धांश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रन्दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अपइति । जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडद
र्भान् तथा गन्धवन्ति सर्वाणि कर्पूरादीनि क्षौद्रं माक्षिकं मधु
मधूच्छिष्टं शस्त्रासवमधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्ज
येत् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यनीलिञ्चलाक्षाश्च सर्वाश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरण्यानिति । आरण्यान् सर्वान् पशून् हस्त्यादीन्दंष्ट्रिणः
सिंहादीन् तथा पक्षिमद्यलाक्षश्चैकशफांश्चाश्वादीन् न विक्री
णीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान् पुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ८० ॥

काममिति । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेण मिश्रान् उत्पत्त्यनन्तरमेव न तु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छातोविक्रीणीत निषिद्धस्यापि तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयमप्रतिप्रसवः ॥ ८० ॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्यादयद्व्यत्कुरुते तिलैः । कृमिभूतः श्वविष्टायाम्पितृभिः सह मज्जति ॥ ८१ ॥

भोजनेति । भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तं यद्व्यन्निषिद्धं विक्रयादि तिलानां कुरुते तेन पापेन पितृभिः सह कृमित्वं प्राप्तः कुकुरपुरीषे मज्जति ॥ ८१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या लवणेन च । त्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ८२ ॥

सद्यइति । मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्तद्व्यादेव पततीति दोषगौरवव्यापनार्थमेतत् पञ्चानामेव महापातकानाम्पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् । क्षीरविक्रयात् व्यहण

शूद्रतां प्राप्नोति एतदपि दोषगौरवात् प्रायश्चित्तगौरवव्यापनार्थम् ॥ ६२ ॥

इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ६३ ॥

इतरेषामिति । ब्राह्मण उक्तेभ्यो मांसादिस्थोऽन्येषां प्रति
सिद्धानास्पृष्टानां इच्छातो न तु प्रमादात् द्रव्यान्तरसंस्निष्टानां
सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वङ्गच्छति ॥ ६३ ॥

रसा रसैर्निर्मातव्या न त्वेव लवणं रसैः । कृता
न्नच्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रसादिति । रसा गुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्त्तनीयाः
लवणम्युनः रसान्तरेण न परिवर्त्तनीयं सिद्धानश्चामान्न
परिवर्त्तनीयं तिला धान्येन धान्यं प्रस्थः प्रस्थेनेत्येवं तत्समाः
परिवर्त्तनीयाः ॥ ६४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयङ्गतः । न त्वेवं
ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ६५ ॥

जीवेदिति । क्षत्रियः अपादस्मात्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्य
भिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन

वैश्यवज्जीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् न केवलं
क्षत्रियः वैश्यादयोऽन्येपि ॥ ६५ ॥

यो लोभादधर्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः । तं
राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ६६ ॥

यो लोभादिति । यो निकृष्टजातिः सन् लोभादुत्कृष्टजाति
विहितकर्मभिर्जावेत् तं राजा गृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानीमेव
देशान्निःसारयेत् ॥ ६६ ॥

वरं स्वधर्मा विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । पर
धर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ ६७ ॥

वरमिति । विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याय्यं न परकीधं
संपूर्णमपि यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवन् तत्तत्तत्तदेव
स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ६७ ॥

वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्न कार्याणि निवर्त्तेत च शक्तिमान् ॥ ६८ ॥

वैश्य इति । वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि
द्विजातिशूद्रयूषया उच्छिष्टभोजादीन्यकुर्वन् वर्त्तेत निस्तीर्णाप
त्क्रमशः शूद्रवृत्तितो निवर्त्तेत ॥ ६८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययम्प्राप्नो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ८८ ॥

अशक्नुवन्निति । शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्त्तुमक्षमः क्षुद्रव
सनपुत्रकलत्रः सूपकारादीनां कर्मभिर्जीवेत् ॥ ८८ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्मणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

यै रिति । पूर्वोक्तकारुककर्मविशेषाभिधानार्थं इदं । यैः
कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुककर्मणि तक्षणा
दीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात्
॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

वैश्येति । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादङ्गच्छन् चत्रिय
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरं विगुणद्वत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव
वर्त्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रति
ग्रहादिस्ववृत्त्यसम्भवे परवृत्त्याश्रयणं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्वनयङ्गतः । पवित्रं
दुष्यतीत्येतत् धर्म्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्व्वत इति । ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्व्वेभ्योपि निन्दित
निन्दिततरनिन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्था
नरन्यासनामालङ्कारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादि रथोदका
दिना दुष्यतीत्येतत् शास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥ १०३ ॥

यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्या
पनयाजनप्रतिग्रहैरधर्म्मा न भवति यस्मात् स्वभावतः पवित्र
त्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेति । यः प्राणात्ययमाप्तः प्रतिलोमजादन्नमश्नाति
सोऽन्तरीक्षमिव कर्दमेन पापेन न सम्बध्यते ॥ १०४ ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पदुभुक्षितः । नचा
लिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह अजीगर्तइति । क्षुषिर
जीगर्ताख्यो दुभुक्षितः सन् पुत्रं शुनः श्रेफनामानं स्वयं विक्रीत
वान् यज्ञे गोशतलाभाय यज्ञयूपे बद्धा विश्रिता भूत्वा हन्तुं
प्रचक्रमे नच क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुर्वन् पापेन लिप्तः एतच्च
वक्तृचब्राह्मणे शुनःश्रेफाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्त्ताऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानाम्यरिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

श्वमांसमिति । वामदेवाख्य क्षुषिर्द्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्त्तः
प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न लिप्तवान्
॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने । वक्त्रीर्गाः
प्रतिजग्राह वृधोस्तच्छो महातपाः ॥ १०७ ॥

भरद्वाजइति । भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो
निर्जने वने अरण्ये उपित्वा क्षुत्पीडितो वृधुनामस्तत्क्षो
वक्त्रीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनी ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

क्षुधार्त्त इति । ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः
चण्डालहस्तादृहीत्वा कुरुरजघनमांसमभक्षितुमध्यवसितवान्
॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनादा तथैवाध्यापनादपि । प्रति
ग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादिति । गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां
मध्यात् ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निवृष्टः परलोके नरकहेतुः
ततश्चापदि प्रथमनिन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्त्तितव्यं तद्
सम्भवे त्वसत्प्रतिग्रह इत्येवमपरमेतत् ॥ १०९ ॥

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्त्रुतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥ ११० ॥

अत्र हेतुमाह याजनेति । याजनाध्यापने आपद्यनापदि च
उपनयनसंस्त्रुतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेते प्रतिग्रहः पुनर्नि
वृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
ग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

जपेति । एनो ग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुत्पन्नं
पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति
असत्प्रतिग्रहजनितम्युनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं गोष्ठे पयः
पीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापगच्छति ॥ १११ ॥

शिलोञ्चमप्यादहीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्चः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

शिलोञ्चमिति । ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातक्यादिभ्योपि शिलोञ्चं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्प्र
तिग्रहं कुर्यात् यस्मादसत्प्रतिग्रहात् शिलः प्रशस्तः मञ्जर्या
त्मकानेकधान्योन्नयनं शिलस्ततोऽप्युञ्चः श्रेष्ठः एकैकधान्यादि
गुडकोच्चयनमुञ्चः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं कुटुम्बार्थं
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्य

धनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यपि आपत्यकरणाह्वयिष्यु
 च्छास्त्रवर्त्ता याचितव्यः स्यात् । यश्च दातुर्नेच्छति कृपणत्वे
 नावधारितः स त्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः । मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे न वस्तुव्यमिति
 व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

अकृतञ्च कृतात्तेनाज्ञैरजाविकमेव च । हिरण्यं
 धान्यमन्नञ्च पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतञ्चेति । अकृतमनुष्ठायं चेन्न कृतादुत्तमस्यात्प्रति
 ग्रहे दोषरहितं तथा गोक्षागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्नानां
 मध्यात्पूर्वमूर्ध्वं अदुष्टं । ततश्चैषामूर्ध्वपूर्वासम्भावे परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यतिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

सप्तेति । दायोऽद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्मा
 दनपेताः तत्र दायोऽन्वयागतधनं लाभो निध्यादेः मैत्र्यादि
 लब्धस्य च । क्रयः प्रसिद्धः एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णनान्यर्थाः ।
 जयधनं विजयत्वेन चत्रियस्य धर्म्यः प्रयोगो वृद्धादिधनस्य ।

कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्या सत्प्रति
ग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवञ्चैतेषां धर्मात्त्ववचनादेतदभावे अन्ये
स्यऽनापदिहितेषु वृत्तिकर्म्मसु प्रवर्त्तितव्यं तदभावे चापदि
हितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पभृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

विद्येति । आपत्प्रकरणज्जीवनहेतव इति निर्देशात् एषामध्ये
यथा वृत्त्या यस्यानापदि जीवनं निषिद्धं तथा तस्यापद्यभ्यनुज्ञा
यते यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिल्पादावपि ज्ञेयं विद्या
वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या । सर्वेषामा
पदि जीवनार्थन्न दुष्यति शिल्पं लिखनादिकरणं भृतिः श्रेष्ठ
भावेन वेतनग्रहणं सेवा पराज्ञासम्पादनं गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं
विपणिर्वणिज्या कृषिः स्वयंकृता धृतिः सन्तोषः तस्मिन् सति
अल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यं भिक्षासमूहः कुसीदं वृद्ध्या धनप्र
योगः स्वयं कृतोपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ।
कामन्तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसे ऽल्पिकां ॥ ११७ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि

न प्रयुञ्जीत किन्तु निवृत्त्यकर्मणे धर्मार्थमल्पिकया वृद्ध्या
प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियो भागमापदि । प्रजा
रक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात्यतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

इदानीं राज्ञामापद्धर्ममाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्या
नामष्टमद्वत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि भागं करार्थं
गृह्णन् परया शक्त्या प्रजा रक्षन् अधिककरग्रहणपापेन न सम्बध्यते
॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेदलिं ॥ ११९ ॥

कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञो रक्षणमुच्यते यस्मात् स्वधर्म
इति । राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः ।
प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयं स्यात् तदा न युद्धपरा
ङ्मुखो भवेत् एवञ्च शस्त्रेण वैश्यान् दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो
धर्मादनपेतमाप्तपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

धान्येऽष्टमं विशां शूल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।
कर्मापकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

कासौबलिस्तमाह धान्यइति । धान्यविषये उपचये वैश्याना

मष्टमभागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोपि भाग
 उक्तः आपद्ययमष्टम उच्यते अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थो वेदि
 तव्यः तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं
 शुल्कं गृह्णीयात् तत्रापि पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशू
 हिरण्ययोरित्यापदिना पञ्चाशद्भाग उक्तः आपद्ययं विंश
 उच्यते । तथा शूद्राः कारवः सूपकारादयः शिल्पिनः तच्चा
 दयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो ग्राह्यः ॥१२०॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
 धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥१२१॥

शूद्रस्त्विति । शूद्रो ब्राह्मणशूद्रश्रूषयाऽजीवन् यदि वृत्तिमा
 काङ्क्षेत्तदा क्षत्रियम्परिचर्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य
 जीवितुमिच्छेत् द्विजातिशूद्रश्रूषणासामर्थ्ये तु प्रागुक्तानि कर्माणि
 कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः । जात
 ब्राह्मणशब्दस्य साक्ष्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गार्थमिति । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गस्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणा
 नेव शूद्रः परिचरेत् । यस्माज्जातो ब्राह्मणाश्रितोयमिति शब्दो

यस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता
तद्व्यपदेशतया असौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते । यद्
तोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

यतएवमतः विप्रेति । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्त
रेभ्यः प्रकृष्टं कर्म शास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ
कर्म कुरुते तदस्य निष्फलम्भवतीति पूर्वस्तुत्यर्थं नवन्यनिवृ
त्तये पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिच्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च भृत्यानाञ्च परिग्रहं ॥ १२४ ॥

प्रकल्प्येति । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यं
कर्मात्साहस्युद्दारादिभर्त्तव्यपरिमाणञ्चावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः
स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नन्दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥ १२५ ॥

उच्छिष्टमिति । तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टानं

ब्राह्मणैर्देयं एवञ्च न शूद्राय मतिन्दद्यात् नोच्छिष्टमित्यना
श्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते तथाजीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्या
परिच्छदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्नच संस्कारमर्हति । नास्या
धिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्यतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

न शूद्रइति । लघुनादिभक्षणेन शूद्रे न किञ्चित्पातकम्भ
वति नतु ब्रह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादेश्चातुर्वर्ण्यसा
धारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति
नास्याग्निहोत्रादिधर्मो अधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । नच शूद्र
विहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः एवञ्चास्य सर्वस्य
सिद्धार्थत्वात् अयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मेष्वस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्र
वर्ज्यं दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मेति । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रै
वर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चयज्ञान् हापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनात् नमस्कारम
न्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादिधर्मं कुर्वाणा न प्रत्यवा
यमाप्नुवन्ति स्यातिञ्च लोकेलभन्ते ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सदृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः । तथा
तथेमच्चामुच्च लोकम्प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

यथेति । परगुणानिन्दकः शूद्रो यथा यथा द्विजात्याचा
रमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकञ्च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः । शू
द्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

शक्तेनापीति । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्द्धन
पञ्चयज्ञाद्युचितादधिकवज्रधनसञ्चयो न कर्त्तव्यः यस्मात् शूद्रो
धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शूश्रूषायाश्चाकर
णात् ब्राह्मणानेव षोडशतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः । यां
सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमाङ्गतिम् ॥ १३० ॥

एतदिति । अमी चतुर्णां वर्णानां आपद्यनुष्ठेया धर्मा उक्ता
यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानात् निषिद्धाऽनाचरणाच्च
निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिं मोक्षलक्षणां
लभन्ते ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
दशमोऽध्यायः ॥

एष इति । अथ चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः ।
अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमो
ऽध्यायः ॥

॥ ११ एकादशोऽध्यायः ॥

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।
 गुर्व्वर्थमितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थपतापिनः ॥ १ ॥
 नवैतान् स्नातकान्विद्याद्वह्मणान्धर्मभिर्लुकान् ।
 निःस्नेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

सान्तानिकमिति । नवैतानिति । नन्वतः परमवक्ष्यामि
 प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञात
 त्वात् । सान्तानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्तावः उच्यते ।
 दानेनाकार्यकारिण इति प्रागुक्तत्वात् । दानेन बधनिर्णयं
 सर्पादीनामशक्रुवन्नित्यादेश्व वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृष्टप्रायश्चित्ता
 त्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव वर्णाश्रमधर्मादिव्यति
 रिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्य अ
 न्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः । सन्तानप्रयोजनत्वा
 दिवाहस्य सान्तानिको विवाहार्थी यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्त्तव्य
 ज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः अध्वगः पान्थः सर्व्ववेदसः कृत
 सर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागः विद्यागुरोर्ग्रासाकादनादिरर्थः
 प्रयोजनं यस्य स गुर्व्वर्थः एवमितृमात्रर्थावपि स्वाध्यायार्थी
 स्वाध्यायाध्ययनकालीनाकादनाद्यर्था ब्रह्मचारी उपतापी

रोगी एतान्नव ब्राह्मणान् धर्मभिचाशीलान् स्नातकान् जानी
यात् । एतेभ्यो निर्द्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयतइति दानं विद्या
विशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो वह्निर्वेदि कृतान्नन्देयमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्यइति । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यो अन्तर्वेदि सदक्षि
णमन्नन्दातव्यम् । एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं वह्निर्वेदि देय
त्वेनोपदिश्यते धनदानेन नियमः ॥ ३ ॥

सर्व्वरत्नानि राजा तु यथार्हम्प्रतिपादयेत् । ब्रा
ह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थञ्चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

सर्व्वेति । राजा पुनः सर्व्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोप
योगि च दक्षिणार्थन्धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्
स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलन्तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

कृतेति । यः सभार्य्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्
दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुन
स्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः तेन नैव धनं
याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्त्तव्यः नाप्येवं विधाय नियमतो धनं
देयमित्येव तात्पर्य्यार्थः ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् । वेद
वित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥

धनानोति । धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण
ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादये
त्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रैवार्षिकभक्तमपर्याप्तभृत्यवृत्तये । अधिकं
वापि विद्येत स सोमम्यातुमर्हति ॥ ७ ॥

यस्येति । यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं
वा भक्तादिभ्यः स काम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुन
र्यथाकथञ्चिदवश्यकर्त्तव्यत्वात् नायं निषेधः अतएव समान्ते
सौमिकैर्मखैरिति नित्यविषयमुक्तवान् ॥ ७ ॥

अतः स्वर्णीयसि द्रव्ये यः सोममिवति द्विजः ।
सपीतसोमपूर्वापि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

अतद्वति । त्रैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयागं
करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योपि न सम्पन्नो भवति
सुतरां द्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

शक्तइति । यो वज्रधनत्वाद्दानशक्तः सन् अवश्यभरणीये पितृ
मात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते सति यशोर्थमन्येभ्यो
ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव
मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् विषाखादश्चा
न्ते नरकफलत्वात्तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । तद्
वत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत् पार
लौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य
च तद्दानं दुःखफलम्भवति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः
उक्त इदानीन्तवदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्यादज्जपशुर्हीनक्रतुरसोमपः । कुटु
म्बार्त्तस्य तद्रूप्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

यज्ञश्चेति । यो वैश्य इति । क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो

ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसम्यक्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासम्पूर्णः
 स्यात् तदा यो वैश्यो वज्रपश्चादिधनः पाकयज्ञादिरहितो
 असोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितद्रव्यं बलेन चौर्येण वा
 हरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यं सहि शास्त्रार्थं
 मनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

आहरेत्त्रोणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
 नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

आहरेदिति । यज्ञस्य दिव्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रोणि चा
 द्वानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहात्
 बलेन चौर्येण वा हरेत् यस्माच्छूद्रस्य कश्चिदपि यज्ञसंबन्धो
 नास्ति न यज्ञार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिचेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः
 शूद्राद्याचनस्य न बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
 तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

यदिति । योऽनाहिताग्निः गोशतपरिमाणधन आहिताग्नि
 र्वा ऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्याम्
 कृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीघ्रं सम्यादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहर
 णोयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत् । क्षत्रियस्य तु
 अदस्यक्रियावद्ब्राह्मणस्वहरणं निषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
तथा यशोस्य प्रयते धर्मस्यैव प्रवर्द्धते ॥ १५ ॥

आदानेति। प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्या
सौ आदाननित्यः ब्राह्मणः तस्मादिष्टापूर्त्तदानरहितात् यज्ञा
ङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायां अददतो बलेन चौर्येण
वा हरेत् तथा कृते अपहर्त्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मस्य वृद्धिमेति
॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता। अश्व
स्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६ ॥

तथैवेति। सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् त्रिरात्रोपवासे वृत्ते
चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते प्राप्ते दानादिधर्मरहितादेक
दिनपर्याप्तमर्थञ्चौर्यादिना हर्त्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेत्रादगारादा यतो वायुपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

खलादिति। धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्रादा गृहादा यतो
अन्यस्मात्प्रदेशादा धान्यं हीनकर्मसम्बन्धि लभ्यते ततो हर्त्तव्यं
यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किन्निमित्तं कृतमिति तस्मै
पृच्छते सनिमित्तञ्चौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन । दस्यु
निष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेति । उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनन्त
तोपकृष्टत्वात् न हर्त्तव्यं समानन्यायतया वैश्यशूद्राभ्यां उत्कृ
ष्टजातितो न हर्त्तव्यं । प्रतिषिद्धकृदिहिताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्रा
ह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्त्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
स कृत्वा श्रवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

योऽसाधुभ्य इति । यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषु उक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादिसिद्धये धनं हत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो ददाति स यस्यापहरति तद्दुरितं
नाशयति यस्यै च ददाति तं दौर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावप्या
त्मानमुडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानान्देवस्वन्तद्विदुर्वधाः । अय
ज्वनान्तु यद्वित्तमासुरस्यं तदुच्यते ॥ २० ॥

यद्धनमिति । यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगात्

देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते यागादिभूयानान्तु यद्व्यं तद्धर्मं
विनियोगाभावादासुरस्वमुच्यते अतस्तदप्यपहृत्य यागसन्ना
दनाद्देवस्वं कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः । क्षत्रि
यस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवलात्कारं कुर्वाणं
धर्मप्रधानो राजा दण्डनं कुर्यात् यस्माद्ब्राह्मणो मूढत्वाद्ब्राह्मणः
क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । श्रुत
शीले च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं
ज्ञात्वा श्रुताचारौ च तदनुरूपां वृत्तिं स्वगृहाद्राजा कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिञ्च रक्षेदेनं समन्ततः । राजा
हि धर्मपद्मागन्तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रु
चौरादेः सर्वतो रक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणाद्रक्षितात्तस्य धर्म
पद्मागन्ताप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिचेत कर्हिचित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

न यज्ञार्थमिति । यज्ञसिद्धये धनम्ब्राह्मणः कदाचिन्न शूद्रा
द्याचेत् । यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञं कुर्वाणो मृतश्चाण्डालो
भवति अतो याचननिषेधात् शूद्रादयाचितोपस्थितं यज्ञार्थं
मप्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थमिच्छित्वा यो न सर्वम्प्रयच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञार्थमिति । यज्ञसिद्धयर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वम्
विनियुङ्क्ते स शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्वम्ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः । स
पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्वमिति । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनन्देवस्वं ब्राह्मण
स्वञ्च यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे गृध्रोच्छि
द्येन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यन्निर्वपेदब्दपर्यये । कृष्णा
नाम्यशुसोमानान्निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्यय
ञ्चैत्रशुक्लादिभ्यः वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुसोमयागासम्भवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा
शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कल्पोऽयं यो धर्मा कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतीति मन्वादिभि
र्विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भोतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्म
णमरणाद्भोतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यः नतु मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

प्रभुरिति । यो मुख्यानुष्ठानसमर्थः सन् आपद्विहितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकं अभ्युदय
रूपं प्रत्यवायपरिहारफलञ्च न भवति आपत्कल्पेन यो धर्म
मित्यनेनोक्तमप्येतत् शास्त्रादरार्थं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत्
अपितु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्
निगृह्णीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकृष्टापराध
करणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवमपरमेतत् नत्वभि
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यम्बलवत्तरं । तस्मात्
स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥ ३२ ॥

स्ववीर्यादिति । यस्मात् स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च परा
धीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्वर्णीयः
तस्मात् स्वेन वीर्येणैव शत्रून् ब्राह्मणो निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरोन् द्विजः ॥ ३३ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
दृष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
लिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्तोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव शस्त्रकार्यकरणात् शस्त्रं तेन ब्राह्मणः शत्रून् हन्यात्
न तु शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

क्षत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियइति । क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणा
मात्मन आपदं निस्तरेत् । वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्तुं धनदानेन
ब्राह्मणस्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विधातेति । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता

प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैत्रीप्रधानो ब्राह्मण
उच्यतेतस्मै निगृह्यतामयमित्येवं अनिष्टं न ब्रूयात् नापि
साक्रोशां वाचं वाग्दण्डधिग्दण्डरूपां तस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नाल्पविद्यो न वालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

नवै इति । कन्या अनूढा ऊढापि तरुणी तथा अल्पाध्यायि
मूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान् सायंप्रातर्होमान्
कुर्युः । हावयेदिति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्मा
द्वै तानकुशलो होता स्यादेदपारगः ॥ ३७ ॥

नरकइति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकङ्गच्छन्ति
यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकङ्गच्छति
तस्मात् श्रौतकर्म प्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्चमग्न्याधेयस्य दक्षिणां । अना
दिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवताक

मश्वं धनसम्पत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्वा कृतेष्याधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलं लभते तस्मादाधाने अश्व
दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति । अद्भुवान् वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु शास्त्रोक्तदक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेना
पृथ्विगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।
हन्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः ख्याति
रूपं यशः स्वर्गायुषी मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशून्
अल्पदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणञ्चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रीति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोमिषु सायं

प्रातर्होमानकृत्वा मासश्चान्द्रायणश्चरेत् यस्मादीरः पुत्रः तस्य
 हत्या हननन्तस्तुल्यमेतत् । तथाच श्रुतिः वीरहा वा एष देवानां
 भवति योऽग्निमुदासयते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति
 ॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । ऋत्वि
 जस्तेहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थम्प्राप्य सामान्याभि
 धानेन याचनेन वा अर्थं स्वीकृत्य वृषलाग्न्युपसेविनामिति
 वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
 मेव याजकाः नतु तेषान्तत् फलम्भवति अतस्ते वेदवादिषु
 निन्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् । पदा
 मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां
 मूर्द्ध्नि पादन्दत्वा दाता शूद्रः तेन दानेन सततमरलोके दुःखे
 भ्यो निस्तरति नतु यजमानानाम्फलम्भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यद्विहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकञ्च शवस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसा द्यनुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतदिति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेष्व्याजरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामतइति । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तमभवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमभवतीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति । इन्द्रो यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तमस्मीला वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहव्यं

प्रायच्छदिति । अस्यार्थः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वं श्रम्योः खादितुं दत्तवान् स प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत् तस्मै प्रजापतिरुपह्वयाख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् अतः कामकारकतेष्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामतइति । अनिच्छातः कृतम्यापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघु प्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तान्तराणामपि विधानात् रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विद्याधनतपोभिः शुद्ध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः । यद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं प्रायश्चित्तं त्वनन्तरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानात् लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुणि प्रायश्चित्ते अधिक्रियतइति अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥

प्रायश्चित्तीयतामिति । दैवात् प्रमादादेतच्छरीरकृतेन

पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन वा क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य अकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्कोचित्यर्व्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम् ॥ ४८ ॥

इहेति । इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित् पूर्वजन्मकृतैः दुष्टस्वभावा मनुष्याः कौनख्यादिकं रूपविपर्य्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् । ब्रह्महा क्षयरोगित्वन्दौश्वर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

पिशुनः पैतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् । धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः । वस्त्रापहारकः श्वैत्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः । जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

सुवर्णेति । पिशुनइति । अन्नहर्त्तेति । एवंकर्मेति ।

ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वम्प्राप्नोति निषिद्धसुरापः
 श्यावदन्ततां ब्रह्महा क्षयरोगित्वं गुरुभार्यागामी विकोषमे
 हनत्वं पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धनासत्वं अवि
 द्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धमुखत्वान्यान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं
 धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्त्ता अतिरिक्तांगत्वं अन्नचौरो
 मन्दानलत्वं अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं वस्त्रचौरः श्वेतकुष्ठत्वम्
 अश्वचौरः खञ्जत्वं प्राप्नोति एवं बुद्धिवाक्चक्षुश्रोत्रविकला
 विहतरूपाः साधुविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्ज्जितोपभुक्तदुष्कृत
 शेषेणोत्पद्यन्ते ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विष्णुद्वये ।
 निन्द्यैर्हि लक्ष्णैर्यक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैर्नसः ॥ ५३ ॥

चरितव्यमिति । यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनो यैस्ते अनिष्कृ
 तैर्नसः अकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यै
 र्लक्ष्णैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्माद्विष्णुद्वये पापनिर्ह
 रणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्त्तव्यं । एवञ्च भिन्ने जुहोतीतिवत् न
 नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किन्त्वनिष्कृतैर्नस इत्युपादानात्
 तथा विष्णुद्वये चरितव्यमित्युपदेशात् पापक्षयार्थिन एवाधि
 कारः तथाहि प्रायश्चित्तं चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां
 फलमात्रनिर्देशात् रात्रिसत्रन्यायेन श्रूयमाणमेव विष्णुद्वये

इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तं द्रुममेवार्थं स्फुटयति याज्ञ
वल्क्यः । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनियद्वा
चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति । तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्राय
श्चित्तं विष्णुद्वये । पतनमृच्छति पापस्माप्नोतीत्यर्थः विष्णुद्वये
पापविनाशाय । बह्वन्वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तद्वत्
यात् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमानित्यादिना
महापातक्यादीनान्नरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तन्नैमित्तिकमा
त्रत्वे प्रायश्चित्तानां सङ्गच्छते । तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपाप
क्षयार्थिन एव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति
पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्येति । ब्राह्मणप्राणवियोगरूपफलको व्यापारो ब्रह्म
हत्याश्च स चादन्यं वा नियुज्य तथा गोहिरण्यग्रहणादि निमि
त्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या । नन्वेव
मिषुकारस्यापीषूत्यादनद्वारेण तथा बध्यस्यापि हन्तृगतमन्य
त्यादनद्वारा ब्रह्महत्या स्यात् । उच्यते शास्त्रतो यस्य ब्राह्मण
हन्तृत्वमतीयते स एव ब्रह्महन्ता अतएव शातातपः । गोभू
हिरण्यग्रहणे स्त्रीसम्बन्धे कृतेऽपि वा । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्त
माहुर्ब्रह्मघातकं । एवञ्चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवध

निमित्तानि ज्ञेयानि । तथा रागात् देवात्प्रमादाद्वा स्वतः
 परतएव वा । ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु तमाज्जब्रह्मघातकं इति
 प्रयोजकस्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयं । तथा निषिद्धसुरायाः पानं
 ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुभार्यागमनं गुरुरत्र पिता निषेकादी
 नि कर्माणीत्यादिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् एतैश्च सह
 संसर्गः संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण । इत्येतानि
 महापातकान्याजः । महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाणोपपात
 कादिसंज्ञा च लाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ५५ ॥

अनृतमिति । जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्म
 णोहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति राजनिवा स्तेनादीनाम्यरेषां
 मरणफलकदोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिग्रंसनं तथा च
 गोतमः । गुरोरनृताभिग्रंसनमिति महापातकसमानीति ।
 एतानि ब्रह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृदधः ।
 गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोज्झतेति । ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं अथ
 च्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनं साक्ष्ये मृषाभिधानं मित्रस्याग्रा

ह्यणस्य वधः निषिद्धस्य लण्डुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादे
रदनं । मेधातिथिस्तु न भोज्यं मयैतदिति सङ्कल्प्य यद्भुज्यते
तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्र
मणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपस्येति । ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य हरणं तथा
मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम्
॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

रेतःसेक इति । सोदर्यभगिनीकुमारीचाण्डालीसखिपुत्र
भार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एतेषां
ज्ञेतेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थं
यत्तु कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्या
प्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थं । यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्व
न्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठादब्रह्महत्याप्राय
श्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञाप
नार्थं तथाच लोके राजसभः सचिवद्वत्युक्तेः सचिवस्य न्यूनतैव
गम्यते अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां
न्यूनप्रायश्चित्तं समीकृतानाञ्च ॥ ५८ ॥

गोबधोऽथाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५८ ॥

परिवित्तिताऽनुजेनोढे परिवेदनमेव च । तयो
र्हानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

कन्यायादूषणञ्चैव बार्हुष्यं व्रतलोपनम् । तडा
गारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

ब्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताच्चाध्यायनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥ ६२ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिंसौ
षधीनां स्त्याजोवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६३ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणान्द्रूमाणामवपातनम् ।
आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनन्तथा ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्नितास्त्रेयमृणानामनपक्रिया । अस
च्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥

धान्यकुप्यपशुस्त्रेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रोऽशूद्र
विट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ॥ ६६ ॥

इदानीं मुपपातकान्याह गोबधेत्यादि । परिवित्तितेति । कन्या
यादिति । ब्रात्यतेति । सर्व्वेति । इन्धनार्थमिति । अनाहितेति ।

धान्येति। गोहवनं जातिकर्मदुष्टानां याजनपरपत्नीगमनं आत्म
विक्रयः मातृपितृगुरूणाञ्च षुश्रूषाद्यकरणं सर्व्वदा ब्रह्मयज्ञ
त्यागः न वेदविस्मरणं ब्रह्मोच्चारतेत्यनेनोक्तत्वात्। अग्रेष्वस्मा
र्त्तस्य त्यागः श्रौतानामग्निहोत्रपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात् सुतस्य च
संस्कारभरणाद्यकरणं कनोयसा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य
परिवित्तित्वमभवति दाराग्निहोत्रसंयोगद्वयादिना प्रागुक्तं
कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वन्तयोश्च कन्यायादानन्तयोरेव विवाहहो
मादियागेष्वार्त्विज्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना
दूषणं रेतःसंस्पर्शपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसंस्पर्शः स्वयोनीषु कुमारीष्व
न्यजासु च इत्युक्तत्वात् प्रतिषिद्धं। वृद्धिजीवनं ब्रह्मचारिणो
मैथुनन्तडागोद्यानभार्यापत्यानां विक्रयः यथाकालमनुपनयनं
प्राप्त्यता। तथाचोक्तं अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृता
इति। बान्धवानां पितृव्यादीनां अननुवृत्तिः प्रतिनियतवेतन
ग्रहणपूर्व्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्व्वकमध्ययनञ्च
अविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजा
ज्ञया अधिकारः महतां जलप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धा
दीनां प्रवर्त्तनं औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञान
पूर्व्वकाभ्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टजानां औ
षधीनामित्यादिना वक्ष्यति तत्सकृद्धिंसायां प्रायश्चित्तलाघवात्
भार्यादिस्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनानपरा
धस्यमारणं मन्त्रौषधादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थं

मात्रमेव वृक्षच्छेदनं अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाका
 द्यनुष्ठाननिन्दितानस्य लण्डनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं इच्छा
 पूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गर्हितानाद्ययोजगिधिरित्युक्तत्वात् सत्य
 धिकारे अग्न्यनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं
 कृणानाञ्च त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते इति श्रुत्युक्तानामनपकरणं
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिष्यं नृत्यगीतवादित्रोपसेवनं धान्यस्य
 तास्रलोहादेः पशूनाञ्च चौर्यं द्विजातीनां पीतमद्यायाः
 स्त्रियागमनं स्त्रीभूद्रवैश्यचत्रियहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः
 एतत्प्रत्येकमुपपातकं । बान्धवत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनाक्याग
 प्राप्तौ पृथग्वचनं निन्दार्थं पितृव्यादिबान्धवत्यागेनावश्यमेव
 प्रायश्चित्तम्भवति किन्तुमात्रादित्यागप्रायश्चित्तात् न्यूनमेव
 भवति ॥ ५८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ब्राह्मणस्य रजः कृत्या प्रातिरध्रेयमद्ययोः ।
 जैह्व्यच्च मैथुनमुंसि जातिभंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया
 यदतिशयदुर्गन्धतयाऽध्रेयं लण्डनपुरीषादि तस्य मद्यस्यप्राणं
 कुटिलत्वं वक्रता पुंसि च गुदादौ मैथुनं इत्येतत्प्रत्येकं जाति
 भंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराश्वोद्धमृगेभानामजाविकवधस्तथा । सङ्करी
करणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

खरेति । गर्हभतुरगोद्धमृगहस्तिक्कागमेषमस्य सर्पमहि
षाणां प्रत्येकम्वधः सङ्करीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति । अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं
शूद्रस्य परिचर्या अनृताभिधानं इत्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं
ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम् । फलैधः
कुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥ ७० ॥

कृमीति । कृमयः क्षुद्रजन्तवः तेभ्यर्द्धषत् स्थूलाः कीटाः
तेषाम्वधः पक्षिणाञ्च मद्यानुगतं यद्भोज्यमपि शाकाद्येकत्र पेट
कादौ कृत्वा मद्येन सहानीतन्तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु
मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह । तन्न तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् ।
फलकाष्ठपुष्पाणाञ्च चौर्यं अल्पेऽपचयेपि अत्यन्तवैकल्यं एत
त्सर्वं प्रत्येकं मलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ।
यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

एतानीति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन
यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि यथावत्
शृणुत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैक्ष्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्महेति । यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटीं कृत्वा हतस्य
शिरः कपालान्तदभावे अन्यस्यापि चिह्नं कृत्वा अरण्ये भैक्षभु
गात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेत् व्रतं कुर्यात्
अत्रापि कृतवापनो निवसेदिति वक्ष्यति मुन्यन्तरोक्ता अपि विशे
षायाह्वाः । तथाच यमः । सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पि
तानि च । संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने । भूणन्ने देहि
मे भिक्षामेनो विख्याप्य सञ्चरेत् । एककालञ्चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धो
दकम्पिवेत् । अथञ्च द्वादशवार्षिकविधिः ब्राह्मणस्याज्ञानकृत
ब्राह्मणबधे । इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजमिति
वक्ष्यमाणत्वात् चत्रियवैश्यभूद्राणान्तु क्रमेणैतद्द्वादशवार्षिकं
द्विगुणन्त्रिगुणञ्चतुर्गुणञ्च द्रष्टव्यम् । यथोक्तमविष्यपुराणे ।
द्विगुणा चत्रियाणान्तु वैश्यानां त्रिगुणा स्मृताः । चतुर्गुणातु

शूद्राणाम्यर्षदुक्ता महात्मना । पर्वदचव्रतस्रोतं शूद्रये पाप
 कर्मणाम् । यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सभा ततोदिगुणैः चत्रियैः
 चत्रियाणां द्रष्टव्यवहारदर्शनाद्यर्था सभा भवेत्त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्या
 नाञ्चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च चत्रियादीनां त्रयाणां
 व्रतमपि दिगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च मनूक्तब्रह्म
 वधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन
 भविष्यपुराणव्याख्यातानि । हन्ता चेत् गुणवान्वोर अकामानि
 गुणो हतः । कर्त्तव्यानि मनूक्तानि नरैर्वै आश्रमेधिकम् ।
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । गच्छेदवभृथं
 वापि अकामानिर्गुणे हते । जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धृत
 न्तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् इति विश्वा
 मित्रवचनात् प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृते तु ब्राह्मण
 वधे दिगुणं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिवर्षन्तदाहा
 ङ्गिराः । अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्यात्तका
 मकृते यत्तु दिगुणं बुद्धिपूर्वके ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यादिदुषामिच्छयात्मनः ।
 प्राप्स्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे निरवाकिशराः ॥ ७३ ॥

लक्ष्यमिति । धनुःशराद्यायुधधारिणां युद्धमानानां
 ब्रह्मवधपापचयार्थं मयं लक्षोभूतइत्येवञ्ज्ञानतां स्वेच्छया

बाणलक्ष्योभूतोवावतिष्ठेत् । यावन्मृतोमृतकल्पोवा विष्णुद्वेत्त
 दाह याश्चवल्क्यः । संग्रामे वा हतो लक्ष्योभूतः शुद्धिमवाप्नु
 यात् । मृतकल्पः प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विष्णुद्वेत्ति । अग्नौ प्रदीप्ते
 वाऽधो मुखस्त्रीन् वारान् शरीरं प्रक्षिपेत् । तथा प्रास्येत यथा
 म्रियेतेत्यापस्तम्बवचनात् । एवं प्रक्षिपेत् एतत्प्रायश्चित्तद्वयमन
 न्तरं वक्ष्यमाणं च यजेत वाश्वमेधेनेत्येवम्प्रायश्चित्तत्रयमिदं
 कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयमनुश्लोकमेव लिखित्वा
 तथाव्याख्यातम्भविष्यपुराणे । लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् विदुषा
 मिच्छयात्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्
 क्षिराः । यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः । प्रायश्चित्तत्रयं
 ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् । क्षत्रियो निर्गुणो वीर ब्राह्मणं वेद
 पारगम् । निहत्यकामतो वीर लक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत् । चतुर्वेद
 विदन्वीरं ब्राह्मणञ्चाग्निहोत्रिणम् । निहत्य कामादात्मानं
 क्षिपेदग्नाववाक्क्षिराः । निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्
 गुह । यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ॥ ७३ ॥

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभि
 जिद्विश्वजिज्ञां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

यजेतेति । यजेत वाश्वमेधेनेत्यनन्तरं व्याख्यातं स्वर्जिता याग
 विशेषेण गोसवेन वा अभिजिता वा विश्वजिता वा त्रिवृता अग्नि

पृता वा यजेत एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि
त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि। तदुक्तम्भविष्यपुराणे। स्वर्जितादेश्च
यदीरकर्मणा पृतनापते। अनुष्ठानं दिजातीनां वधे क्षमति
पूर्वके ॥ ७४ ॥

जपन् वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्।
ब्रह्महत्यापानोदाय मितभुङ्क्ष्यतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

जपन्निति। वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन् स्वल्पाहारः संयते
न्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं कुर्यात् एतद-
प्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं
तथाच भविष्यपुराणे अयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च। जाति
मात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम्। वेदविद्याग्निहोत्री च
तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७५ ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्। धनं
वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

सर्वस्वमिति। सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्भुज-
जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगिधनधान्यादियुतं अतः
सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् जीवनायालमिति वच-
नात् जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यात् न ततोऽप्यं एतच्चा

ज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च
भविष्यपुराणम् । जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणं ब्राह्मणो
गृह । वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः । प्रायश्चित्त
कदा कुर्यादिदमपविष्टुद्वये । धनं वा जीवनायालं गृहं वा
सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुक्वाऽनुसरेत् प्रतिस्नोतः सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिवे वेदस्य संहितां ॥ ७७ ॥

हविष्येति । नीवारादिहविष्यानभोजी विख्यातश्चसवणा
दारभ्यापश्चिमोदधेः स्नोतः प्रति सरस्वतीं यायात् । एतच्च
जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके ब्राह्मणस्य । तथा च भविष्य
पुराणे । जातिमात्रे हते विप्रे देवेन्द्र मतिपूर्वकम् । हन्ता यदा
वेदहीनो धनेन च भवेद्गृह । तदेतत् कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं
निबोध मे । हविष्यभुक् चरेद्वापि प्रतिस्नोतः सरस्वतीम् ।
अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारान् वेदसंहिताम् जपेत् संहिता
ग्रहणात् पदक्रमव्युद्भासः । अत्रापि भविष्यपुराणीयो विशेषः ।
जातिमात्रन्तु यो हन्यात् विप्रन्त्वमतिपूर्वकम् । ब्राह्मणो त्यक्ता
गुणवान् तदेदमपरिकल्पयेत् । जपेद्वा नियताहारः त्रिवे वेदस्य
संहिताम् । अथो यजुषि सामानि त्रैविद्याख्यं सुरोत्तमम् ॥ ७७ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोव्रजे पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । द्वादानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे दत्तुपस्थानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । लूनकेशनखशृङ्गागोब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन् ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थदति । प्रक्तान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तरान्युदकहिं
सकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वापरिचाणार्थं प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गां ब्राह्मणं वा ततः परिचायामृतोपि
असमाप्तद्वादशवर्षोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवरमप्रतियोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवरमिति । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदान
यनार्थं निर्व्याजं यथाशक्ति प्रयत्नं कुर्वन् तत्र त्रिवारान् युद्धे प्रव
र्त्तमानो नानीतेपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात् प्रमुच्यते । अथ वा

प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वं अपहृतं जित्वा अर्पयति तथापि
मुच्यते । यदा । धनापहारकष्टेनात्मानैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि
तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते
द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ८१ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्त्री
संयोगादिभूयः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
नाशयति । एवं ब्राह्मणार्थदत्त्यादिसर्वं प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य
बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

शिद्धा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमे
नोऽवभृथस्नातो ह्यमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

शिद्धेति । अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां चत्रियस्य यजमा
नस्य समागमे ब्रह्महत्यापापं शिद्धा निवेद्य अवभृथस्नातो
ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् स्वत
न्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तन्तथाच भविष्यपुराणे । यदा तु गुणवान्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु निर्गुणं । अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानञ्चैवा
 अश्वमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्त
 शेषता अस्य प्रक्रान्तदादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यान्तराऽवभृथ
 स्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह । तदयुक्तम्भविष्यपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते । तस्मा
 त्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८२ ॥

धर्मति । यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोप
 देशे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणचक्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः तस्मात्तेषां
 समागमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीति अस्यैव
 शेषः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णञ्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मणदति । ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किम्युनः श्रुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणान्तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेद
 मूलकत्वादुपदेशस्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोप्येनःसु निष्कृतिम् । सा
तेषाम्पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

यतएवमतः तेषामिति । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये
वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं
ब्रूयुः तत्पापिनां विशुद्धये भवति यस्माद्विदुषां वाक् पाव
यित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं
कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतम्पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतइति । अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्म
णादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्ततया ब्रह्महत्याकृतम्पाप
मपनुदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकर
णविषयम्पापावृत्तौ त्वावर्त्तनीयं एनसि गुरुणि गुरुणि
लघुनि लघूनि इतिगोतमस्मरणात् । पूर्णे चानस्यनद्व्यान्तु शूद्र
हत्याव्रतञ्चरेत् । इति वज्रमारणे प्रायश्चित्तवज्रत्वस्य वक्ष्य
माणत्वात् विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् । तृतीये
त्रिगुणं प्रोक्तं इतिदेवलस्मरणाच्च । गृहदाहादिना युगपदनेक
ब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः । ब्राह्मणं ब्राह्मणौ वीर

ब्राह्मणान् वा वरुन् गुह । निहत्य युगपद्दीर एकं प्राणान्ति
 कञ्चरेत् । एतच्चाज्ञानविषयं । तथा च अकामतो यदा
 हन्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
 परिक्षयम् । एतच्च प्रकृतत्वादुगपन्मारणविषयं क्रममारणे
 तु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
 बोद्धव्यं ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
 वैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

हत्वेति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुन्रपुंसकत्वेना
 विज्ञातं क्षत्रियं वैश्यञ्च यागप्रवृत्तं हत्वा आत्रेयीञ्च स्त्रियं
 ब्राह्मणीं । आत्रेयीञ्च ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात् हत्वा ब्रह्महत्या
 प्रायश्चित्तं कुर्यात् । आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते
 रजस्वलां ऋतुस्नातामात्रेयीमिति वशिष्टस्मरणात् । एवञ्चाना
 त्रेयीब्राह्मणीवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीषूद्रविट्क्षत्रवध
 इति यत्तूत्तरश्लोके कृत्वा च स्त्रीसुहृदधमिति तदाहिता
 ग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथाचाङ्गिराः । आहि
 ताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्या
 दात्रेयीप्रस्तथैव च ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुन्तथा । अप
हत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । हिरण्यभूत्यादियुक्तसाक्ष्ये अनृतमुक्त्वा गुरोश्च
मित्राभिशापमुत्पाद्य निक्षेपञ्च ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्रजतादि
द्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विष्णुद्विरुदिता प्रमाप्याकामतां द्विजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणा
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयनिष्कृतिः
नैतत्प्रायश्चित्तं किन्त्वतो द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्त
गौरवार्थन्नतु प्रायश्चित्ताभावार्थम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरामीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुराम्निवेत् ।
तथा स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्यो न तु गौडीमाध्वी
पैष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात् प्रत्येकञ्च शक्तिकल्पने

शक्तित्रयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गौड्यादिमदिरासु गुण
 वृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव भविष्यपुराणे ।
 सुरा च पैष्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्वितरे समे । पैष्ट्याः पानेतु
 चैतासां प्रायश्चित्तं निबोध मे । मनुनाक्तं महाबाहो समासव्यास
 योगतः । एतासामिति निर्द्धारणे षष्ठी एतासां गौडेमाध्वी
 पैष्टीनाम्नकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनूक्तं प्रायश्चित्तं सुराम्नीत्वा
 द्विजो मोहादितीत्यर्थः । मुख्यां सुराम्नीष्टीं रागादिव्यामूढतया
 द्विजो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिवे
 न्तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापाभ्युच्यते ।
 एतच्च गुरुत्वात्कामकारकतसुरापानविषयम् । तथाच बृह
 स्पतिः । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् । मुखे
 तथा स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा । पयोघृतं
 वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यघृतगोमयरसाना
 मन्यतममग्निसर्पं कृत्वा यावन्मरणम्विवेत् ॥ ८१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दमिण्याकं वा सकृन्निशि ।
 सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कणान्वेति । अथवा गोरोमादिकृतवासा जटावान् सुरा

भाजनचिह्नः सूक्ष्मतण्डुलावयवान् आकृष्टतैलनिलं वा राज्ञा
वेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरापानपापनाशार्थं भक्षयेत् । इदं
मवुद्धिपूर्वकं अमुख्यसुरापाने द्रष्टव्यम् न तु मरणेन वैकल्पिकं
लघुत्वात् ॥ ६२ ॥

सुरा वै मलमन्नानाम्याणाम् च मलमुच्यते । तस्मा
द्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुराम्पिवेत् ॥ ६३ ॥

सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात्सुरा अन्नमलं मल
शब्देन च पापमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न
पिवेयुः इत्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरां पीलेति प्राय
श्चित्तविधानात् अन्नमलार्थवादाच्च पैष्टीनिषेध एव स्फुटः
त्रैवर्णिकस्य मनुनेवोक्तः ॥ ६३ ॥

गौडी पैष्टीच माध्वीच विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथै
वैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ६४ ॥

गौडीति । या गुडेन कृता सा गौडी एवं पिष्टेन कृता पैष्टी
मधुकवृक्षो मधुः तत् पुष्पैः कृता सा माध्वी एवन्त्रिप्रकारा
सुरा ज्ञातव्येति मुख्यसुरा साम्यबोधनमितरमघापेक्षया ब्राह्म
णस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथैवैका पैष्टी

मुखा सुरा पूर्ववाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा
सर्वागौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ६४ ॥

यत्तरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
ह्येन नात्तव्यन्देवानामश्नता हविः ॥ ६५ ॥

यच्चेति । मद्यमत्रनिषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं नव
विधम्वोद्धृत्य तदाह पुलस्त्यः । पानसद्राक्षमाधूकं खार्जूर
न्तालमैक्षवम् । माध्वीकं टांकमादीकमैरेयन्नारिकेलजम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । द्वादशन्तु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिसिद्धं सुरा च त्रिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनः सञ्जातमद्यभावः । यमधिकृत्य इदं पुलस्त्यो
क्तप्रायश्चित्तम् । द्राक्षेक्षुटंकखर्जूरपनसादेश्वयोरसः । सद्यो
जातन्तु पीत्वा तं व्यहाच्छुद्धोद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिचतु
ष्टयं यत्तरक्षःपिशाचसम्बन्धनन्तद्वाह्येन देवानां हवि
र्भक्षयता नाशितव्यम् । निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यत्त
रक्षःपिशाचान्नतया निन्दार्थम् । अत्र केचिद्देवानामश्नता हवि
रिति पुलिङ्गनिर्देशाद्वाह्यणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुराम्नि
वेत् । इहैव सा शुनी गृध्री भूकरी चोपजायते । इति याज्ञ
वल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेध्ये वा पतेन्नतो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ८६ ॥

अमेध्यइति । ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अणुचै
वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यात् ।
अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनास्त्रायते सकृत् । तस्य
व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणा
वस्थितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनास्त्रायते तथा एक
वारमपि यो ब्राह्मणो मद्यम्विवति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां
स प्राप्नोति तस्मान्मद्यं सर्व्वथैव न पातव्यम् अयमपिपूर्वानु
वादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

एषेति । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्राय
श्चित्तमभिहितन्तस्मात्परब्रह्माणं सुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

सुवर्णस्तेयकृदिप्रो राजानमभिगम्यतु । स्वकर्म
ख्यापयन् ब्रूयान्माभवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥

सुवर्णेति । अपहृत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति
शातातपस्सरणात् । ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा
ब्राह्मणसुवर्णाण्णरणं स्तेयकर्म कथयन् ममनिग्रहं करो
त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्ती
यतेनर इति प्रकृतत्वात् क्षत्रियादीनाञ्च प्रायश्चित्तान्तरानभि
धानात् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् ।
बधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैवतु ॥ १०० ॥

गृहीतेति । स्वन्धेनादायमुषलमित्यादेरुक्तत्वात् तेनार्पि
तमुषलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं
हन्यात् स च स्तेनो बधेन मुषलाभिघातेन हतो मुक्तोपि वा
शुचिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । मृतो वा मृतकल्पो वा
जीवन् तस्मात् पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपसैववेत्येवकार
करणात् । तथा न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थित मित्यु
क्त्वा च तपसैव शुद्ध्यति अतएव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्य
पराणे । यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव कारणा

सुराधिप । तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो बधस्य तु । वाशब्दश्च
क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु तप एवेति
नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अतएव भविष्यपुराणे । इतरेषा
मपि विभो तपो न प्रतिषिध्यत इति ॥ १०० ॥

तपसाऽपनुनुत्सु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीर
वासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महृणो ब्रतम् ॥ १०१ ॥

तदेव तप आह तपसेति । तपसा सुवर्णस्तेये
उत्पन्नं पापं द्विजो निर्हर्तुमिच्छन् अरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च
ब्रह्महृणि यद्रतमुक्तं तत्कुर्यात् एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेश
गौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसम्ब
न्धिनः सुवर्णपहरणे । पञ्चकृष्णलको माषस्तेसुवर्णसु षोड
शेति सुवर्णपरिमाणद्रष्टव्यम् ततो न्यूनस्य परिमाणपेक्षायां
मनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् । यत्तदधिकपरिमाणम्
विष्यपुराणे श्रूयते तत्तथाविधानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविध
प्रायश्चित्तविषयमेव तथाच भविष्यपुराणे । क्षत्रियाद्यास्तयो
वर्णा निर्गुणा ह्यघतत्पराः । गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्
हरन्ति चेत् । निष्कानेकादश तथा दग्ध्वात्मानन्तु पावके ।
ऋद्धीयुर्मरणद्वीर चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः । गुरुस्त्री
गमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो
निर्हरेत् व्रततपसोर्द्वयोरुक्तत्वात् एतैरिति बह्वचनं सम्बन्धा
पेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थं । गुरु
स्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्व्यवहारेणैः प्रायश्चित्तैर्निर्ह
रेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्यभिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूमीं
ज्वलन्तीं स्वास्त्रियेनृत्युना स विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

गुर्विति । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वात् गुरुः पिता तल्यं
भार्या गुरुतल्यं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं
विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात् लोहमयीं स्त्रीप्रकृतिं
कृत्वा ज्वलन्तीमालिङ्ग्य मृत्युना स विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीन्दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥

स्वयं वेति । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ कृत्वा अञ्जलौ कृत्वा
द्यावत् शरीरपातमवक्रगतिः सन् दक्षिणपश्चिमान्दिशङ्गच्छेत् ।
एतच्च उक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सवर्णगुरुभार्यायां ज्ञानतो
रेतोविसर्गपर्यन्तं मैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
प्राजापत्यञ्चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गभृत् वस्त्रखण्डाच्छन्नो ऽच्छिन्नकेशनखलो
मश्मश्रुधारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतञ्च
रेत् । एतच्च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्सभार्याविभ्रमेणा
ज्ञानविषयमोद्भवम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

चान्द्रायणमित्यादि । यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणाय
संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिना कृतयवाग्वा
वा त्रीन् मासान् चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि
लघुत्वात् असाध्वीमसवर्णा वा गुरुभार्या गच्छतो द्रष्टव्यम्
॥ १०६ ॥

एतैर्ब्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् । उपपा
तकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्ब्रतैः ॥ १०७ ॥

एतैरित्यादि । एभिरुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातक
कारिणः पापं निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्ब्रह्म
माणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिवेत् ।
हृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् । गोमू-
त्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिवेत् ।
शूश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनास्तु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिगृह्णां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतिताम्यङ्गलगां वा सर्व्वापायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्नानं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेयवा खले ।
भक्षयन्तीन् कथयेत्पिबन्तश्चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

उपेति । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तो
गोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिवेत् सशिखं
मुण्डितशिरा लूनश्लश्रुः तेन हृतगोचर्मणा च्छादितदेहा

मासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतेन्द्रियः कृत्रि
मलवणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहम्भुक्ता द्वितीयेऽङ्गि सायं स्नोकं
द्वितीयतृतीयमासावश्रोयात् मासत्रयमेव दिवा प्रातस्ता गा अनु
गच्छेत्तासाञ्च गवां खुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वाद
येत् कण्डूयनादिना ताः परिचर्य्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिक
मननुवेक्ष्य उपविष्ट आसीत् तथा शुचिर्विगतक्रोधः उत्थि
तासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेत् वने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्
परिभ्रमेत्। उपविष्टाषु गोषूपविशेत् व्याधिताञ्चौरव्याघ्रा
दिभयहेतुभिराक्रान्तां पतितां कर्द्दमलम्नां वा यथाशक्ति मोच
येत्। तथा उष्णे आदित्ये तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते
मारुते चात्यर्थं वाति गौर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वा आत्मनस्त्राणं
न कुर्यात्तथा आत्मनोऽन्येषां वा गेहे चेत्रे खले च शस्यादिभ
क्षणं कुर्वन्तीं वत्सञ्च क्षीरम्पिवन्तन्त्र कथयेत्। अनेनोक्तविधा
नेन यो गोघ्नो गाः परिचरति स गोबधजनितपापं त्रिभिर्मासै
रपनुदति ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥
॥ ११५ ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः। अवि
द्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

वृषभेति। वृष एकादशो यासान्ताः सम्यगनुष्ठितप्राय
श्चित्तो दद्यात्। अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो ब्राह्म
णेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्यरूपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यश्चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

एतदेवेति । अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोबधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणम् कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुत्वात् लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षं वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिनिशि ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीति । अवकीर्णं वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन मन्त्रेण निर्ऋत्याख्यान्देवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

ऊत्वाग्नौ विधिवद्दोमानन्ततश्च समेत्यृचा । वातेन्द्रगुरुवज्रीनां जुहुयात्सर्पिषाऋतीः ॥ ११९ ॥

ऊतेति । ततो निर्ऋत्यै गर्दभरूपादिदोमान् यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते समासिञ्चन्तु मारुतइत्येतया च्छचा मारुतेन्द्रवृषस्यत्यग्नीनां घृतेनाऋतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः । अति
क्रमं व्रतस्या ऊर्ध्वमज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

अप्रसिद्धत्वादवकीर्णं लक्षणमाह कामत इति । इच्छातो
द्विजः अवकीर्णं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति वचना
त्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञा
वदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

मारुतम्युरुहृतञ्च गुरुम्यावकमेव च । चतुरो
व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मन्तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

मारुतमिति । ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययननियमानुष्ठानजन्तेजः
तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रवृहस्पतिपावकांश्चतुरःसंक्रामति
अतस्तेभ्य आज्या ऊतीर्जु ऊयात् इत्याज्या ऊतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ १२२ ॥

एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नवकीर्णाख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्हभ
यागादि कृत्वा गर्हभचर्मपरिधायेतिहारीतस्मरणात्तद्गर्हभ
सम्बन्धिचर्मप्रावृत्तावकीर्णी अहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्
सप्त गृहाणि भैक्ष्यं चरेत् तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेकका
लिकमिति ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उप
सृष्टंस्त्रिषवणं त्वद्धेन स विष्णुह्यति ॥ १२३ ॥

तेभ्य इति । तेभ्यः सप्तवृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेण एककालमा
हारं कुर्वन् सायम्प्रातर्मध्यन्दिनेषु च स्नानमाचरन् सोऽव
किर्षीसंवत्सरेणैव विष्णुह्यति ॥ १२३ ॥

जातिभंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

जातीति । ब्राह्मणस्य रुजःकृत्वेत्यादिजातिभंशकर्माक्तं
तन्मध्यादन्यतमं कर्मविशेषं इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं
सप्ताहसाध्यं कुर्यात् अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्य
माणञ्चरेत् ॥ १२४ ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२५ ॥

सङ्करेति । खराश्वेद्रेत्यादिना सङ्करीकरणान्युक्तानि
निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना चापात्रोकरणान्युक्तानि तेषां
मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं षड्विधं कुर्यात्
कमिकोटवयो हत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मध्या
देकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवागूं कथितामश्रीयात् ॥ १२५ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य बधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश ॥ १२६ ॥

तुरीय इति । ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादश
वार्षिकस्य चतुर्थो भागः एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रविटक्षत्र
बधइति उपपातकत्वेनोपदिष्टत्रैमासिकापेक्षया गुरुत्वात्
वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो बधे द्रष्टव्यं वैश्ये साध्वाचारे कामतो
हते अष्टमो भागः सार्द्धवार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते
षोडशो भागो नवममासिकम् द्रष्टव्यं ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अकामत इति ! अबुद्धिपूर्वकम्युनः क्षत्रियं निहत्य वृषभे
नैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् ॥ १२७ ॥

त्यब्दचरेदा नियतो जटी ब्रह्महृणो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामादुत्तमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

त्यब्दमिति ! यदा संयतो जटावान् ग्रामाद्विप्रकृष्टवृत्तमूल
कृतनिवासो ब्रह्महृणि यदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादि

तद्वर्षत्रयं कुर्यात् न तु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्ति
र्वाच्या जटी दूरतरे ग्रामात् वृक्षमूलनिकेतन इत्येतद्वचनात्
व्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकलधर्म्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य
अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवाङ्गलाघवाद्युचितम्
॥ १२८ ॥

एतदेव चरेदब्दस्यायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य
वैश्यं वृत्तस्थन्दद्याच्चैकशतङ्गवाम् ॥ १२९ ॥

एतदिति । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्याचारं
वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् एकाधिकं वा गोश
तन्दद्यात् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।
वृषभैकादशा वापि दद्यादिप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

एतदिति । एतदप्यकामतः इदमेव व्रतं शूद्रहा षण्मा
सञ्चरेत् वृषभ एकादशो यासां गवान्ताः शुक्लवर्णा दशब्राह्म
णाय दद्यात् ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत् ॥ १३१ ॥

मार्जारेति । विडालनकुलचाषभेककुक्कुरगोधापेचककाका
नामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं शूद्रविट्चत्रवधइत्युपपातक

प्रायश्चित्तं गोबधव्रतश्चान्द्रायणश्चरेत् न तु शूद्रे ज्ञेयस्तुषोडशे
त्यादिप्रायश्चित्तमापस्य लघुत्वात् । चान्द्रायणमप्येतत् कामतो
अभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

पयःपिवेत्त्रिरात्रं वा योजनं वा ऽध्वनो व्रजेत् । उप
स्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वा ऽद्वैवतञ्जपेत् ॥ १३२ ॥

पय इति । अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीर
मिवेत् । अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थः त्रिरात्रं योजन
मध्वनो व्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यक्षम
स्त्रिरात्रं आपोहीष्टेत्यादिसूक्तञ्जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात् पूर्वं
पूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरपरिग्रहः न तु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

अभिङ्कार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालभारकं षण्ढे सैसकञ्चैकमाषकम् ॥ १३३ ॥

अभिमिति । सर्पं हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाय लोहदण्डं द
द्यात् । नपुंसकं हत्वा पलालभारं सैसकञ्च माषकं ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणान्तु तित्तिरौ । शुके
द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

घृतेति । शूकरे हते घृतपूर्णं घटम्ब्राह्मणाय दद्यात् तित्तिरि

संज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिलन्दद्यात् । शुके
हते दिवर्षं वत्सं क्रौञ्चाख्यमपक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसं बलाकाञ्च वकं वर्हिणमेवच । वानरं
श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

हत्वेति । हंसबलाकावकमयूरवानरश्येनभासाख्यानामपक्षिणा
मन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गान्दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान् गजम् ।
अजमेषावनद्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

वासदिति । अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च नीला
नृषभान् दद्यात्प्रत्येकं कागमेषौ हत्वा वृषभन्दद्यात् गर्दभं
हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुन्दद्यात्पयस्विनीं ।
अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलं ॥ १३७ ॥

क्रव्यादानिति । आममांसमपक्षिणो मृगान् व्याघ्रादीन्
हत्वा बज्रक्षीरां धेनुन्दद्यात् अमांसमक्षकान् हरिणादीन्
हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्णरत्निकान्दद्यात्
॥ १३७ ॥

जीनकार्मुकवस्तावीन् पृथग्दद्यादिशुद्ध्ये । चतु
र्णामपि वर्णानान्नारीर्हत्वा ऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

जीनेति । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुष
व्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुःकाग मेषान्
शुद्ध्यर्थन्दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन बधनिर्णैकं सर्पादीनामशक्नुवन् । एकै
कशश्चरेत्कुच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति । अभिप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं
कर्तुमसमर्था ब्राह्मणादिः प्रत्येकम्बधे कुच्छं प्रायस्यात् प्राजा
पत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थञ्चरेत्सर्पादयश्चाभिभ्रङ्गार्णायसीं
दद्यादित्येवमारभ्येतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

अस्थिमतान्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णे
चानस्यनस्थान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

अस्थिमतामिति । अनस्थिसाहचर्यात् अस्थिमतां प्राणिनां
शकलासादीनां सहस्रस्य बधे शूद्रबधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं
कुर्यात् अस्थिरहितानाञ्च मत्कुणादीनां शकटपरिमिता
नाम्बधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमताम्बधे । अन
स्थाच्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्थिमतां चुद्रजन्तूनां कृकलासादीनामत्ये
कम्बधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्थिमतां बधे पणो देय इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्थिमतान्तु यूकाम
त्कुणादीनामत्येकम्बधे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणायाम
मस्य सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह । त्रिः पठे
दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवशिष्टप्रोक्तलक्षणो
प्राज्ञः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्शतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलेति । फलदानामासादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुञ्ज
कादीनां वल्लीनां गुडुच्यादीनां लतानां वृक्षशाखासक्तानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनामत्येकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्यादिऋक्शतं जपनीयं इन्धनार्थमण्डुकाणां
द्रुमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्त
तामिधानात् इदम्फलवद्वृक्षादिक्छेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनं ॥ १४३ ॥

अन्नाद्येति । अन्नादिषु जातानां गुडादिरसजातानाञ्च
उदुम्बरादिफलसम्भवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राणिनां बधे घृतप्राशनन्यापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्जातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथालम्भे ऽनुगच्छेद्गान्दिनमेकम्यथो व्रतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्टिकादीनां वने
च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निष्प्रयोजनच्छेदने क्षीरा
हार एकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्ब्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एतैरिति । एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापं ज्ञाना
ज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं
शृणुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्देश्यप्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याम्नानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविषयं वचनम् । किन्तु तदितरविषयं तत्र
यथा चैका तथा सर्वा गौडीमाध्वेयार्मुख्यसुरासाम्यबोधनमिति
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीञ्च पीत्वा गोतमोक्तन्तप्तकच्छं कृत्वा
पुनः संस्कारेणैव शुद्ध्यति । तथाच गोतमः । अमत्या मद्यपाने
पयोधृतमुदकं वायुम्रतित्वहं तप्तकच्छः नतोऽस्य संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पाने गौडी
माध्वेयार्नराधिप । तप्तकच्छविधानं स्यात् गोतमेन यथो
दितम् । बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकं अनिर्द्देश्य
मिति शास्त्रमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्ज्ञानात्पाने मरण
निषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान् वा
भक्षयेदब्दमिति प्रायश्चित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयाः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये मान
वीयं प्रकल्पयेत् । कणान्वा भक्षयेदब्दमिण्याकं वा सक्तन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजीति पैष्टीगौडीमाध्वी
व्यतिरिक्तपुलस्त्योक्त पानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकम्याने लघु
त्वात्संस्कारमात्रमेव केवलं अन्यद्वा लघुप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य

युक्तं । बुद्धिपूर्वपानसादिमद्यपाने तु । मतिपूर्वं सुरापाने
कृतेवै ज्ञानतो गुह । कच्छातिकच्छौ भवतः पुनः संस्कार एव
हीति भविष्यपुराणीयमन्यद्वा एवंविधं मुन्यन्तरोक्तं युक्तं ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्या मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा शङ्खपुष्पी शृतमपयः ॥ १४७ ॥

अप इति । पैष्टी सुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डे वा ऽवस्थिता
अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शङ्खपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण
पक्वं क्षीरन्नतृदकं शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति
बौधायनस्मरणात् । पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव
गुरुत्वद्यु प्रायश्चित्ताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विषयसमीकरणं समाधेयं । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं
साम्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।
शूद्रोच्छिष्टास्य पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्यहं ॥ १४८ ॥

सृष्ट्वेति । सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवचनपूर्वकञ्च प्रतिगृह्य
शूद्रोच्छिष्टास्य अपः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् । ब्राह्मणो
दर्भकथितमुदकं त्यहं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणा
नप्सु त्रिरायस्य घृतप्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखसम्बन्धिनं गन्धं घ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा
घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विद्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धि
पूर्वकं मनुष्यसम्बन्धि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य सुरासंसृष्टञ्च
भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरुपनयनम
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्तन्ते द्विजातीनाम्युनः संस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । शिरो मुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रुपनयने द्विजातीनान्न भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानान्तु भुक्तानं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यच्च सप्तरात्रं यवान्पिवेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानान्नाशोन्नियकृते यज्ञे इत्या-
द्युक्तानामन्नभुक्ता जलमिश्रितशक्तरूपेण यवागूरूपेण वा
यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिवेत् । अमुष्मिन्नेव विषये
मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन
सह वैकल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा द्विजातिस्त्रीणां
मुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा क्रव्याद-
शूकरोद्गाणामित्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांस-
भुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शूक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शूक्तानीति । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगे-
नोदकवासादिनास्वभावं व्रजन्ति तानि शूक्तानि कषायान्
विभीतकादीन् कथितानि अप्रतिषिद्धाण्यपि पीत्वा यावन्न
जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विद्वराहखरोद्गाणं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १५४ ॥

विद्वराहेति । ग्राम्यशूकरखरोद्गश्च गालवानरकाकानां

मूत्रमुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु कृत्राकं
विद्धराहञ्चेत्यनेन विद्धराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
नवनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातञ्चैव सूणास्थमेतदेव व्रतञ्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणोति । वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्या
दिप्रभवानि कृत्राकानि भुक्त्वा भूमिजं वा वृक्षजं वा कृत्राकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नान्स्तान् विजानीयात् इतियमेन वृक्ष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति भक्ष्या
भक्ष्य तथा यन्न ज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं
तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
नरकाकखराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसभक्षिणां ग्राम्यशूकरोद्गग्राम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकगर्हभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमायश्चित्तम् ग्राम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदन्तु नाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नन्तु योऽश्रीयादसमावर्त्तको द्विजः ।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहञ्चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धं
सम्बन्धनमश्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वं एकोहिष्टश्राद्धाद्वा
नोपलक्षणं स त्रिरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रमध्य एकस्मिन्नहनि
जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्नधुमांसङ्कथञ्चन । स
कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छातः
आपदि वाऽद्यात् स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टञ्जगध्वा अनकुलस्य च ।
केशकोटावपन्नञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलां ॥ १५९ ॥

विडालेति । विडालकाकमूषिककुक्कुरनकुलानामुच्छिष्टं
केशकोटरूपसंसर्गदुष्टं वा अकृतमृत्युचेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्ननात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञा
नभुक्तन्तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीय
ममादात्तु भुक्तं वमितव्यं तदसम्भवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयं
वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तसम्भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एष इति । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
नाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा नत्वात्मीयभ्रान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्य
व्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामि
गुणाद्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यं एवमुत्तरत्रापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूप
वापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

मनुष्याणामिति । पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूप
जलस्य वापी जलस्य वा समस्तस्य हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशतः ।
चरेत्सान्नपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पार्घाणामल्पप्रयोजनानाञ्चा
नुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणान्नपुसीसकादीनाम्परगृहाचार्य्यं कृत्वा
तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्वा सान्नपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्य
माणमात्मशुद्धये कुर्यात् स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति
सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्प
मूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

भक्ष्येति । भक्ष्यस्य भोदकादेः भोज्यस्य पायसादेः यानस्य
शकटादेः शय्याया आसनस्य च पुष्पमूलफलानाञ्च प्रत्येक
मपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

तणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कानस्य गुडस्य च ।
चेलचर्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

तणेति । तणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कानस्य च तण्डुलादेः गुरु
वस्तुचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासञ्च
रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानान्ताम्रस्य रजतस्य च । अयः
कांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां
प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहन्तण्डुलकणभक्षणं कुर्यात् सर्वत्र
सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणदौर्गत्यापेक्षया उत्कृष्टाप
कृष्टद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च । पक्षि
गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्यहम्ययः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां दिशफैक
शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
तीनां रज्ज्वाञ्च प्रत्येकं हरणे त्यहं क्षीराहारः स्यात् ।

अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टाप
क्षुद्रव्यसमर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥१६८॥

एतैर्ब्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः । अगम्या
गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

एतैरिति । एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितस्यापं द्विजाति
रपनुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनः एभिर्वच्यमाणैर्ब्रतै
र्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सित्का स्वयोनिषु । सख्युः
पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च ॥ १७० ॥

गुरुतल्पेति । स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु
पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाण्डालीषु प्रत्येकं रेतः सित्का गुरुदार
गमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धा
पेक्षया मरणान्तिकं अतएव रेतः सित्का कुमारीषु चाण्डाली
ष्वन्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते इति
यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

पैतृष्वस्त्रेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च । मातुश्च
भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १७१ ॥

पैतृष्वस्त्रेयीमिति । पैतृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च सोदर्यभ्रातुर्दुहितरं सोदर्यभगिनोमिव निषिद्ध
गमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचारिता
विषयं अल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिस्र एताः पैतृव्यस्येयाद्याः भार्यार्थे प्राज्ञो
नोदहेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः यस्मादेता
उपयन् उपगच्छन्नरकं याति । असपिण्डा च या मातुरित्य
नेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्यार्थं
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि । गोखव
कीर्णी संवत्सरम्राजापत्यञ्चरेत् इति शंखलिखितादिभिर्गुरु
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र
स्त्रियां जलेच रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैथुनन्तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्यदिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

मैथुनमिति । यत्र कापि देशे पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां
वा गोयाने शकटादौ जले दिवाकाले च मैथुनं सेवित्वा
सवस्त्रः स्नायात् ॥ १७४ ॥

चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्मान्यन्तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालेति चण्डालस्यान्यजानाञ्च स्तेच्छश्वरादीनां
अज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषाञ्चान्नभुक्त्वा तेभ्यः प्रति
गृह्य पतति पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्च गुरुत्वादभ्या
सतो भोजनप्रतिग्रहविषयं । ज्ञानात्तु तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा
समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियन्मर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि । यत्पंसः
परदारेषु तच्चैनाच्चारयेद्भूतम् ॥ १७६ ॥

विप्रदुष्टामिति । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणी
मित्यर्थः मर्त्ता निरुन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य निगडबद्धामिव
एकगृहे धारयेत् । यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने

प्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत् ततश्च स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यमिति
यदग्निष्ठादिभिरुक्तं तदनिच्छया व्यभिचारेण कर्त्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता । कृच्छ्र
चान्द्रायणञ्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

सा चेदिति । सा स्त्री सजातीयगमनेन सकृद्दृष्टा कृतप्राय
श्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती तद्गमनं कुर्या
त्तदाऽस्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रचान्द्रायणञ्च शोधनं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्भैक्ष
भुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषल्यत्र चण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् चण्डाली
गमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं
सावित्यादिकञ्जपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापस्तम्बः ।
यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्षे ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थ
काल उदक आत्मजापो भैक्षचारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
अक्रमपरिणीतभूद्भागमनुप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पति
तैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतिः ॥ १७९ ॥

एषेति । इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारि
णाञ्च तुर्णामपि पापकृतां विष्णुद्विरुक्ता । इदानीं साक्षात्पाप
कृद्भिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याज
नाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेणेति । पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयान
गमनैकासनोपवेशनैकपंक्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु याजनाध्यापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किन्तुसद्य
एवेत्यर्थः अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणं । याज
नादीनाञ्च सद्यः पातित्यमाह देवलः । याजनं योनिसम्बन्धं
स्वाध्यायं सह भोजनं । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ।
विष्णुः । आसंवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । सह यानासना
भ्यासात् यौनात्तु सद्य एव हि । बौधायनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति ।
गोविन्दराजस्तु । याजनादीनान्नयाणां संवत्सरेण पातित्य
हेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किन्तु तस्मादूर्द्ध्वं

मिति व्याचष्टे । अस्मदीयमनुयाख्या मुनिव्याख्यानसारिणी ।
नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुन्धहे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितशब्दोऽयम्पापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्रायश्चित्तं
कुर्यात् न तु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्रियमाणं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादिकम्पादहो न कर्त्तव्यम् ।
तथा च व्यासः । यो येन संसृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।
पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकङ्कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वहिः । निन्दि
तेहनि सायाङ्गे ज्ञात्यृत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया
वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्वहिर्गत्वा ज्ञाति
ऋत्विक् गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां त्रिधौ दिनान्ते कर्त्तव्या
॥ १८२ ॥

दासी घटमपाम्पूर्णमर्थस्येतेतवत्यदा । अहो
रात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

दासीति । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं
प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको
भवति तदनु ते सपिण्डास्समानोदकैस्सहाहोरात्रमशौचमा
चरेयुः ॥ १८३ ॥

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने । दाया
द्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरन्निति । तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनां सम्भाषण
मेकासनोपवेशनं च तस्मै ऋक्यप्रदानं सावत्सरिकादौ निम
न्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्वनम् । ज्येष्ठां
शम्प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकङ्कार्थन्तत्तस्य न कार्यं
ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्युद्गारादिकं धनं न देयं यद्यपि ऋक्य
प्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि यवीयस
स्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य समन्विधनं सोद्गारांशन्तद
नुजो गुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपान्नवम् । तेनैव
सार्द्धम्प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

प्रायश्चित्त इति । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्ड
समानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे
स्नात्वा जलपूर्णन्नवं घटमक्षिपेयुः इह नवघटग्रहणाद्वासी घट
मित्यत्र कृतोपयोगघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

सत्वशुतं घटम्प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् । सर्वाणि
ज्ञातिकायाणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

सत्विति । स कृतप्रायश्चित्तः तत्पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्त्वा
ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि
कुर्यात् ॥ १८७ ॥

एतदेवविधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्न
पानन्देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एतदिति । स्त्रीष्वपि पतितासु एवमेव पतितस्योदकं कार्यं
मित्यादिविधिं भर्त्रादिसपिण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात् । ग्रासा
च्छादनानि पुनराभ्यो देयानि गृहसमीपे चासां वासार्थं कुटी
देया ॥ १८८ ॥

एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थङ्किंचित्सदाचरेत् । कृत
निर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

एनस्त्रिभिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दान
प्रतियाहादिकमर्थं किञ्चिन्नानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदा
चिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किन्तु पूर्ववद्भवहरेत् ॥ १८९ ॥

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विप्रुद्धानपि धर्म्मतः ।
शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

अस्यापवादमाह बालघ्नानिति । बालं यो हतवान् कृते
पकारं अपकाराचरणेन यो विनाशितवान् प्राणरक्षार्थमागतं
यो हतवान् स्त्रियञ्च यो व्यापादितवान् एतान् यथावत्कृत
प्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानुचेत यथाविधि । तां
स्मारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

येषामिति । येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां आनुकल्पिककालेषुप
नयनं यथाशास्त्रं न कृतवान् तान् प्राजापत्यत्रयं कारयित्वा

यथाशास्त्रमपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्म्यस्तोमादि
प्रायश्चित्तमुक्तन्तेन सहास्य गुरुलाघवमनुसन्धाय जातिशक्त्या
द्यपेक्षो विकल्पो मन्यवः ॥ १८१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये दिजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १८२ ॥

प्रायश्चित्तमिति । ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो दिजास्ते चोपनीता
अपि अनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजा
पत्यत्रयमुपदिशेत् ॥ १८२ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १८३ ॥

यदिति । गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुःप्रतियहादिना
ब्राह्मणा यद्भूतमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपाभ्यां
बध्यमाणाभ्यां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात्
वज्रमूल्ये च करितुरगादौ अल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीते
तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रयविक्रयादावपि
॥ १८३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यप्रतिग्रहात् ॥ १८४ ॥

जपित्वेति । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठवासी
मासं क्षीराहारोभूत्वा असत्यप्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तो भवति ।
शूद्रप्रतिग्रहादावपि एतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दातृ
दोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति ॥ १८४ ॥

उपवासकृशन्तन्तु गोत्रजात्युनरागतम् । प्रणतं
परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १८५ ॥

उपवासेति । केवलक्षीराहारेण इतरभोजननिवृत्त्या
कृशदेहं गोष्ठात्प्रागगतं प्रणतं नम्रीभूतं किमस्माभिः सह साम्य
मिच्छसि पुनरसत्यप्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवम् ब्राह्मणाः परि
पृच्छेयुः ॥ १८५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसङ्गवाम् । गोभिः
प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १८६ ॥

सत्यमिति । सत्यमेतत्पुनरसत्यप्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं
ब्राह्मणेषूक्त्वा घासं गवां दद्यात् । तस्मिन् यवसम्भक्ष्यमाणे
देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे
स्वीकारं कुर्युः ॥ १८६ ॥

ब्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १६७ ॥

ब्रात्यानामिति । ब्रात्यानामत ऊर्द्धन्त्ययोप्येते इत्युक्तानां
ब्रात्यसोमादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादित्यतिरिक्तानाञ्च निषि
द्धौर्द्धदेहिकदाहश्राद्धादि कृत्वा अभिचारञ्च श्येनादिकं
अभिचारोऽनभिचारणीयस्य अहीनं यागविशेषः अहीनयजन
मशुचिकरमिति श्रुतेः । त्रिरात्रादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥ १६७ ॥

शरणागतमपरित्यज्य वेदं विस्त्राव्य च द्विजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्यापमपसेधति ॥ १६८ ॥

शरणागतमिति । शरणागतमपरित्राणार्थमुपगतं शक्तः
सनुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यञ्च वेदमध्याप्य तज्जनितम्पापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १६८ ॥

अष्टगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
श्वोद्धवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १६९ ॥

अष्टगालेति । कुकुराष्टगालगर्द्भनराश्ववराहाद्यैर्याम्यैश्चा
ममांसादैर्माज्जारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १६९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिता जप एव वा। होमा
श्च साकला नित्यमपांक्त्यानां विशेषनम् ॥ २०० ॥

षष्ठान्नेति । अपांक्त्या ये स्तेनपतिताः क्लीवा इत्यादिना
क्लास्तेषां विशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं ब्रह्मभुक्त्वा
तृतीयेऽङ्गि सायम्भोजनं वेदसंहिताजपो देव कृतस्तेनसोऽवय
जनमसोत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैरष्टौ होमाः प्रत्येकं एतत्समु
दितं पापशोधनम् ॥ २०० ॥

उद्धयानं समारूढ्य खरयानन्तु कामतः। स्नात्वा
तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्धयानमिति । उद्धैर्युक्तं यानं शकटादि एवं खरयान
मपि तत्कामत आरूढ्य अव्यवधान उद्धखराभ्यां याने प्राणा
यामबद्धत्वन्नग्रश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाङ्गिरसु वाप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्यच।
सचेलो वहिरासुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति । असन्निहितजले जलमध्ये वा वेगार्त्तमूत्रमुरीषं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् नद्यादौ स्नात्वा गाञ्च स्पृष्ट्वा विष्णुर्द्धो
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थाध्या
योक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारञ्च गरीयसः।
स्नात्वानश्वन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्थीयतामित्याच्चेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा
त्वं कारञ्च विद्याद्यधिकस्य उक्ता तद्वदनकालादारभ्याहः
शेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वावध्य वाससा।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणन्तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वस्त्रेण वद्ध्वा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य च। जिघां
सया ब्राह्मणस्य नरकमृतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षसहस्रं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्यद्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोणितमिति । प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्य
कान् रजःकणान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
सहस्राणि तत्शोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रनिपातने । कृच्छ्रा
तिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात्
दण्डादिप्रहारे दत्ते अतिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणश्चरेत् रुधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्ति
च्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमजवधादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुं शरीरधनादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानसकृदादृत्यनुबन्धादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्त
मकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्वा
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतुन्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्यहम्प्रातस्त्यहं सायन्यहमद्याद्याचितं । त्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः ॥ २११ ॥

त्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रमाचरन् द्विजातिराद्य
न्दिनत्रयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः शब्दोयभोजनानामौचित्य
प्राप्तदिवाकालपरः । अतएव वशिष्ठः । त्यहन्दिवा भुङ्क्ते नक्त
मत्ति च त्यहं त्यहं अयाचितव्रतं त्यहं न भुङ्क्त इति कृच्छ्रः ।
आपस्तम्बोप्याह । त्यहमनक्ताश्यादिवाशी च ततस्त्यहम
याचितव्रतस्त्यहं नाश्नाति किञ्चन इति कृच्छ्रदादशरात्रस्य

विधिः । अपरञ्च दिनत्रयं सायंसन्ध्यायामतीतायां भुञ्जीत ।
 अन्यद्दिनत्रयमयाचितन्तावदन्नभुञ्जीत शेषञ्च दिनत्रयं न
 किञ्चिदस्मीयात् । अत्र ग्राससंख्यापरिमाणपेक्षायाम्पराशरः ।
 सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा । अयाचिते चतु
 विंशं परञ्चानशनं स्मृतम् । कुक्कुटाण्डप्रमाणञ्च यावांश्च
 प्रविशेन्मुखं । एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ।
 हविष्यञ्चान्नमस्मीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । त्रींस्त्रोण्यहानि
 शास्त्रीयान् ग्रासान् संख्याकृतान् यथा । अयाचितन्तयैवाद्या
 दुपवासस्त्यहम्भवेत् ॥ २११ ॥

गोमूत्रज्जोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकीकृत्य एकस्मिन्नहनि भक्ष
 येत् नान्यत्किञ्चिदद्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत् सान्त
 पनं कृच्छ्रं स्मृतं यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येकं षड्दिनान्यु
 पभुज्य सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासान्तपनम्भवति ।
 तथाच याज्ञवल्क्यः । कुशोदकञ्च गोक्षीरन्दधि मूत्रं शकृद्वृ
 तम् । जग्ध्वा परेऋतुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन् । पृथक्
 सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोयं
 महासान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं ग्रासमश्रीयत् त्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ।
त्यहश्चोपवसेदन्यमतिष्ठच्छरन् दिजः ॥ २१३ ॥

एकैकमिति । अतिष्ठच्छं दिजातिरनुतिष्ठन् प्रातःसायम-
याचितादिरूपेण एकैकं ग्रासं त्रीणि त्यहाणि पूर्व्ववत् भुञ्जीत
अन्यच्च त्यहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

तप्तकृच्छरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रति
त्यहम्वेदुष्यान्सकृत्स्नायो समाहितः ॥ २१४ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छरन् दिजातिः त्यहमुष्णोदकव्यहमु-
ष्णघृतव्यहमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् संयतवान् पिवेत् ।
अत्र पराशरोक्तो विशेषः । षट्पलन्तु पिवेदम्बस्त्रिपलन्तु
पयः पिवेत् । पलमेकम्वेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
को नाम कृच्छ्रोयं सर्व्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मनइति । विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वाद-
शाहमभोजनमेव पराकाख्यः कृच्छ्रः सकृदावृत्तितारतम्येन
गुरुलघुपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

एकैकं द्वासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपसृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१६ ॥

एकैकमिति । सायम्प्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्ण
मास्याम् अदश ग्रासानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्तमेकैकं ग्रासं
द्वासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः सम्यद्यते ततोऽमावास्याया
मुपोष्य शुक्लप्रतिपत्तभृतिभिरेकैकं ग्रासं वर्द्धिं नयेत् । एवमौर्ण
मास्याम् अदश ग्रासाः सम्यद्यन्ते एतत्पिण्डिकामध्याख्यं
चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्ल
पक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव पिण्डद्वासवर्द्धिन्निषवणस्नानात्मकं विधानं
यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चा
न्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकै
कपिण्डं वर्द्धयेत् यथा पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्यद्यन्ते
ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं द्वासयेत् यथा अमा
वस्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८ ॥

अष्टाविति । यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णप

क्षादा आरभ्य मासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ वासा
नमध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः साय
भोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो वासानश्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो वासान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकतां ॥ २२० ॥

यथेति । नीवारादिहविष्यसम्बन्धिनां वासानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचित् दश कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्मासेन
संयतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति एवम्पापक्षयार्थम
भ्युदयार्थञ्च ददमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं यश्चरेदे
तच्चन्द्रस्यैतिसलोकताम् । कच्छ्रकृत् शर्मकामस्तु महतीं श्रिय
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकच्छ्रमपि अभ्युदयफलमिति
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन् व्रतम् ।
सर्व्वकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतरुद्रादित्यवसुमरुतः
महर्षिभिः सह सर्व्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदा
वृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महेति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरैताभिः आज्यं हवि
रनादेशे जुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । आज्येन
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानु
तिष्ठेत् यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्ग
तयायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

चिरहस्त्रिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

त्रिरिति । अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं
सचेलो नद्यादिजलं प्रविशेत् एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्य
चान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोरुपसर्गश्चस्त्रिषवणमि
त्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्भूतं कदाचित्सम्भाषणं न
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

स्थानेति । अह्नि रात्रौ च उत्थित आसीनश्च स्यात् न तु
शयीत असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत न खट्वादौ ब्रह्मचारी
स्त्रीसंयोगरहित व्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः पालाशम्बारय
दण्डं शुचिमौञ्जीञ्च मेखलामिति यमस्मरणात् । गुरुदेव
ब्राह्मणानाञ्च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवम्प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति । सावित्रीञ्च सदा जपेत् पवित्राणि चाघमर्ष
णादीनि यथाशक्ति जपेत् एतच्च यथाचान्द्रायणे तथा प्राजा
पत्यादिहृच्छेषपि यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैर्नसः । अना
विष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

एतैरिति । लोकविदितपापात् द्विजातयः एभिरुक्तप्रायश्चित्तै
र्वक्ष्यमाणपरिषदा शोधनीयाः अप्रकाशितपापांस्तु मानवा
न्मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने

रहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यमुकपापे केनापि कृते लोकाविदिते
किमप्यश्वित्तं स्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च । पाप
कृन्मुच्यते पपात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

ख्यापनेनेति । पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन
धिक्कामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शूड्यति । तपसा
चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते तपस्यशक्तो
दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदम्यकाशप्रायश्चि
त्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गम् । रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात्
अनुतापस्य प्रकाशरहस्याङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रते एक
धेनुविधानात् धेनुश्च पञ्चपुराणीयात्रिपुराणीयावेति एतेन
ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासिसार्द्धद्वयप्राजा
पत्यात् वत्सरे त्रिंशद्धेनवो भवन्ति द्वादशभिर्वर्षैः षष्ठ्यधिक
शतत्रयं धेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

यथेति । यथा यथा स्वयम्यापं कृत्वा नरो भाषते लोके
ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सप्य इव जीर्णत्वचा मुच्यते
इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतकर्म गर्हति । तथा
तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

यथेति । तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतकर्म
निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति
अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
न वं कुर्याम्युनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

कृत्वेति । पापं कृत्वा पश्चात्सन्तप्य तस्मात्पापान्मुच्यते इत्यु-
क्तमपि नैवं कुर्याम्युनरित्येतदर्थमनूदितं यदा तु पश्चात्तापो
नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसङ्कल्पफलकः स्यात्तदा
सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति एतच्च निवृत्तिसङ्कल्पस्य
प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थं ॥ २३० ॥

एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभकर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्माणां परलोकदृष्टानिष्ट-
फलं मनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यात् ।
दृष्टफलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्मादिमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयन्न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

अज्ञानादिति । प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धकर्म कृत्वा
तस्मात्पापामुक्तिमिच्छन् पुनस्तन्न कुर्यात् । एतच्च पुनः करणे
प्रायश्चित्तगौरवार्यम् । अतएव देवलः । विधेः प्राथमिकादस्मा
द्वितीये द्विगुणमवेदिति ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवं ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

यस्मिन्निति । अस्य पापकारिणो यस्मिन् प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्य
नुष्ठिते न चित्तस्य सन्तोषः स्यात्तस्मिन् तदेव प्रायश्चित्तना
वदावर्त्तयेत् यावन्मनसः सन्तोषः प्रसादश्च स्यात् ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वन्दैवमानुषकं सुखम् । तपो
मध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

तप इति । यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः
कारणं तपसैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनियतावधिरेव
देवादिसुखस्य तपसा जननादिभि र्वेदार्थज्ञैरुक्तं । उक्तप्रा
जापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपःप्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणञ्च सर्वं
तपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपोज्ञानन्तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं
तपो राजन्यस्य रक्षणन्तपः वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्या
दिकन्तपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणोक्त
र्षबोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

ऋषय इति । ऋषयो बाह्यनःकायनियमोपेताः फल
मूलवायुभक्ताः तपसैव जङ्गमस्यावरसहितमृथिव्यन्तरीच
स्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः
प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

औषधानीति । औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि अगदो
गदाभावो नैरुज्यमिति यावत् विद्या ब्रह्मकर्मात्मकवेदार्थ
ज्ञानं वेदसम्बन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिः इत्येतानि
तपसैव प्राप्यन्ते । यस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् । सर्व्वन्तु
तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

यदिति । यद्दुःखेन तीर्य्यते ग्रहदोषसूचितापदादि यद्दुः
खेन प्राप्यते क्षत्रियादिना पथाविश्वामित्रेण तेनैव शरीरेण
ब्राह्मणादि यद्दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यद्दुःखेन क्रियते
गोप्रचुरदानादितत्सर्व्वन्तपसा साधितुं शक्यते । यस्मादति
दुष्करकार्य्यकरणे तपोदुर्लभं न शक्ति ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्य्यकारिणः । तप
सैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९ ॥

महेति । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातका
द्यकार्य्यकारिणश्च तपसैव उक्तरूपेणानुष्ठितेन तस्मात् पापान्म
च्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तसुत्यर्थम् ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च । स्याव
राणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

कीटा इति । कीटसर्पशूलभयशुष्यक्षिणः स्यावराणि च
वृक्षगुल्मादीनि भूतावद्भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यान्ति इति
हासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवेशादिकं तपः

श्रूयते कीटानां यज्जातिसहजन्दुःखन्तत्सहनन्तपः तेन च
चीणकल्मषा अविकारिणो जन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं
यान्ति ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।
तत्सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहैर्मानवाः
कुर्वन्ति तत्सर्व्वम्पापं तपसैव निर्द्दहन्ति तपोधना इति तपएव
धनमिव रक्षणीयं येषान्ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
इज्याश्च [प्रतिगृह्णन्ति कामान्सवर्द्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसैवेति । प्रायश्चित्ततपसा चीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे
हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलषितार्थाश्च प्रयच्छन्ति
॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रन्तपसैवाऽसृजत्प्रभुः । तथैव
वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थिति प्रलय
प्रभुः तपःकरणपूर्व्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् । तथैव ऋषयो वशि
ष्ठादयस्तपसैव मन्त्र ब्राह्मणात्मकान् वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते । सर्व
स्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

इत्येतदिति । सर्वस्यास्य जन्तोर्यदुर्लभञ्जन्म तत्तपसः सका
शात् इत्येवन्देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि
तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाशयन्त्यागु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

वेदेति । यथाशक्तिप्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठान
मपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि
शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वक्त्रिः प्राप्तन्निर्दहति क्षणात् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्व्वन्दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

यथेति । यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं
करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्व्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाश
यति । परमात्मज्ञानस्यैतत् पापक्षयोत्कर्षज्ञापना र्थमेतत्
॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि । अत
ऊर्द्धं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

इत्येतदिति । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां प्रकाशानाम्पापाना
म्प्रायश्चित्तं यथा विध्यभिहितं अत ऊर्द्धमप्रकाशानाम्पापानां
प्रायश्चित्तं शृणुत । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः मेधा
तिथिना तु लिखित एव ॥ २४७ ॥

सव्याहतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि
भूणहणं मासात्युनन्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

सव्याहतीति । सव्याहतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरक
कुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृताः
मासात् ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति अपिशब्दादातिदेशिक
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीना
मेव न स्त्रीभूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वापइत्येतद्वाशिष्ठञ्च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुद्ध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्समिति । कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं अप नः शोभुचदघमित्ये
तत् सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टञ्च प्रतिस्लामेभिरुषसंव

शिष्टादत्येवं ऋचं माहित्रं महित्रीणामधोस्त्वित्येतत् सूक्तं शुद्ध
वत्येतानिन्द्रंस्तवामदत्येतास्तिस्र ऋचः प्रकृतं मासमहरहः
षोडशकृत्वोपि जपित्वा सुरापोपि विशुद्ध्यति अपिशब्दात्
आतिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोपि ॥ २४६ ॥

सकृज्जप्यास्य वामीयं शिवसङ्कल्पमेव च । अप
हृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

सकृदिति । ब्राह्मणसुवर्णमपहृत्य अस्य वामीयमस्य वामस्य
पतितस्य एतत् सूक्तस्यकृतत्वात् मासमेकं प्रत्यहमेकवारञ्च
पित्वा शिवसङ्कल्पञ्च यज्जाग्रतो दूरमित्येतद्वाजसनेयके यत्
पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहृत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति
॥ २५० ॥

हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंहदतीति च । जपित्वा
पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

हवीति । हविष्यन्तमजरं स्वर्विदामेकोनविंशतिं ऋचः न
तमंहोदुरितमित्यष्टौ हविष्यन्त इति वा इति मे मनः शिवस
ङ्कल्प इति च सूक्तं सहस्रशीर्षापुरुषदत्येतच्च षोडशसूक्तं मास
मेकं प्रत्यहमभ्यस्येति अवणात् प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासेन
जपित्वा गुरुदारगः तस्मात्प्रापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणान्चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
अवेत्युचञ्जपेदब्दं यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति । स्थूलानाम्यापानां महापातकानां सूक्ष्माणाञ्च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवतिहेलौवरुण
योरित्येतामृचं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येताञ्च ऋचं
इति मे मन इत्येतत् सूक्तं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
जपंस्तरत्नमन्दीयं पूयते मानवस्त्यहात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्यन्नञ्च स्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टं भुक्त्वा
तरत्नमन्दिधावतीत्येता ऋचश्चतस्रो जपित्वा त्यहं तस्मात्पा
पान्मनुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वज्रेणा मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्रव
न्त्यामाचरन् स्नानमर्थ्यमणामिति च तृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारुद्राधारयेष्यामस्वयमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्रञ्चेति ऋक्तयं नद्याञ्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपापो विशुद्ध्यति वज्रव्यपि पापेषु तन्त्रे
णैकं प्रायश्चित्तकार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अब्दाद्विभिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकञ्जपेत् । अप्र
शस्तन्तु कृत्वाषु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

अब्दाद्विभिन्द्रमिति । एनस्वीत्यविशेषात्सर्व्वेष्वेव पापेषु द्वन्द्वमित्रं
वरुणमग्निन्त्रय इत्येताः सप्तञ्चः षण्मासं जपेत् अप्रशस्तं मूत्रं
पुरीषोत्सर्गादिकञ्जले कृत्वा मासभैक्षभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्व्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं
घृतहोमं कृत्वा नम इन्द्रश्च इत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा
महापातकजमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः । अभ्य
स्याब्दम्यावमानीभक्षाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालम्बा
हारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं कुर्वन् पावमानी
रित्यूचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापादिशुद्धोभवति
॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

अरण्य इति । त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणात्मिकां
वेदसंहितां अरण्ये वारत्रयं अभ्यस्य वा प्रयतो वा ह्याभ्यन्तर
शौचयुक्तस्सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

त्यृहन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरक्कोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते
पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाऽघमर्षणं ॥ २५९ ॥

त्यृहमिति । त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहम्रातर्मध्याह्न
सायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्नानकाल एव जले निमज्ज्य
हृतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तमघमर्षणन्त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वैः
पापैर्मुच्यते तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चा
वर्त्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथेति । यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षय
हेतुस्तथाऽघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरिति अघमर्षण
सूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्वीनश्नन्नपि यतस्ततः ।
ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥

हत्वेति । भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीना
मप्यन्नमश्नन् ऋग्वेदम्धारयन् विप्रादिः न किञ्चित्पापं प्राप्नोति ।
ऋग्वेदधारणन्तु रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे
कृते ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत् ॥ २६१ ॥

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

तदाह ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां न तु
मन्त्रमात्रात्मिकां अनन्तरं वेदे त्रिवृतीति प्रत्यवमर्षात् यजुषां
मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वा र
त्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाह्रदमप्यक्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६३ ॥

यथेति । ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्त्तत इति त्रिवृत् यथा
महाह्रदमप्यविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा सर्वं दुश्चरितं त्रिवृति
वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ज्ञेयस्त्रिवृदेदो यो वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

त्रिवृत्तमेवाह ऋच इति । ऋच ऋङ्मन्त्राः यजूंषि यजुर्मन्त्राः सामानि वृहद्रथान्तरादीनि नानाप्रकाराणि अन्योन्येषान्त्वयाणामृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणानि एष त्रिवृदेदो ज्ञातव्यो य एनं वेद स वेदविद्भवति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्पुच्छरम्बुह्य त्रयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृदेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः ॥

आद्यमिति । सर्ववेदानामाद्यं यद्रुह्य वेदभारं अकारोकारमकारात्मकत्वेन व्यचरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृदेदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात् परमार्थाभिधायकत्वात् परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् । प्रायश्चित्ते ब्रह्ममुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तं सद्वाख्यानं खलु मुनिगिरां तद्भजध्वं गुणज्ञाः । नैतन्नेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभं वः ॥ २३५ ॥

इति श्रीकुसूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥

॥ १२ द्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृतस्त्रोयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
कर्मणाम्फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति । हेपापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य
सान्तरप्रभवस्यायन्धर्मः त्वयोक्तः दूदानों कर्मणां शुभाशुभ
फलप्राप्तिं पराञ्जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्माकं ब्रूहीति
महर्षयो भृगुमवोचन् ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स तानिति । स धर्मप्रधानो मनोरपत्यं भृगुरस्य सर्वस्य
कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान्महर्षीन्ब्रवीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलकर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शुभेति । मनोवाग्देहहेतुककर्म विहितनिषिद्धरूपं सुख
दुःखफलकं तज्जन्त्या एव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्य

माधमापेक्षया मनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति ।
कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदं स्वमिति सङ्क-
ल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसम्बन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमाधम-
तया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशल-
क्षणेऽपेतस्य मन एव प्रवर्त्तकं जानीयात् । मनसा हि सङ्कल्प-
तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्मात् यत्प-
रूपो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित-
थाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येष्विति ।
कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवञ्चिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा-
दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवन्तिः
प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतत्तयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं
शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रक्रान्त-
त्वात् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । अस
म्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणमरोक्षे परदू
षणकथनं सत्यस्यापि राजदेशपौरवार्त्तादेर्निःप्रयोजनं वर्णनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतदि
परीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादि
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरन्त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा पर
दारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतदि
परीतं त्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसम्मानसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मानसमिति । मनसा यत्कृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतान्तत्
फलं सुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुप
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण मधुरगद्गदभाषि

त्वादिना शरीरं शुभाशुभं शरीरदारेण स्वक्चन्दनादि
प्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति तस्मात्प्रयत्नेन शरीर
मानसवाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः । वा
चिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजैरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानसिका
न्येव त्रीणि पापानि सम्भवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्म
मेव सेवते धर्ममल्पमिति वाङ्मत्याभिप्रायेणेदं व्याख्यातम्वा
ङ्मत्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्यावरत्वं मानुषः प्राप्नोति वाङ्म
त्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगतं वा वाङ्मत्येन मनसा कृतैश्चाण्डा
लादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

वागिति । दमनन्दण्डः यस्यवाङ्मनःकायानान्दण्डाः निषिद्धा
भिधानास्तत्सङ्कल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः स
त्रिदण्डीत्युच्यते न तु दण्डत्रय धारणमात्रेण ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः । काम
क्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिर्नियच्छति ॥ ११ ॥

त्रिदण्डमिति । एतन्निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया
दमनं कृत्वा एतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ च नियम्य ततो
मोक्षावाप्तिलक्षणां सिद्धिं मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञमचक्षते । यः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह य इति । अस्य लोक
सिद्ध्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु
प्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति यः पुनरेष व्यापारान्
करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति
पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवशब्दोऽयं महत्परः येनेति करणविभक्तिनिर्द्दे
शात् उत्तरश्लोके च तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव
चेति महच्छब्देन प्रत्यवमर्षात् । शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तः

शरीरं आत्माख्यत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वचेत्रज्ञानां सहज
आत्माख्यत्वप्राप्तेः तैस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूप
तया परिणतेन कारणभूतेन चेत्रज्ञः प्रतिजन्म सुखं दुःखञ्चानु
भवति ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् चेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्चेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ
वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति
निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततच्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्याइति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
चेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्ता लिङ्गशरीरावच्छिन्ना वेदान्तोक्तप्रका
रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
नि देहरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनानृणाम् ।
शरीरं यातनार्थोयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यो दुष्कृत्य

कारिणां मनुष्याणाम्पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहव्यति-
रिक्तं दुःखसहिष्णुं शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेनेति । तेन निर्गतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना
दुष्कृतिनो जीवाः सूक्ष्मा अनुभूय स्थूलशरीरनाशे तेष्वेवारम्भक
भूतभागेषु यथास्वमप्लीयन्ते तत्संयोगिनां भूत्वा अवतिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदरकान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । स शरीरी भूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो
निषिद्धशब्दस्यैश्वर्यरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमलो-
कदुःखाद्यनुभूयानन्तरभोगादपहतपाप्मा तावेव महत्परमा-
त्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापञ्चातन्द्रितौ सह । याभ्यां
प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

ताविति । तौ महत्परमात्मानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धर्मं

भुक्तशेषञ्च पापं सह विचारयतः याभ्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो
जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १६ ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनु-
तिष्ठति अल्पञ्चाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सूक्ष्मशरीर-
रूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन
पापमनुतिष्ठति अल्पञ्च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप-
तया परिणतैर्युक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चम्य एव मात्राभ्य-
हृत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसञ्जातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तैः कठिनदेहे-
नानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुजादिशरीरारम्भ-

कान् पृथिव्यादिभूतभागानधितिष्ठति मानुषादिशरीरं गृह्णा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतोः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

एता इति । अस्य जीवस्य एता धर्माधर्माहेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तोरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मा
नुष्ठाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।
वैर्व्याप्येमान् स्थितोभावान्महान्सर्व्वानशेषतः ॥ २४ ॥

सत्त्वमिति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणलक्षणानि
आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानोयात् वैर्व्याप्तो
महानिमान् स्थावरजङ्गमरूपान्यदार्थान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः
॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

य इति । यद्यपि सर्व्वमेवेदन्निगुणं तथापि यत्र देहे एषां
गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
लक्षणवज्जलं तन्देहिमं करोति ॥ २५ ॥

सत्त्वं ज्ञानन्तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्व्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

सम्प्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह सत्त्वमिति । यथार्थावभासो
ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणं
विषयाभिलाषं मानसकार्य्यं रजोलक्षणं स्वरूपन्तु सत्त्वरजस्त
मसाम्प्रोत्यप्रीतिविषादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषा
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवजननमि
थुनवृत्तयश्च गुणाः एतच्चैषां स्वरूपमनन्तरश्लोकत्रयेण
वक्ष्यति एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतज्ज्ञानादिसर्व्वप्राणिव्यापकं
लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तकिञ्चिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशा
न्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमित
क्लेशं प्रकाशरूपमनुभवेत् तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तद्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सततं द्वारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्विति । यत् यनः संवेदनं दुःखानविद्धमतएव सत्त्ववच्छ्रद्धा

तमप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयसृहात्यादकं तद्
निवारत्तात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्थानोद्भवसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यत्त्विति । यत् पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकार
स्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणवह्निःकरणाभ्यां दुर्ज्ञानं
तत्तमो जानीयात् एषाञ्च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यव
स्थितौ यन्नवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्नौ मध्ये जघन्यश्च तम्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

त्रयाणामिति । एतेषां सत्त्वादीनान्त्रयाणामपि गुणानां
यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकः तद्विशेषेण
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

वेदेति । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं शास्त्रार्थावबोधो
मृदार्यादिशौचमिन्द्रियसंयमो दानादिधर्मानुष्ठानमात्म
भ्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः । विष
योपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

आरम्भेति । फलार्थङ्गर्मानुष्ठानशीलता अल्पेष्ट्यर्थं वैकृत्यं
निषिद्धकर्माचरणं अजस्रं शब्दादिविषयोपभोग इत्येतद्रजो
भिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यमिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणं ॥ ३३ ॥

लोभ इत्यादि । अधिकाधिकधनस्पृहा निद्रायुता कातर्यं
पैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरिलोपः याचनशीलत्वं
सम्भवेपि धर्मादिव्यनवधानं इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य
लक्षणम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

त्रयाणामपीति । एषां सत्त्वादीनान्त्रयाणामपि गुणानां
त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्य
माणं सांक्षेपिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यंश्चैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्व्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

यदिति । यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यंश्च लज्जावान् भवति
कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं तत्सर्व्वं तमःकार्यत्वात्त
मोभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलां ।
न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसं ॥ ३६ ॥

येनेति । इह लोके महतीं ख्यातिमाप्नुयामित्येतदर्थमेव यो
यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्मफलासम्पत्तौ दुःखी
भवति तद्रजःकार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्व्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

यदिति । यत्कर्म वेदार्थं सर्व्वात्मना ज्ञातुमिच्छति यच्च
कर्माचरन् कालत्रयेपि न लज्जति येन येन कर्मणा स्यात्मा
तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
सत्त्वस्य लक्षणधर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति । कामप्रधानता तमसो लक्षणं अर्थनिष्ठता
रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एषाञ्च कामादीनां उत्तरो
त्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात्कामस्य
ताभ्याञ्च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन
स्वकार्येण या गतीर्जीवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः
संचेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्ताववस्थिताः ते देवत्वं यान्ति ये
तु रजोवृत्त्यवस्थिताः ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थाः ते तिर्य्य
क्त्वं इत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ ४१ ॥

त्रिविधेति । या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मा
न्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्म
भेदात् ज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा
बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

स्यावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

स्यावरा इति । स्यावरा वृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनः
तेभ्य ईषत्स्यूनाः कीटाः तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगान्ता
इत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्नेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

हस्तिनश्चेति । हस्त्यश्च शूद्रश्च स्नेच्छसिंहव्याघ्रशूकराः तमो
गुणनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति स्नेच्छानां स्वरूपानु
वादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणाश्चेति । चारणा नटादयः सुपर्णाः पक्षिणः
कृशना धर्मकारिणः पुरुषा राक्षसाः पिशाचाश्चेत्येषा तामसी
षूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

झला मला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः । द्यूत
पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

झला इति । झला मलाः क्षत्रियात् ब्राह्म्यात्सवर्णायामु
त्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः तत्र झला यष्टिप्रहरणाः मला
बाहुयोधिनः रङ्गावतारका नटाः शस्त्रजीविद्यूतपानप्रसक्ता
श्च पुरुषा अधमा राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्ययुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति । राजानो अभिषिक्ता जनपदेश्वराः तथा
क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसी
गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूजमा गतिः ॥ ४७ ॥

गन्धर्वादिति । गन्धर्वा गुह्यका यक्षा जातिविशेषाः
पुराणादिप्रसिद्धाः ये च देवानुयायिनो विद्याधरादयः अप्सर
सश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसीमध्ये उत्कृष्टा गतिः
॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

तापसादिति । वानप्रस्था भिक्षवो ब्राह्मणाश्च । ये च अप्सरसो
व्यतिरिक्ताः पुष्पकादिविमानचारिणो नक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येषा
सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यज्वान इति । यागशीलाः तथर्षयो देवा वेदाभिमानि
न्यश्च देवता विग्रहवत्यः इतिहासप्रसिद्धाः ज्योतींषि भ्रुवा
दीनि वत्सरा इतिहासदृष्टा विग्रहवन्तः पितरः सोमपादयः
साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः
॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेताङ्गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

ब्रह्मेति । चतुर्वदनो विश्वसृजश्च मरीच्यादयः धर्मो वि
ग्रहवान् महान् अव्यक्तश्च सांख्यप्रसिद्धं तत्त्वद्वयं तदधिष्ठा
तदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसा
त्त्विकगतित्वानुपपत्तेः एताञ्चतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्वनिमित्ता
मुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिवि
धस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एष इति । एष मनोवाक्कायरूपसाधनत्रयभेदेन त्रिः
प्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथम
मध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः
कातर्येनेक्तः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्ता अप्यत्र
गतयो द्रष्टव्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणामप्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापा
न्म्रियन्ति संसारानविदांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धा

चरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्माननुष्ठानेन मूढा मनुष्यापसदाः
कुत्सिता गतोः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

यां यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्व्वनिबोधत ॥ ५३ ॥

यां यामिति । अयञ्जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह
लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्व्वं क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

बह्वन्वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥ ५४ ॥

वह्निति । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बह्वन्वर्ष
समूहान् भयङ्करान् नरकान् प्राप्य तदुपभोगक्षयात् दुष्कृतशे
षेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान् प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

श्वशूकरखरोद्वाणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुक्कशानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

श्वेति । कुकुरशूकरगर्दभउद्भगोच्छागमेवमृगपक्षिचण्डा
लानां पुक्कशानाञ्च निषादेन शूद्रायां जातानां सम्बन्धिनीं
जातिम्वृह्महा प्राप्नोति अत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण
सर्व्वयोनिप्राप्तिर्बाह्यया एवमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

कृमिकोटपतङ्गानां विड्भुजाश्चैव पक्षिणां । हिंसा
णाश्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

कृमोति । कृमिकोटशलभानाम्युरीषभक्ष्याणां पक्षिणां हिंसन
शीलानाञ्च व्याघ्रादीनाम्यानिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति
॥ ५६ ॥

लूतादिशरटानाञ्च तिरश्चाञ्चाम्बुचारिणाम् ।
हिंसाणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

लूताहोति । ऊर्णनाभसर्पककलासानाञ्चलचराणाञ्च
तिरश्चां कुम्भीरादीनामिशाचादीनां हिंसनशीलानाञ्च योनिं
सुवर्णहारो ब्राह्मणः सहस्रवारान् प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

तणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादान्दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मकृताश्चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

तणेति । तणानां दूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डानां
लतानां गुडुच्यादीनां आममांसभक्षिणां गृध्रादीनां दंष्ट्रिणां
सिंहादीनां क्रूरकर्मशालिनां बधशीलानाञ्च व्याघ्रादीनां
जातिं शतवारान् प्राप्नोति गुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परान्दिनस्तेना प्रेताऽन्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५६ ॥

हिंसा इति । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसाशिनो मार्जरादयो भवन्ति अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयो जायन्ते ये महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति । ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनः ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते प्रेतान्यस्त्रीनिषेविण इति कृन्दः समानत्वात् स्मृतीनां सर्वे विधयश्च कृन्दसि विकल्प्यन्ते इति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ॥ ५६ ॥

संयोगम्यतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् । अपहृत्य च विप्रस्रं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

संयोगमिति । यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालम् ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषाञ्च स्त्रियङ्गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्य एकैकपापकरणेन ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

अणीति । मणिन् माणिक्यादीन् मुक्ताविद्रुमौ च नानावि

धानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हत्वात्मीय
भ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते केचित्तु हेमकारपक्षि
णमाचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं स्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं श्या नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांस्यं हत्वा
हंसः जलं हत्वा स्रवाख्यः पक्षी माक्षिकं हत्वा दंशः क्षीरं
हत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमित्यादि
रसं हत्वा श्या भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपाम्मङ्गस्तैलनैलपकः खगः । चीरी
वाकस्तु लवणभ्रलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा गृध्रो भवति वपां हत्वा मङ्गनामा
जलचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी लवणं
हत्वा चीरीवाकाख्य उच्चैखरः कीटः दधि हत्वा वलाकाख्यः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयन्तित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः । कार्पा
सतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकोषनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिनामा

पक्षी भवति चैमकृतं वस्त्रं हत्वा मण्डूकः कार्पासमयं पटं हत्वा
क्रौञ्चाख्यः प्राणी गां हत्वा गोधा गुडं हत्वा वाग्गुदनामा
शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

कुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकान्तु वर्हिणः ।
श्रावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

कुच्छुन्दरिरिति । सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हत्वा
कुच्छुन्दरिर्भवति वास्तूकादिपत्रशाकं हत्वा मयूरः सिद्धा
न्नमोदनशक्तादि नानाप्रकारकं हत्वा श्राविधाख्यः प्राणी अन्न
तान्नन्तु ब्रीहियवादिकं हत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

वको भवति हत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्कारम् ।
रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

वक इति । अग्निं हत्वा वकाख्यः पक्षी जायते गृहोपयोगि
सुर्पमुषलादि हत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी स पक्षः
कोटो भवति कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हत्वा चकोराख्यः
पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वफलमूलन्तु मर्कटः ।
स्त्रीमूत्रः स्तोकको वारि यानान्युद्धः पशूनजः ॥ ६७ ॥

वृक इति । मृगं हस्तिनं वा हत्वा वृकाख्यो हिंस्रपशुर्भवति
घोटकं हत्वा व्याघ्रो भवति फलमूलं हत्वा मर्कटो भवति स्त्रियं

हृत्वा भक्षूको भवति पानार्थमुदकं हृत्वा चातकाख्यः पक्षी
यानानि शकटादीनि हृत्वा उष्ट्रो भवति । पशून् उक्तेतरान्
हृत्वा क्वागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः । अवश्यं
याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाज्जतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । यत्किञ्चिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषो
ऽपहृत्य पुरोडाशादिकन्तु हविरज्जतम्भक्ता निश्चितं तिर्य्यक्त्वं
प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः । एत
षामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोपीति । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण दूच्छातः परस्वमप
हृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्वमृति
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।
पापान्संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधाय अधुना विहिताकरण
फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं

विना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सिता योनीः
प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽश्व्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताशीति । ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्चर्हितभुक् ज्वालामुखः
प्रेतविशेषो जायते । क्षत्रियः पुनर्भ्रष्टकर्मा पुरीषशवभोजी कट
पूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्।
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैत्रेति । वैश्यो भ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्ष्यः
प्रेतो जन्मान्तरे भवति मित्रदेवताकत्वान्नैत्रः पायुस्तदेवाक्ष
हर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य स मैत्राक्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात्
ज्योतिषः षकारलोपः शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो
भवति चेलं वस्त्रं तत्सम्बन्धिनीं यूकामश्नातीति चैलाशकः ।
गोविन्दराजसु चैलाशकाख्यः कीटश्चैल इत्युच्यते तद्भक्षतश्च
स भवतीत्याह । तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः ।
तथा तथा कुशलता तेषान्तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

यथेति । यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोपान्तितान्तं
सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषाम्पावोण्यभवतीति ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणान्तेषाम्पापानामल्पबुद्धयः ।
सम्प्राप्नुवन्ति दुःखाणि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥

ततस्त इति । तेऽल्पधियस्तेषान्निबद्धविषयोपभोगानामभ्यास
तारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिर्य्यगा
दियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिष्विति । सम्प्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकस्यमिहा
त्तरत्र चानुवर्त्तते तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरैषु नर
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव समीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं । कर
म्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

विविधा इति । विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्षणं तथा तप्तवा
लुकादीन् कुम्भीपाकादींश्च नरकान् दारुणान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायास्तु नित्यशः । शीता
तपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

सम्भवांश्चेति । सम्भवान्तिर्य्यगादिजातिषु नित्यं दुःखवज्ज
लास्त्यत्तिस्त्राप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनानाप्रका
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असह्यद्गर्भवासेषु वासञ्जन्म च दारुणम् । बन्ध
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असह्यदिति । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
यन्त्रादिभिर्दुःखावहा उत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्वन्धनादि
पीडामनभवन्ति परदासत्वञ्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । द्रव्या
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्रायासं धनविनाशकृष्टेन मित्रा
र्जनं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । क्ले
शांश्च विविधांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप
पीडनं चुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युञ्च दुर्वा
रं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् स्नान
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्व्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येदनिबोधत ॥ ८२ ॥

एष इति । एष युष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्व्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य नैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मानुष्ठानं इदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च आव
र्त्तनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित
हिंसावर्ज्जनं गुरुश्रुश्रूषेत्येतत्प्रकृतं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्व्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मात्तंपुरुषमति ॥ ८४ ॥

सर्व्वेषामिति । सर्व्वेषामप्येतेषां वेदान्धासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्क
श्रुतीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्वरं स्मृतम् । तद्व्यग्रं
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतन्ततः ॥ ८५ ॥

सर्वेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषान्तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च । श्रेय
स्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

षण्णामिति । एषां पुनः षण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्मणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुष्मिकश्रेयस्क
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तं इह तु
ऐहिकामुष्मिकश्रेयोन्तरहेतुत्वमुच्यते इत्यपौरुषेयं तथाहि
प्रतीकोपासनानां संशयोदयं नाम ब्रह्मेत्युपास्ये यावन्नाम्नो
गतं तत्रास्य कामचारो भवति । गोविन्दराजस्तु एषामूर्ध्व
श्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्त्तकर्मा
पेक्षया वैदिककर्म सर्वदेहलोके परलोके अतिशयेन कीर्त्तिं
स्वर्गादिश्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदयुक्तं
वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

स्मार्त्तापेक्षया किञ्चिदेवं किञ्चिच्च नेति न सम्भवति ततश्च कथं
निर्द्धारणे षष्ठी । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे
सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तानि ऐहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिं
स्तस्मिन् उपासनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्वाण्येता
नीति वेदाभ्यासादीन्येव परामृश्यन्ते परमात्मज्ञाने वेदाभ्या
सादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसानाशकेनेतिश्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृ
त्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधकर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिककर्माच्च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च
गृह्यते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं
संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रका
रकं वेदितव्यं ॥ ८८ ॥

इह चामुत्र वा काम्यप्रवृत्तकर्म कोत्थ्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारी
रीयागादि परत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरी
रारम्भकानि पञ्चभूतानि अतिक्रामति मोक्षमप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्व्वेति सर्व्वभूतेषु स्यावरजङ्गमात्मकेषु अहमेवात्मरूपे
णास्मि सर्व्वेभ्यः भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मय्येव पर

मात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पणन्यायेन
ज्योतिष्टोमादि कुर्वन्स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म
तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।
तथा च यजुर्वेदमन्त्रः । यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानु
पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्यादेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ६२ ॥

यथेति । शास्त्रचोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु
ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रद
र्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरतयेत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

एतद्वि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ६३ ॥

एतदिति । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेर्जन्मसाफल्या
पादकत्वात् जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत्प्राप्य
द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ६३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अश-
क्यञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसा
माह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां हव्यकथानदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरन्तत् प्रमाणत्वादसन्निकष्टफलकव्य-
दानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् । अशक्यञ्च वेदशास्त्रं कर्तुं
मशक्यं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयञ्च मीमांसादिन्यायनि-
रपेक्षतया अनवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणाद्यङ्गैश्च कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति विव-
क्षितम् ॥ ८४ ॥

या वेदवाच्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वा
स्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

यावेदवाच्या इति । याः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्स्वर्गा भवतीत्यादीनि यानि
चासत्तर्कमूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरु-
द्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि
यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च वन्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ।
ताम्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्त इति । यान्यतो वेदादन्यमूलानि
कानिचित् शास्त्राणि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाशु विन-
श्यन्ति तानि च इदानीन्तनत्वान्निष्फलानि असत्यरूपाणि च
स्मृत्यादीनान्तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यन्तयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतम्भवद्भविष्यच्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणेऽस्य मुखमासीदित्यादिवेदा-
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमपि
तदुपजीवि तथा स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवम्ब्रह्म-
चर्याद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वाद्देदादेव प्रसिद्ध्यन्ति
किम्बहुना यत् किञ्चिदतीतं वर्त्तमानम्भविष्यच्चतत् सर्व्वमग्नौ
प्रास्ता ऊतिः सम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा-
देव प्रवृत्तयन्ते प्रवृत्तिगुणकर्मतः ॥ ८८ ॥

शब्दइति । य इह लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः

उपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च ते गुणाश्चेति
सत्त्वरजस्तमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादव
प्रसिद्ध्यन्ति ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तथा च
हविरग्नौ हवते सोमिरादित्यमुपसर्पति तत्सूर्यो रश्मिभिर्व्य
र्षति तेनान्नभवति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जा
यत इति ब्राह्मणं । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्मा
धिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टमुष्पार्थसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वं
लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वर्हति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यन्दण्डप्रणेतृत्वं सर्वं
भूम्याधिपत्यञ्चेत्येतत्सर्वं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रञ्च
एवार्हति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वज्रिर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
ददति वेदज्ञः कर्माजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

अथेति । यथा वज्रोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्मनो

ऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाचरणादिकर्मजनितं पापमात्मना
नाशयति । एवञ्च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किन्त्व
हितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यस्तत्त्वतो वेदन्तदर्थञ्च कर्मब्रह्मात्मकं
जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्म
चर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते
॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्यत्वे सति अन्यतरस्यातिशय
विवक्षया श्रेष्ठतेतीष्टिनो विधानादोषदध्ययना अज्ञाः । तेभ्यः
समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः
श्रेष्ठाः तेन ग्रन्थिनः पठिताविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्यो
ऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरम्परम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इति । तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानञ्च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनन्तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति । तथा च श्रुतिः । विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युर्नीला विद्यया मृतमश्नुते । विद्यातोऽन्यदविद्या कर्म मृत्युवद्दुःखसाधनत्वान्मृत्युः पापं । श्रुत्यर्थ एवायं मनुना व्याख्यातः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षञ्चानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितङ्कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानञ्च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रञ्च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपन्नानाप्रकारं धर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्त्तव्यं तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्यादेशानुमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेदनेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमिति । ऋषिजुष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशञ्च

तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचार
यति स धर्मं जानाति न तु मीमांसानभिज्ञः धर्मं करणं वेदो
मीमांसा चेतिकर्तव्यतास्थानीया । तदुक्तं भट्टवार्त्तिककृता ।
धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं
मीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः । मान
वस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति । एतन्निश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथा
वदुदितम् । अत ऊर्द्धमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यज्ञोपनीय
मिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । यं
शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

अनाम्नातेष्विति । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमा
शङ्क्यानया सामान्योक्त्या समयधर्मोपदेशकत्वं बोधयति ।
सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति
यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा
ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः स परिवृंहणः । ते
शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०८ ॥

धर्मेणेति । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्र
पुराणाद्युपवृंहितो वेदोऽधिगतः ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीक
रणे हेतवो ये श्रुतिस्मृतिष्वेतत्तदर्थमुपदिशन्ति तेष्विष्टा विज्ञेयाः
॥ १०८ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् । त्ववरा
वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

दशेति । यदि वहवः सन्निहिता न भवन्ति तदा दशा
वरास्त्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत् तद
भावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिनु
यात् तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यात् न विमंशयेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्यो ह्येतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

त्रैविद्यइति । वेदत्रयसम्बन्धिशाखात्रयाध्येता श्रुतिस्मृत्य
विरुद्धन्यायशास्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मान
वादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशा
वरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च । व्यवरा
परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

ऋग्वेदविदिति । ऋग्यजुःसामवेदशाखानां येऽध्येतारः
तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसन्देहनिरासार्थं व्यवरा परिषदो
द्वया ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वर्म्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः । स
विज्ञेयः परो धर्म्मा नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

तदभावे एकोपीति । एकोपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनु
यात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रै
रप्युक्तः वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः एतच्च उपलक्षणं
स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरम्परोपदेशविच्च
ज्ञेयः । तथा केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः । युक्ति
हीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते । तेन ब्रह्मस्मृतिज्ञोपि यदि
सम्यक् प्रायश्चित्तादिधर्मं जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्म उक्तः
प्रकृष्टो धर्म्मा ज्ञेयः । अत एव यमः । एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्रू
युर्द्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ ११३ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानामपरिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

अव्रतानामिति । सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मन्त्र

वेदाध्ययनरहितानाम्ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां बहूनामपि
सहस्राणां मिलितानामपरिषत्त्वं नास्ति । धर्मनिर्णयसामर्थ्या
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणवज्जला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्था
नभिज्ञा अत एव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मं
यमरुषमत्युपदिशन्ति तदीयपापं शतगुणभूत्वा वाचकान्
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरम्यरम् । अस्मा
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद्व इति । एतन्निःश्रेयससाधकम्रकृष्टं धर्मादिकं सर्व्वं
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनाद्देवो मनु

रुक्तप्रकारेण दूदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं अशुश्रूषुष्विष्येभ्यो
 गोपनीयं लोकहितेच्छया नमोक्तवानिति भृगुर्महर्षिनाह
 ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सचासच्च समाहितः। सर्वं
 ह्यात्मनि सम्पश्यन्नाधर्मं कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय उक्तमपि आत्मज्ञानं
 प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति। सद्भाव
 जातमसदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणं जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म
 न्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात्।
 यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन्नागद्वेषाभावात् अधर्मं मनो न
 कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम्।
 आत्मा हि जनयत्येषाङ्गर्भयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

एतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति। इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
 सर्वात्मत्वात्परमात्मनः सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्म
 परिणामत्वात्। हिरवधारणार्थं। परमात्मैवैषां चेन्नज्ञादीनां
 कर्मसम्बन्धं जनयति। तथा च श्रुतिः। एष ह्येव साधु कर्म
 कारयति यमूर्द्धनिनीषति। एष ह्येवासाधु कर्म कारयति
 यमधो निनीषतीति ॥ ११९ ॥

खं सन्निवेशयेत्वेषु चेष्टनध्यर्शनेऽनिलम् । पक्ति
दृष्ट्योः परन्तेजः स्नेहेऽपो गाञ्च मूर्त्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुम्वले हरम् ।
वाच्यग्निमित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिका
काशादिषु वाह्याकाशादीनां लयमाह खमिति । मनसीति ।
वाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धार
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाह्यवायुं उदर्य
चाक्षुषतेजसो वाह्ययोरग्निसूर्ययोः प्रकृष्टं तेजः दैहिकास्वऽप्सु
वाह्या अपः शरीरपार्थिवभागेषु वाह्यां पृथिवीं मनसि चन्द्रं
श्रोत्रे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वले हरं वागिन्द्रिये अग्निं पाय्वि
न्द्रिये मित्रमुपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् एव
माध्यात्मिकभूतादिषु वाह्यभूतादिकं लीनमेकत्वेन भावयित्वा
द्योयमग्न्यादीनां दैहिकादिनियमो यच्च कर्मणाम्फलं प्रति
नियतं तत्सर्वम्परमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्य प्रशासने
गीस्तर्पयति । तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्द्वावति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि । रुक्माभं
स्वप्नधोगम्यं विद्यात्तम्युरुषम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति । प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिस्तम्ब

पर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जगतो योयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिनि
यमो यश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमो यच्च कर्मणं फलं प्रति
नियतमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽचरस्य प्रशासने
गार्गीत्याद्युपनिषदः। तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति
सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्द्धावति पञ्चम इति। तथा अणो
रणीयांसं सर्वात्मत्वात्तथा च श्रुतिः। बालाय शतभागस्य शत
धा कल्पितस्य च। भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते
रूक्माभं यद्यप्यशब्दमस्य र्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदा रूप
परमात्मनो निषिद्धम् तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णा
भम्। अत एव य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय इत्यादिकान्दो
ग्योपनिषत् स्वप्नधीगम्यं दृष्टान्तोयं स्वप्नधीसदृशज्ञानग्राह्यं
यथा स्वप्नधीः चक्षुरादिवाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यते
एवमात्मधीरपि। अत एव व्यासः। नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो
नच शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः।
एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निम्मानुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
मेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतच्च परमात्मानं अग्नित्वेन एके याज्ञिका
उपासते तमेकमग्नित्वेन ध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादि
न्द्ररूपतया उपासते अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि ह
वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत
इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सच्चिदा
नन्दस्वरूपम्परमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मणि
सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
जन्मवृद्धिचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
दिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्मार्जितकर्मा
पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवत् असहदुपावर्त्त
मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

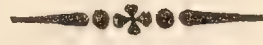
इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्म
दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं यः सर्वभूतेष्विति। एवं सर्व
भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वेषु भूतेषु अवस्थित
मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तत्रात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तमपठन् द्विजः ।
 भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाम्प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ १२६ ॥
 इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
 द्वादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थ इति शब्दः । एतत् स्मृतिशास्त्रं
 भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन् विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्ज
 नाचारवान्भवति यथाऽपेक्षिताञ्च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं
 प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरी लोकां
 वस्तुनिगूढमल्पवचनाद्भोविन्दराजो जगौ । ग्रन्थेऽस्मिन्धरणी
 धरस्य वज्रशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टं मानवमर्थतत्त्वमखिलं
 वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥ प्रायोमुनिभिर्विवृतङ्कथयत्येषा मनु
 स्मृतेरर्थम् । दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः सप्तशतयुतैः सूनुता वृत्तिः ॥ २ ॥
 सेयमया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषां हिताय ।
 दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥
 इति वारेन्द्रनन्दनावासीयभट्टदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूक
 भट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचिता मन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुं मुनयो धर्मं पप्रच्छुः	१	१	मनोरुत्पत्तिः	१	३३
तान्मनुरुवाच	१	४	मरीचाद्युत्पत्तिः	१	३४
जगदुत्पत्तिकथनम्	१	५	यक्षगन्धर्वाद्युत्पत्तिः	१	३७
प्रथमञ्जलसृष्टिः	१	८	मेघादिसृष्टिः	१	३८
ब्रह्मात्पत्तिः	१	९	पशूपद्यादिसृष्टिः	१	३९
नारायणशब्दार्थकथनम्	१	१०	कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	४०
ब्रह्मस्वरूपकथनम्	१	११	अथ जरायुजाः	१	४३
स्वर्गभूम्यादिसृष्टिः	१	१२	अथाण्डजाः	१	४४
महदादिक्रमेण जग			अथस्वेदजाः	१	४५
दुत्पत्तिः	१	१४	अथोद्भिज्जाः	१	४६
देवगणादिसृष्टिः	१	२२	वनस्पतिवृक्षौ	१	४७
वेदत्रयसृष्टिः	१	२३	गुच्छगुल्मादयः	१	४८
कालादिसृष्टिः	१	२४	एवं सृष्ट्वा ब्रह्मान्तर्हितः	१	५१
कामक्रोधादिसृष्टिः	१	२५	महाप्रलयमाह	१	५४
धर्माधर्मविवेकः	१	२६	जीवस्योत्क्रमणमाह	१	५५
सूक्ष्मात् स्थूलाद्युत्पत्तिः	१	२७	कदादेहान्तरं		
कर्मसापेक्षासृष्टिः	१	२८	गृह्णातीत्याह	१	५६
ब्राह्मणादिसृष्टिः	१	३१	जायत्वप्राभ्यां		
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१	३२	ब्रह्मा सर्वं सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८	युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं		ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८
कथयिष्यति १	५९	क्षत्रियकर्माह १	८९
भृगुस्तान्मुनीनुवाच १	६०	वैश्यकर्माह १	९०
मन्वन्तरकथनम् १	६१	शूद्रकर्माह १	९१
अहोरात्रमानादिकथनम् १	६४	ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	९३
पित्याहोरात्रकथनम् १	६६	ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः	
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७	श्रेष्ठाः १	९७
चतुर्युगप्रमाणम् १	६९	एतच्छास्त्रम्ब्राह्मणे	
दैवयुगप्रमाणम् १	७१	नाध्येतव्यं १	१०३
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२	एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४
स प्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थं		आचारो धर्मप्रधानः १	१०८
मनो नियुक्ते १	७४	ग्रन्थार्थानुक्रमणिका १	१११
मनस आकाश		॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥	
प्रादुर्भावः १	७५	—	
आकाशादायु		धर्मसामान्यलक्षणं २	१
प्रादुर्भावः १	७६	कामात्मतानिषेधः २	२
वायोस्तेजःप्रादुर्भावः १	७७	व्रतादयः संकल्पजाः २	३
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी १	७८	अकामस्य न कापि	
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९	क्रिया २	४
सत्ये चतुःपादुर्ध्वः १	८१	धर्मप्रमाणान्याह २	६
अन्ययुगे धर्मस्य पाद		धर्मस्य वेदमूलतामाह २	७
पादहानिः १	८२	श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो	
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३	ऽनुष्ठेयः २	९

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिस्मृत्योःपरिचयः	२	१०	गर्भाधानादेः पापक्षय		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुत्वमाह	२	२७
चतुर्द्धाधर्मप्रमाणमाह	२	१२	स्वाध्यायादेर्मोक्षहेतु		
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे			त्वमाह	२	२८
श्रुतिर्वलवती	२	१३	जातकर्माह	२	२९
श्रुतिद्वैधे उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणमाह	२	३०
श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	३३
दशकर्मापेतस्यात्रा			निःक्रमणान्नप्राशने	२	३४
धिकारः	२	१६	अथचूडाकरणं	२	३५
धर्मानुष्ठानयोग्य			अथोपनयनम्	२	३६
देशानाह	२	१७	काम्योपनयनकालः	२	३७
ब्रह्मावर्त्तदेशीयः			अथोपनयनकालावधि	२	३८
सदाचारः	२	१८	अथब्रात्याः	२	३९
कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदे			कृष्णाजिनादिधारणं	२	४१
शानाह	२	१९	मौञ्ज्यादिधारणं	२	४२
तद्देशीयब्राह्मणादा			मुञ्जालाभे कुशादि		
चारं शिचेत्	२	२०	मेखलाकार्या	२	४३
मध्यदेशमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	४४
आर्यावर्त्तमाह	२	२२	अथदण्डाः	२	४५
यज्ञियदेशमाह	२	२३	अथभिक्षा	२	४६
वर्णधर्मादिकमाह	२	२५	प्राङ्मुख्यादिकाम्यभो		
द्विजानां वैदिकमन्त्रै			जनफलं	२	५२
गर्भाधानादिकं			भोजनादावन्तेचाचम		
कार्यम्	२	२६	नम्	२	५३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अद्भुता अन्नं भुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अअद्भुता भोजनं			सावित्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने नियमाः	२	५६	सन्ध्ययोसावित्रीजपफलं	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिसावित्री		
नन्न पितृतीर्थेन	२	५८	प्रशंसा	२	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रशंसा	२	८४
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्याधिक्यं	२	८५
सव्यापसव्यमाह	२	६३	इन्द्रियसंयमः	२	८८
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८९
द्वितीयं ग्राह्यं	२	६४	इन्द्रियसंयमेन सिद्धि		
केशान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	ननु भोगैः	२	९३
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	९४
स्त्रीणां वैवाहिकविधि			इन्द्रियसंयमोपायमाह	२	९६
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	९७
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९८
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९९
रामौ	२	७३	इन्द्रियसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावन्तेच			र्थ हेतुत्वं	२	१००*
प्रणवः	२	७४	अथसन्ध्यात्रयवन्दनम्	२	१०१
अथ प्राणायामः	२	७५	सन्ध्याहीनः पूद्रवत्	२	१०३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
वेदपाठाशक्तौ सावित्री			प्रत्यभिवादनाज्ञाने		
मात्रजपः	२	१०४	दोषः	२	१२६
नित्यकर्मादौ नान			कुशलप्रश्नादौ	२	१२७
ध्यायः	२	१०५	दीक्षितादेर्नामग्रहण		
जपयज्ञफलं	२	१०७	निषेधः	२	१२८
समावर्त्तनान्तं होमादि			परस्यादेर्नामग्रहण		
कर्त्तव्यं	२	१०८	निषेधः	२	१२९
कीदृशः शिष्योऽध्याप्य			कनिष्ठमातुलादिवन्दन		
इत्याह	२	१०९	निषेधः	२	१३०
अष्टष्टो वेदं न ब्रूयात्	२	११०	मातृष्वसादयोगुरुस्त्री		
निषेधातिक्रमे दोषः	२	१११	वत्पूज्याः	२	१३१
असच्छिष्याय विद्या न			मातृभार्याद्यभिवादने	२	१३२
वक्तव्या	२	११२	ज्येष्ठभगिन्याद्यभि		
सच्छिष्याय वक्तव्या	२	११५	वादने	२	१३३
अध्ययनं विना वेदग्रहण			पौरसख्यादौ	२	१३४
निषेधः	२	११६	दशवर्षोपि ब्राह्मणः च त्रि		
अध्यापकानां मान्यत्व			यादिभिः पितेव वन्द्यः	२	१३५
माह	२	११७	वित्तादीनि मान्यत्व		
अविहिताचरणनिन्दा	२	११८	कारणानि	२	१३६
गुरोरभिवादनादौ	२	११९	रथारूढादेः पन्था देयः	२	१३८
वृद्धाभिवादने	२	१२०	स्नातकस्य पन्था राज्ञा		
अभिवादनफलं	२	१२१	पि देयः	२	१३९
अभिवादनविधिः	२	१२२	अथाचार्यः	२	१४०
प्रत्यभिवादने	२	१२५	अथोपाध्यायः	२	१४१

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अथगुरुः	२	१४२	वेदमनधीत्य वेदाङ्गा		
अथश्रुतिक	२	१४३	न्यविद्याध्ययन		
अध्यापकप्रशंसा	२	१४४	निषेधः	२	१६८
मात्रादीनामुत्कर्षः	२	१४५	द्विजत्वनिरूपणार्थ		
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वं	२	१४६	माह	२	१६९
वालौप्याचार्यः पितृव			अनुपतीतस्यानधि		
मान्यः	२	१५०	कारः	२	१७१
अत्र दृष्टान्तमाह	२	१५१	कृतोपनयनस्य वेदा		
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना			ध्ययनं	२	१७३
न्यैष्ठ्यम्	२	१५५	गोदानादौ नव्य		
मूर्खनिन्दा	२	१५७	दण्डादयः	२	१७४
शिष्याय मधुरा वाणी			एते नियमा अनुष्ठेयाः	२	१७५
प्रयोक्तव्या	२	१५८	नित्यस्नानतर्पण		
नरस्य वाङ्मनःसंयम			होमादौ	२	१७६
माह	२	१६०	ब्रह्मचारिणोनियमाः	२	१७७
परद्रोहादिनिषेधः	२	१६१	कामाद्रेतःपातनिषेधः	२	१८०
परेणावमाने कृतेपि			स्वप्ने रेतःपाते	२	१८१
क्षमा कार्या	२	१६२	आचार्यार्थं जलकुशा		
अवमन्तुर्दोषः	२	१६३	द्याहरणं	२	१८२
अनेन विधिना वेदोऽध्ये			वेदयज्ञोपेतगृहा		
तव्यः	२	१६४	झिञ्जा कर्त्तव्या	२	१८३
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वं	२	१६६	गुरुकुलादिभिञ्जा		
वेदाभ्यासस्तुतिः	२	१६७	याम्	२	१८४

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अभिज्ञस्तादिभिर्ज्ञा		
निषेधः	२	१८५
सायंप्रातर्होमसमिधः	२	१८६
होमाद्यकरणे	२	१८७
एकगृहभिज्ञानिषेधः	२	१८८
निमन्त्रितस्यैकान्न		
भोजने	२	१८९
क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्न		
भोजनं	२	१९०
अध्ययने गुरुहिते च		
यत्नं कुर्यात्	२	१९१
गुर्वज्ञाकारित्वमाह	२	१९२
गुरौ सुप्तेशयनादि	२	१९४
गुर्वज्ञाकरणप्रकारः	२	१९५
गुरुसमीपे चाञ्चल्य		
निषेधः	२	१९८
गुरोर्नामग्रहणादिकं		
न कार्यं	२	१९९
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	२	२००
गुरुपरीवादकरणफलं	२	२०१
समीपंगत्वागुरुं पूजयेत्	२	२०२
गुर्वादिपरोक्षे न किञ्चि		
त्कथयेत्	२	२०३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
यानादौ गुरुणा सहो		
पवेशने	२	२०४
परमगुरौ गुरु		
वद्वृत्तिः	२	२०५
विद्यागुरुविषये	२	२०६
गुरुपुत्रविषये	२	२०७
गुरुस्त्रीविषये	२	२१०
स्त्रीस्वभावकथनं	२	२१३
मात्रादिभिरेकान्त	२	२१५
वासनिषेधः	२	२१५
युवत्यागुरुपत्यावन्दने	२	२१६
गुरुशुश्रूषाफलम्	२	२१८
ब्रह्मचारिणः प्रकार		
त्रयमाह	२	२१९
सूर्योदयास्तकालस्त्रापरे		२२०
सन्ध्योपासनमवश्यं		
कार्यम्	२	२२२
स्त्यादेः श्रेयःकरणे	२	२२३
त्रिवर्गमाह	२	२२४
पित्राचार्यादयो नाव		
मन्त्रव्याः	२	२२५
तेषां शुश्रूषाकरणादौ	२	२२८
तेषामनादरनिन्दा	२	२३४

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मात्रादिशुश्रूषायाः		
प्राधान्यं	२	२३५
नीचादेरपि विद्यादि		
ग्रहणं	२	२३८
आपदि क्षत्रियादेरप्य		
ध्येतव्यंतेषाम्पादप्रज्ञा		
लनादि न कार्यं	२	२४१
क्षत्रियादिगरावति		
वासनिषेधः	२	२४२
यावज्जीवगुरुशुश्रू		
षणे		२४३
गुरुद क्षिणादौ	२	२४५
आचार्ये मृते तत्पुत्रादि		
सेवनं	२	२४७
यावज्जीवगुरुकुल		
सेवाफलं	२	२४८
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		

अथ ब्रह्मचर्यावधिः	३	१
गृहस्थाश्रमवासमाह	३	२
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः		
पूजनं	३	३
कृतसमावर्तनो विवाहं		
कुर्यात्	३	४

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
असपिण्डाद्या विवाह्या	३	५
विवाहे निन्दितकुलानि	३	६
अथ कन्यादोषाः	३	८
कन्यालक्षणम्	३	१०
पुत्रिकाविवाहनिन्दा	३	११
सवर्णा स्त्री प्रशस्ता	३	१२
चातुर्वर्णस्य भार्यापरि		
गणनं	३	१३
ब्राह्मणक्षत्रयोःपूद्रा		
स्त्रीनिषेधः	३	१४
हीनजातिविवाहनिषेधः	३	१५
पूद्राविवाहविषये	३	१६
अष्टौ विवाहप्रकाराः	३	२०
वर्णानाम्भर्ग्यविवाहानाह	३	२२
पैशाचासुरविवाह		
निन्दा	३	२५
अथ ब्राह्मणविवाहलक्षणं	३	२७
दैवविवाहलक्षणं	३	२८
आर्षविवाहलक्षणम्	३	२९
प्राजापत्यविवाह		
लक्षणम्	३	३०
आसुरविवाहलक्षणम्	३	३१
गान्धर्वविवाहलक्षणं	३	३२
राक्षसविवाह लक्षणम्	३	३३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
पैशाचविवाहलक्षणम्	३	३४	वस्त्रालङ्कारादिना कन्या		
उदकदानाद्ब्राह्मणस्य			भूषयितव्या	३	५५
विवाहः	३	३५	कन्यादिपूजनापूजन		
ब्राह्मादिविवाहफलं	३	३७	फलम्	३	५६
ब्राह्मादिविवाहे			उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	३	५६
सुप्रजोत्पत्तिः	३	३८	दम्पत्योः सन्तोषफलम्	३	६०
निन्दितविवाहे निन्दित			स्त्रियौऽलङ्कारणादि		
प्रजोत्पत्तिः	३	४१	दानादाने	३	६१
सवर्णाविवाहविधिः	३	४३	कुलापकर्षकर्माणि	३	६३
असवर्णाविवाहविधिः	३	४४	कुलोत्कर्षकर्माह	३	६६
दारोपगमने	३	४५	पञ्चमहायज्ञानुष्ठान		
चतुर्कालावधिः	३	४६	माह	३	६७
दारो गमे निन्दित			पञ्चसूना	३	६८
कालाः	३	४७	पञ्चयज्ञानुष्ठानं नित्यं		
युग्मरात्रिषु पुत्रोत्पत्तिः	३	४८	कर्त्तव्यम्	३	६९
स्त्रीपुनपुंसकोत्पत्तौ हेतु			पञ्चयज्ञानाह	३	७०
माह	३	४९	पञ्चयज्ञाकरणे निन्दा	३	७२
वानप्रस्थस्यापि चतु			पञ्चयज्ञानां नामान्त		
गमनमाह	३	५०	राण्याह	३	७३
कन्याविक्रये दोषः	३	५१	अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमौ		
स्त्रीधनग्रहणे दोषः	३	५२	कर्त्तव्यौ	३	७५
वरादत्यमपि न ग्रहीत			होमादृष्ट्या		
व्यम्	३	५३	द्युत्पत्तिः	३	७६
न्यायैक धनदानमाह	३	५४	गृहस्थाश्रमप्रशंसा	३	७७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चष्ट्याद्यर्चनमवश्यं		भोजनार्थं कुलगोत्र	
कर्त्तव्यम्	३ ८०	कथननिषेधः	३ १०६
नित्यश्राद्धमाह	३ ८२	ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो	
पित्रर्थब्राह्मणभोजने	३ ८३	नातिथयः	३ ११०
बलिविश्वदेवकर्माह	३ ८४	पश्चात्क्षत्रियादीन्	
बलिविश्वदेवकर्मफलमाह	३ ८३	भोजयेत्	३ १११
भिक्षादानम्	३ ८४	सख्यादीनपि सत्कृत्य	
भिक्षादानफलम्	३ ८५	भोजयेत्	३ ११३
सत्कृत्य भिक्षादिदानम्	३ ८६	प्रथमं गर्भिण्यादयो	
अपात्रदानमफलम्	३ ८७	भोजनीयाः	३ ११४
सत्पात्रे दानफलम्	३ ८८	गृहस्थस्य प्रथमं भोजन	
अतिथिसत्कारे	३ ८९	निषेधः	३ ११५
अतिथ्यनर्चननिन्दा	३ १००	दम्पत्याः सर्वशेषे भोज	
प्रियवचनजलासन		नम्	३ ११६
दानादौ	३ १०१	आत्मार्थपाकनिषेधः	३ ११८
अतिथिलक्षणमाह	३ १०२	गृहागतराजादि	
परपाकरुचितनिषेधः	३ १०४	पूजामाह	३ ११९
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३ १०५	राजसूतकयोः पूजा	
अतिथिमभोजयित्वा		संकोचमाह	३ १२०
स्वयं न भोक्तव्यं	३ १०६	स्त्रियाऽमन्त्रकं वलि	
वज्रव्यतिथिषु यथा		हरणं कार्यं	३ १२१
योग्यं परिचर्या	३ १०७	अथामावास्याया	
अतिथ्यर्थपुनःपाके न		म्यार्वणम्	३ १२२
वलिकर्म	३ १०८	मांसेन श्राद्धं कर्त्तव्यम्	३ १२३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पार्वणादौ भोजनीय	
ब्राह्मणसंख्या	३ १२५
ब्राह्मणविस्तारं न कुर्यात्	३ १२६
पार्वणस्यावश्यकर्तव्य	
त्वम्	३ १२७
देवपित्रन्नानि श्रोत्रियाय	
देयानि	३ १२८
श्रोत्रियप्रशंसा	३ १२९
अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः	३ १३३
ज्ञाननिष्ठादिषु कव्यादि	
दानम्	३ १३५
श्रोत्रियपुत्रस्य प्राधान्यम्	३ १३६
श्राद्धे मित्रादिभोजन	
निषेधः	३ १३८
अविदुषे श्राद्धदान	
मफलम्	३ १४२
विदुषे दक्षिणादानं	
फलदम्	३ १४३
विद्वद्ब्राह्मणभावे मित्र	
भोजयेन्नश्नुम्	३ १४४
वेदपारगादीन् यत्नेन	
भोजयेत्	३ १४५
मातामहादीनपि श्राद्धे	
भोजयेत्	३ १४८
ब्राह्मणपरीक्षणे	३ १४९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
स्तेनपतितादयो	
निषिद्धाः	३ १५०
अथ श्राद्धे निषिद्ध	
ब्राह्मणाः	३ १५१
अध्ययनशून्यब्राह्मण	
निन्दा	३ १६८
अपांक्तेयदाने निषिद्धफलं	३ १६९
परिवेत्तादिलक्षणमाह	३ १७१
परिवेदनसम्बन्धिनां	
फलमाह	३ १७२
दिधिषूपतिलक्षणमाह	३ १७३
कुण्डगोलकावाह	३ १७४
तयोर्दाननिषेधः	३ १७५
स्तेनादिर्यथा न पश्यति	
तथा ब्राह्मणभोजनं	
कुर्यात्	३ १७६
अन्वाद्यसन्निहिते	
ब्राह्मणभोजनं	३ १७७
शूद्रयाजकनिषेधः	३ १७८
शूद्रयाजकप्रतिग्रह	
निषेधः	३ १७९
सोमविक्रयादिभोजन	
दानेऽनिष्टफलम्	३ १८०
पङ्क्तिपावनानाह	३ १८३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
ब्राह्मणनिमन्त्रणे	३ १८७
निमन्त्रितस्य नियमाः	३ १८८
निमन्त्रणं स्वीकृत्या भोजने	
दोषः	३ १८०
निमन्त्रितस्य स्त्रीगमने	३ १८१
क्रोधादिकं भोक्ता कर्त्ता च	
न कार्यं	३ १८२
पितृगणोत्पत्तिः	३ १८३
पितॄणां राजतं पाञ्चम्यश्च	
स्तम्	३ २०२
दैवकार्यात्पितृकार्यं	
विशिष्टं	३ २०३
दैवकार्यस्य पितृकार्या	
ङ्गत्वं	३ २०४
दैवाद्यन्तर्म्पितृकार्यं	३ २०५
अथ आद्धदेशाः	३ २०६
निमन्त्रितानामासनादि	
दानं	३ २०८
गन्धपुष्पादिना तेषां	
मर्चनं	३ २०९
तैरनुज्ञातो होमं	
कुर्यात्	३ २१०
अग्न्यभावे विप्रस्य पाणौ	
होमः	३ २११

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अपसव्येन अग्नौ	
करणादि	३ २१४
पिण्डदानादिविधिः	३ २१५
कुशमूलेक रावघर्षणं	३ २१६
ऋतुनमस्कारादि	३ २१७
प्रत्यवने जनादि	३ २१८
पिण्डांशं ब्राह्मणान्भो	
जयेत्	३ २१९
जीवति पितरि पितामहा	
दिपार्वणम्	३ २२०
मृते पितरि जीवति पिता	
महे पार्वणं	३ २२१
पित्रादि ब्राह्मणभोजन	
विधिः	३ २२३
परिवेषणविधिः	३ २२४
व्यञ्जनादिदाने	३ २२६
रोदनक्रोधादिकञ्च	
कार्यं	३ २२८
विप्रेक्षितव्यं जनादिदानं	३ २३१
वेदादीन् ब्राह्मणाय	
आवयेत्	३ २३२
ब्राह्मणान् परितोषयेत्	३ २३३
दौहित्रं आद्धे यत्नतो	
भोजयेत्	३ २३४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
दौहित्रतिलकुतपादयः	
प्रशस्ताः	३ २३५
उष्णान्नभोजनं हविर्गुणा	
द्यकथनं	३ २३६
भोजने उष्णीषादि	
निषेधः	३ २३८
भोजनकाले ब्राह्मणान्	
चाण्डालादयो न	
पश्येयुः	३ २३९
श्वदृष्ट्यादिनिषेधः	३ २४१
तद्देशात्स्वञ्जादयोऽप	
नेयाः	३ २४२
भिक्षुकादिभोजने	३ २४३
अनग्निदग्धान्नदाने	३ २४४
उच्छेषसंभूमिगतन्दा	
सस्यांशः	३ २४६
सपिण्डनपर्यन्तं विश्वदेवा	
दिरहितं आहुं	३ २४७
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं	
पार्वणं	३ २४८
आहुते उच्छिष्टं शूद्राय	
न देयम्	३ २४९
आहुभोजिनः स्त्रीगमन	
निषेधः	३ २५०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
कृतभोजनान् द्विजाना	
चामयेत्	३ २५१
स्वधास्त्विति ते ब्रूयुः	३ २५२
शेषान्नन्तदनुज्ञातो	
विनियुञ्जीत्	३ २५३
एकोद्दिष्टादिविधिमाह	३ २५४
अपराङ्मादयः	३ २५५
आहुविहितान्नादयः	३ २५७
ब्राह्मणान् विसृज्य वर	
प्रार्थनं	३ २५८
पिण्डान् गवादिभ्यो	
दद्यात्	३ २६०
पितामहपिण्डं स्त्रिया	
भक्षणीयम्	३ २६२
ततो ज्ञात्यादीभोजयेत्	३ २६४
अवशिष्टान्नेन गृहवलिः	
कार्यः	३ २६५
तिलादयः पितृणां मास	
न्तृप्तिदाः	३ २६७
मांसादिविशेषेण तृप्ति	
कालाः	३ २६८
मधुदाने मघादिआहुते	३ २७३
गजच्छायादौ	३ २७४
अहुया दानं	३ २७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पितृपक्षे प्रशस्तास्तिथयः	३ २७६
युग्मतिथिनक्षत्रादि	
प्रशस्तं	३ २७७
कृष्णपक्षापराह	
प्राशस्त्यं	३ २७८
अपसव्यकुशादयः	३ २७९
रात्रिश्राद्धनिषेधः	३ २८०
प्रतिमासं श्राद्धकरणा	
शक्तौ	३ २८१
साग्नैरग्नौकरणे	३ २८२
तर्पणफलं	३ २८३
पितृणाम्प्रशंसा	३ २८४
विधिसामृतभोजने	३ २८५
॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥	

ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकाल	
माह	४ १
शिलोञ्छादिना जीवेत्	४ २
उचितार्थसंग्रहंकुर्यात्	४ ३
अनापदिजीवन	
कर्माह	४ ४
चूताद्यर्थकथनम्	४ ५
कियद्भुनमर्जयेत्तत्राह	४ ७
अश्वस्तनिकप्रशंसा	४ ८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
याजनाध्यापनादिना	
जीवने	४ ९
शिलोञ्छाभ्याञ्जीवनं	४ १०
असञ्जीविकां न कुर्यात्	४ ११
सन्तोषस्य प्रशंसा	४ १२
व्रतकरणे	४ १३
वेदादितं कर्म कर्त्तव्यम्	४ १४
गीतादिना धनार्जन	
निषेधः	४ १५
इन्द्रियार्थसक्तिनिषेधः	४ १६
वेदार्थविरोधि	
कर्मत्यागः	४ १७
वयःकुलानुरूपे	
णाचरेत्	४ १८
नित्यंशास्त्राद्यवेक्षणम्	४ १९
पञ्चयज्ञान् यथाशक्ति न	
त्यजेत्	४ २१
केचिदिन्द्रियसंयमं	
कुर्वन्ति	४ २२
केचिदाचा यजन्ति	४ २३
केचिज्ज्ञाने नयजन्ति	४ २४
सन्ध्यादयहोमदर्श	
पौर्णमासाः	४ २५
सोमयागादयः	४ २६

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
नवान्नश्राद्धाकरणे	४	२७
शक्तितोऽतिथिं पूजयेत्	४	२८
पाषण्ड्याद्यर्चननिषेधः	४	३०
श्रोत्रियादीन् पूजयेत्	४	३१
ब्रह्मचार्यादिभ्यो		
ऽन्नदानं	४	३२
क्षत्रियादेर्धनग्रहणे	४	३३
सतिविभवे क्षुधानसीदेत्	४	३४
शूचिः स्वाध्यायादिं		
युक्तः स्यात्	४	३५
दण्डकमण्डल्वादिधारणं	४	३६
सूर्यदर्शननिषेधः	४	३७
वत्सरज्जुलङ्घनेजले प्रति		
विम्वनिरीक्षणे दोषः	४	३८
मार्गे गवादीन् दक्षिणतः		
कुर्यात्	४	३९
रजस्वलागमनादिनिषेधः	४	४०
भार्यया सह भोजनादि		
निषेधः	४	४३
कालविशेषे स्त्रीदर्शन		
निषेधः	४	४४
नग्नस्नानादिनिषेधः	४	४५
मार्गादौ विष्मूत्रादित्याग		
निषेधः	४	४५

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मूत्रादौ सूर्यादिदर्शन		
निषेधः	४	४८
विष्मूत्रात्सर्गविधिः	४	४९
दिवादावुदङ्मुखादि	४	५०
अन्धकारादौ स्वे		
च्छामुखः	४	५१
मूत्रादौ अग्न्यादिसंमुख		
निषेधः	४	५२
अग्नौ पादप्रतपनादि		
निषेधः	४	५३
अग्नेर्लङ्घनादिनिषेधः	४	५४
सन्ध्याभोजनभूमि		
लिखनादौ	४	५५
जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	४	५६
शून्यगृहस्वापसुप्ताद्याप		
नादौ	४	५७
भोजनादौ दक्षिणहस्तः	४	५८
पिवन्तीं गां नवारयेत्		
इन्द्रधनुर्नदर्शयेत्	४	५९
अधार्मिकग्रामवासएका		
की गमने	४	६०
शूद्रराज्यवासादि		
निषेधः	४	६१
अतिभोनादिनिषेधः	४	६२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अञ्जलिना जलपानादि	
निषेधः	४ ६३
नृत्यादिनिषेधः	४ ६४
कांस्ये पादप्रचालनभिन्ना	
दिभाण्डे भोजननिषेधः	४ ६५
यज्ञोपवीतादिपरधृतं न	
धारयेत्	४ ६६
अविनीतवृषादियान	
निषेधः	४ ६७
धुर्यलक्षणमाह	४ ६८
प्रेतधूमनखादिकेदन	
निषेधः	४ ६९
दणच्छेदनादिनिषेधः	४ ७०
लोष्टमर्दनादेर्मन्दफलं	४ ७१
मालाधारणगोयानादौ	४ ७२
अद्वारेण गृहगमनादौ	४ ७३
अक्षयनस्यादिभोजन	
निषेधः	४ ७४
रात्रौ तिलभोजने	
नम्रशयने	४ ७५
दुर्गमनमलदर्शननदी	
तरणे	४ ७६
आर्द्रपादएवभुञ्जीत	४ ७७
केशभस्मादौ न तिष्ठेत्	४ ७८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पतितादिभिर्नसम्भवेत्	४ ७९
गूद्राय व्रतकथनादि	
निषेधः	४ ८०
शिरःकण्डूयनस्नानादौ	४ ८२
कोपेन शिरःप्रहारकेश	
ग्रहणे	४ ८३
तैलेन स्नातस्य पुनस्तैल	
स्पर्शने	४ ८३
अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे	४ ८४
तैलिकादिप्रतिग्रहे	४ ८५
शास्त्रोक्तकृकराज	
प्रतिग्रहे	४ ८७
तामिस्राद्येकविंशतिनर	
कानाह	४ ८८
ब्राह्मेमूर्हते उत्तिष्ठेत्	४ ८९
प्रातःकृत्यादि	४ ९३
अस्यायुःकीर्त्यादि	
वर्द्धकत्वं	४ ९४
आवण्यां उपाकर्म कार्यं	४ ९५
पुष्टे उत्सर्जनाख्यं कर्म	४ ९६
कृते उत्सर्जने पक्षिणी	
न्नाध्यतव्यं	४ ९७
ततो वेदंशुक्लेऽङ्गानि	
कृष्णे पठेत्	४ ९८

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

६१५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अस्पृष्टपाठनिश्चान्ते		वेदत्रयदेवताकथनम्	४ १२४
स्वापनिषेधः	४ ६६	गायत्रीजपानन्तरं	
नित्यं गायव्यादिच्छन्दो		वेदपाठः	४ १२५
युक्तमन्त्रं पठेत्	४ १००	गवाद्यन्तरागमने	४ १२६
अथानध्यायानाह	४ १०१	शुचिदेशे शुचिनाध्येयम्	४ १२७
वर्षाकालिकानध्याय		ऋतावप्यमावास्यादौ न	
माह	४ १०२	स्त्रीगमनं	४ १२८
अकालिकानध्याय		रागस्नानाशक्तस्नान	
माह	४ १०३	निषेधः	४ १२९
सर्वकालिकानध्याय		गुर्वादिच्छाया लङ्घन	
माह	४ १०५	निषेधः	४ १३०
सन्ध्यागर्जादौ	४ १०६	आङ्गभोजिनः चतुःपथ	
नगरादौ नित्याम		गमने	४ १३१
ध्यायः	४ १०७	रक्तसेमादौ न तिष्ठेत्	४ १३२
आङ्गभोजनग्रहणादौ		शत्रुचोरपरस्त्रीसेवा	
त्रिरात्रं	४ ११०	निषेधः	४ १३३
गन्धलेपयुक्तानाधो		परदारनिन्दा	४ १३४
यीत	४ १११	चत्रियर्पविप्रा नाव	
शयानादयोनाधी		मन्त्रव्याः	४ १३५
यीरन्	४ ११२	आत्मावमाननिषेधः	४ १३७
अमावास्यादयोऽध्ययने		प्रियसत्यकथनम्	४ १३८
निषिद्धाः	४ ११४	वृथावादं न कुर्यात्	४ १३९
सामध्वनौ सति वेदान्तरं		उषःकालादावज्ञातेन	
नाधीयीत	४ १२३	सह न गन्तव्यं	४ १४०

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
हीनाङ्गाद्याचेपनिषेधः	४	१४१	आचार्यादिहिंसा		
उच्छिष्टस्यर्शसूर्यादि			निषेधः	४	१६२
दर्शने	४	१४२	नास्तिक्यादिनिषेधः	४	१६३
स्वकीयेन्द्रियस्पर्शादौ	४	१४४	परताडनादिनिषेधः	४	१६४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४	१४५	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४	१६५
वदाध्ययनस्य			ब्राह्मणताडने	४	१६६
प्राधान्यं	४	१४७	ब्राह्मणस्य शोणितो		
अष्टकाश्राद्धाद्यवश्यं			त्यादे	४	१६७
कार्यम्	४	१५०	अधार्मिकादीनां न		
अग्निगृहदूरतामूत्रा			सुखम्	४	१७०
द्यत्सर्गः	४	१५१	अधर्मे मनो न निदध्यात्	४	१७१
पूर्वाह्णे स्नानपूजादि	४	१५२	शनैरधर्मफलोत्पत्तिः	४	१७२
पर्वसु देवादि			शिष्यादिशासने	४	१७५
दर्शनम्	४	१५३	अर्थकामत्यागे	४	१७६
आगतवृद्धा			पाणिपादचापल्य		
दिसत्कारे	४	१५४	निषेधः	४	१७७
अतिस्मृत्यदिताचारः			कुलमार्गगमनम्	४	१७८
कार्यः	४	१५५	चत्विगादिभिर्वादना		
आचारफलम्	४	१५६	कुर्यात्	४	१७९
दुराचारनिन्दा	४	१५७	एतैर्विवादोपेक्षायां		
आचारप्रशंसा	४	१५८	फलमाह	४	१८१
परवशकर्मत्यागादौ	४	१५९	प्रतिग्रहनिन्दा	४	१८६
चित्तपारितोषिकर्म			विधिमज्ञात्वा प्रतिग्रहे		
कार्यम्	४	१६१	न कार्यः	४	१८७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूर्खस्य स्वर्णादिप्रतिग्रहे	४ १८८
वैडालव्रतिकादौ दाननिषेधः	४ १८२
वैडालव्रतिकलक्षणम्	४ १८५
वकव्रतिकलक्षणम्	४ १८६
तयोर्निन्दा	४ १८७
प्रायश्चित्ते वञ्चना न कार्या	४ १८८
कुलेन व्रताचरणे	४ १८९
कुलेन कमण्डल्वादिधारणे	४ २००
परकृतपुष्करिण्यादिस्नाने	४ २०१
अदत्तयानादिभोगनिषेधः	४ २०२
नद्यादिपुस्तानं कर्त्तव्यम्	४ २०३
यमनियमौ	४ २०४
अश्रोत्रिययज्ञादिभोजननिषेधः	४ २०५
भक्ताद्यन्नकेशादिसंस्पर्शनमुञ्जीत	४ २०७
रजस्वलास्पृष्टाद्यन्ननिषेधः	४ २०८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
गवाघ्रातंगणिकाद्यन्नञ्च निषिद्धं	४ २०९
अभोज्यानि स्तेनाद्यन्नानि	४ २१०
राजाद्यन्नभोजने मन्दफलम्	४ २१८
तेषामन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४ २२२
शूद्रपक्वान्ननिषेधः	४ २२३
कदर्यश्रोत्रियवाङ्मुषिकान्ने	४ २२४
अद्धादत्तवदान्यवाङ्मुषिकान्ने	४ २२५
अद्धया यागादिकं कुर्यात्	४ २२६
अद्धादानफलम्	४ २२७
जलभूमिदानादिफलं	४ २२८
वेददानप्रसंसा	४ २३३
काम्यदाने	४ २३४
विधिवद्दानग्रहणयोः	४ २३५
द्विजनिन्दादानकीर्त्तनादिनिषेधः	४ २३६
अनृतादिफलम्	४ २३७
शनैर्द्धर्ममनुतिष्ठेत्	४ २३८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
धर्मप्रशंसा	४	२३६
उत्कृष्टैः सम्बन्धकार्यं		
न हीनैः	४	२४४
फलमूलादिग्रहणे	४	२४७
दुःकृतकर्मणोभिचा		
ग्रहणम्	४	२४८
भिचाया अग्रहणे	४	२४९
अयाचितभिचायाम्	४	२५०
कुटुम्बार्थाभिचा	४	२५१
स्वार्थं साधुभिचा	४	२५२
भोज्यान्नशूद्राः	४	२५३
शूद्रैरात्मनिवेदनं		
कार्यं	४	२५४
असत्यकथने निन्दा	४	२५५
योग्यपुत्राय कुटुम्ब		
भारदानम्	४	२५७
ब्रह्मचिन्ता	४	२५८
उक्तस्यफलकथनम्	४	२६०
॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥		

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
वृथाहस्वरादि निषेधः	५	७
अमर्त्यचीराणि	५	८
शूक्तेषु दध्यादयोभक्ष्याः	५	१०
अथाभक्ष्यपक्षिणः	५	११
सौनशूष्कमांसादयः	५	१३
ग्राम्यशूकरमत्स्यादयः	५	१४
मत्स्यभक्षणनिन्दा	५	१५
भक्ष्यमत्स्यानाह	५	१६
सर्पवानरादिनिषेधः	५	१७
भक्ष्यपञ्चनखानाह	५	१८
लशूनादिभक्षणप्राय		
श्चित्तं	५	१९
यागार्थपशुहिंसाविधिः	५	२२
पर्युषितान्यपिभक्ष्याणि	५	२४
मांसभक्षणे	५	२७
प्रोक्षितमांसभक्षण		
नियमः	५	३१
वृथामांसभक्षणनिषेधः	५	३३
आद्धेमांसाभोजने		
निन्दा	५	३५
अप्रोक्षितमांसन्न		
भक्षयेत्	५	३६
यज्ञार्थवधप्रशंसा	५	३८
पशुहननकालनियमः	५	४१

मनुष्याणां कथं मृत्यु

रिति प्रश्नः ५ २

मृत्युप्राप्तकानाह ५ ३

लशूनाद्यभक्ष्याणाह ५ ५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदाविहितहिंसानिवेधः	५ ४३	हविष्यभक्षणादि	५ ७३
आत्मसुखेच्छया हनने	५ ४५	अथ विदेशस्थाशौचम्	५ ७५
बध्वन्धनं न कर्त्तव्यं	५ ४६	आचार्यतत्पुत्रादि	
मांसवर्जने	५ ४८	मरणे	५ ८०
अथ घातकाः	५ ५१	औत्रियमातुलादि	
मांसवर्जनफलं	५ ५३	मरणे	५ ८१
सपिण्डानान्द्राहाद्य		राजाध्यापकादिमरणे	५ ८२
शौचम्	५ ५८	सम्पूर्णाशौचमाह	५ ८३
अथ सपिण्डता	५ ६०	अग्निहोचार्थं स्नाना	
जनने मातुरसृश्यत्वं	५ ६२	च्छुद्धिः	५ ८४
शूक्रपाते परपूर्वापत्य		स्पर्शनिमित्ताशौचम्	५ ८५
मरणे	५ ६३	अशौचिदर्शने	५ ८६
शवस्पर्शं समानोदक		मनुष्यास्थिस्पर्शं	५ ८७
मरणे	५ ६४	ब्रह्मचारी आब्रतसमा	
गुरोर्मरणाशौचम्	५ ६५	पनात् प्रेतोदकदानादि	
गर्भस्त्रावे रजस्त्रला		न कुर्यात्	५ ८८
शूद्रौ	५ ६६	न पतितादीनामुदक	
बालाद्यशौचं	५ ६७	दानादि	५ ८९
ऊर्णादिवार्षिकस्य भूमि		व्यभिचारिण्यादीनां	
खननं	५ ६८	नोदकदानं	५ ९०
नास्याग्निसंस्कारादि	५ ६९	ब्रह्मचारिणः पित्रादि	
बालस्योदकदाने	५ ७०	निर्हरणे	५ ९१
सहाध्यायिमरणे	५ ७१	शूद्रादीन्दक्षिणादितो	
वाग्दत्तस्य शौचम्	५ ७२	निर्हरेत्	५ ९२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजादीनामशौचा		गात्रमनश्चात्मबुद्धि	
भावे	५ ८३	शुद्धौ	५ १०८
राज्ञः सद्यः शौचम्	५ ८४	द्रव्यशुद्धिमाह	५ ११०
वज्रादिहतानां सद्यः		सुवर्णादिमणिशुद्धौ	५ १११
शौचं	५ ८५	घृतादिशय्यादिकाष्ठ	
राज्ञोऽशौचाभाव		शुद्धौ	५ ११५
स्तुतिः	५ ८६	यज्ञपात्रशुद्धौ	५ ११६
क्षात्रधर्महतस्य सद्यः		धान्यवस्त्रशुद्धौ	५ ११८
शौचम्	५ ८८	चर्मवंशपात्रशाकफल	
अशौचान्तकृत्यं	५ ८९	मूलशुद्धौ	५ १२८
असपिण्डा		कमलपट्टवस्त्रादि	
शौचमाह	५ १००	शुद्धौ	५ १२१
असपिण्डनिर्हरणे	५ १०१	तणकाष्ठगृहमृद्भाण्ड	
अशौच्यनभक्षणे	५ १०२	शुद्धौ	५ १२२
निर्हारकानुगमने	५ १०३	शीणिताद्युपहतमृद्भा	
ब्राह्मणं शूद्रैर्ननिर्हार		ण्डत्यागः	५ १२३
येत्	५ १०४	भूमिशुद्धौ	५ १२४
ज्ञानादीनि शुद्धिमा		पक्षिजग्धगवाघ्रातादौ	५ १२५
धनानि	५ १०५	गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	५ १२६
अर्थशौचप्रशंसा	५ १०६	पवित्राण्याह	५ १२७
क्षमादानजपतपांसि		जलशुद्धौ	५ १२८
शोधकानि	५ १०७	नित्यशुद्धानाह	५ १२९
समलनदी स्त्रीद्विज		स्पर्शं नित्यशुद्धानि	५ १३२
शुद्धौ	५ १०८	मूत्राद्युत्सर्गशुद्धौ	५ १३४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथ द्वादशमलाः	५ १३५
मृदारिग्रहणेनियमः	५ १३६
ब्रह्मचार्यादीनां द्विगु णादि	५ १३७
आचमनानन्तरमिन्द्रि यादिस्यर्षः	५ १३८
आचमनविधिः	५ १३९
शूद्राणां मासि वपनं द्विजोच्छिष्टभोजनम्	५ १४०
विप्रषण्मश्रादिकं नो च्छिष्टम्	५ १४१
पादे गण्डूषजल विन्दवःशूद्धाः	५ १४२
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्यर्षे	५ १४३
वमनविरेकमैथुनशूद्धौ	५ १४४
निद्राक्षुब्धजना दिशूद्धौ	५ १४५
अथ स्त्रीधर्मानाह	५ १४६
स्त्रियास्वातन्त्र्यन्न कार्यं	५ १४७
कस्य वशे तिष्ठेदित्यत्राह	५ १४८
प्रसन्ना गृहकर्मा कुर्यात्	५ १५०
स्वामिशूश्रूषा	५ १५१
स्वाम्यहेतुमाह	५ १५२
स्वामिप्रशंसा	५ १५३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
स्त्रीणांपृथक्पञ्चनिषेधः	५ १५५
स्वामिनोऽप्रियं नाचरेत्	५ १५६
मृतपतिकाधर्मः	५ १५७
परपुरुषगमननिन्दा	५ १६१
पातिब्रात्यफलं	५ १६५
भार्यायाःमृतायाःश्रौता ग्निनादाहः	५ १६७
पनर्दारग्रहणे	५ १६८
गृहस्थकालावधिः	५ १६९
॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥	

वानप्रस्थाश्रममाह	६ १
सभार्याग्निहोत्रोवने वसेत्	६ ३
फलमूलेन पञ्चयज्ञ करणं	६ ५
चर्मचौरजटादिधार नम्	६ ६
अतिथिचर्या	६ ७
वानप्रस्थनियमः	६ ८
मधुमांसादिवर्जनम्	६ १४
आश्विने सञ्चितनीवा रादित्यागः	६ १५
फालकृष्ठाद्यन्ननिषेधः	६ १६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वकुट्टादयः	६ १७	मुक्तलक्षणं	६ ४४
नीवारादिसञ्चयने	६ १८	जीवनादिकामना	
भोजनकालादयः	६ १९	राहित्यं	६ ४५
भूमिपरिवर्त्तनादि	६ २२	परिव्राजकाचारः	६ ४६
योष्मादिचतुष्टयम्	६ २३	भिचाग्रहणे	६ ५०
स्वदेहं शोषयेत्	६ २४	दण्डकमण्डलादयः	६ ५२
अग्निहोत्रसमारोपादयः	६ २५	भिचापात्राणि	६ ५३
वृक्षमूलभूषण्यादयः	६ २६	एककाले भिचाचरणं	६ ५५
भिचाचरणे	६ २७	भिचाकालः	६ ५६
वेदादिपाठः	६ २८	लाभालाभे हर्षविषादौ	
महाप्रस्थानं	६ ३१	न कार्यौ	६ ५७
परिव्राजककालमाह	६ ३३	पूजापूर्वकभिचानिषेधः	६ ५८
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण		इन्द्रियनिग्रहः	६ ५९
परिव्रजेत्	६ ३४	संसारगतिकथनं	६ ६१
ऋणमशोध्य न परि		सुखदुःखयोर्दुर्मा	
व्रजेत्	६ ३५	धर्मो हेतुः	६ ६४
पुत्रमनुत्पाद्य न परि		न लिङ्गमात्रं धर्मकारणं	६ ६६
व्रजेत्	६ ३६	भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत्	६ ६८
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि		क्षुद्रजन्तुहिंसाप्राय	
व्रजेत्	६ ३८	श्चित्तं	६ ६९
अभयदानफलं	६ ३९	प्राणायामप्रशंसा	६ ७०
निसृष्टः परिव्रजेत्	६ ४१	ध्यानयोगेनात्मानं	
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	६ ४२	पश्येत्	६ ७३
परिव्राजकनियमः	६ ४३	ब्रह्मसाक्षात्कारमुक्तिः	६ ७४
		मोक्षसाधककर्माणि	६ ७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
देहस्वरूपमाह	६ ७६	राजद्वेषनिन्दा	७ १२
देहत्यागे दृष्टान्तमाह	६ ७८	राजस्थापितधर्मान् चाल	
प्रियाप्रियेषु पुण्यपाप		येत्	७ १३
त्यागः	६ ७९	दण्डोत्पत्तिः	७ १४
विषयानभिलाषः	६ ८०	दण्डप्रणयनं	७ १६
आत्मनो ध्यानं	६ ८२	दण्डप्रशंसा	७ १७
परिव्रज्याफलं	६ ८५	अथ दण्डनिषेधः	७ १८
वेदसंन्यासिकर्माह	६ ८६	दण्डेषु दण्डाकरणे	
चत्वार आश्रमाः	६ ८७	निन्दा	७ २०
सर्वाश्रमफलं	६ ८८	पुनर्दण्डप्रशंसा	७ २२
गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वं	६ ८९	दण्डप्रणेतृ कीदृश	
दशविधधर्माः सेवितव्यः	६ ९१	इत्यत्राह	७ २६
दशविधधर्मानाह	६ ९२	अधर्मदण्डे राजादीनां	
दशविधधर्माचरणफलं	६ ९३	दोषः	७ २८
वेदमेवाभ्यसेत्	६ ९५	मूर्खादिना न दण्ड	
वेदसंन्यासफलं	६ ९६	प्रणयनं	७ ३०
॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥		सत्यसन्धादिना दण्ड	
		प्रणयनं	७ ३१
राजधर्मानाह	७ १	शत्रुमित्रविप्रादिषु दण्ड	
कृतसंस्कारस्य प्रजा		विधिः	७ ३२
रक्षणं	७ २	न्यायवर्तिनो राज्ञः	
रक्षार्थमिन्द्राद्यंशाद्रा		प्रशंसा	७ ३३
जोत्पत्तिः	७ ३	दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा	७ ३४
राजप्रशंसा	७ ६	राजकृत्ये बृद्धसेवा	७ ३७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
विनयग्रहणम्	७ ३६	प्रतिराजेषितं दूतेन	
अविनयनिन्दा	७ ४०	जानीयात्	७ ६७
अत्र दृष्टान्तमाह	७ ४१	जाङ्गलदेशाश्रयणे	७ ६६
विनयाद्राज्यादिप्राप्ति		अथदुर्गप्रकाराः	७ ७०
दृष्टान्तमाह	७ ४२	अस्त्रान्नादिपूरितं दुर्गं	
विद्याग्रहणं	७ ४३	कुर्यात्	७ ७५
इन्द्रियजयः	७ ४४	सुन्दरीं भार्यामुदहेत्	७ ७७
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	७ ४५	पुरोहितादयः	७ ७८
कामजदशव्यसनान्याह	७ ४७	यज्ञादिकरणं	७ ७९
क्रोधजाष्टव्यसनान्याह	७ ४८	करग्रहणे	७ ८०
सर्वमूललोभत्यागः	७ ४९	अथाध्यक्षाः	७ ८१
अतिदुःखदव्यसनानि	७ ५०	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७ ८२
व्यसननिन्दा	७ ५३	ब्राह्मणानां वृत्तिदान	
अथसचिवाः	७ ५४	प्रशंसा	७ ८३
सन्धिविग्रहादिचिन्ता	७ ५६	पात्रदानफलमाह	७ ८५
मन्त्रिभिर्विचार्य		संग्रामेआहूतो न	
हितङ्कार्यं	७ ५७	निवर्त्तत	७ ८७
ब्राह्मणमन्त्रिणः	७ ५८	संमुखमरणे स्वर्गः	७ ८९
अन्यानप्यमात्यान्		कूटास्त्रादिनिषेधः	७ ९०
कुर्यात्	७ ६०	संग्रामेअवधानाह	७ ९१
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	७ ६२	भीतादिहननेदोषः	७ ९४
दूतलक्षणं	७ ६३	संग्रामे पराङ्मुखहतस्य	
सेनापत्यादिकार्यं	७ ६५	दोषः	७ ९५
दूतप्रशंसा	७ ६६	येनयज्जिततद्वनन्तस्यैव	७ ९६

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

६२५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राज्ञःश्रेष्ठवस्तुदानम्	७ ६७	तच्चरितं स्वयं जानी	
हस्त्यश्वादिवर्द्धनं	७ ६८	यात्	७ १२२
अलब्धं लब्धुमिच्छेत्	७ १०१	उत्कोचादिग्राहक	
नित्यमश्वपदात्यादि		शासनम्	७ १२३
शिचा	७ १०२	प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्	७ १२५
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	७ १०३	वणिक्करग्रहणे	७ १२६
अमात्यादिषु माया न		अल्पाल्पकरग्रहणे	७ १२८
कार्या	७ १०४	धान्यादीनां करग्रहणे	७ १३०
प्रकृतिभेदादिगोप		श्रोत्रियात् करं न गृह्णी	
नीयम्	७ १०५	यात्	७ १३३
अर्थादिचिन्ता	७ १०६	श्रोत्रियवृत्तिकल्पणे	७ १३४
विजयविरोधिनावशी		शाकादिव्यवहारिणः	
करणं	७ १०७	स्वल्पकरः	७ १३७
सामदण्डप्रशंसा	७ १०८	शिल्प्यादिकं कर्म कार	
राज्यरक्षा	७ ११०	येत्	७ १३८
प्रजापीडने दोषः	७ १११	स्वल्पातिप्रचुरकर	
प्रजारक्षणे सुखम्	७ ११३	ग्रहणनिषेधः	७ १३९
ग्रामपत्याधिपत्यादयः	७ ११४	तीक्ष्णमृदुताचरणम्	७ १४०
ग्रामदोषनिवेदनम्	७ ११६	अमात्येन सह कार्यं	
ग्रामाधिकृतस्य वृत्ति		चिन्तनम्	७ १४१
माह	७ ११८	दस्युनिग्रहणम्	७ १४३
ग्राम्यकार्याण्यन्येन		प्रजापालनस्य	
कर्त्तव्यानि	७ १२०	श्रेष्ठत्वम्	७ १४४
अर्थचिन्तकः	७ १२१	सभाकालः	७ १४५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकान्ते गोप्य		परराष्ट्रपीडने	७ १८५
मन्त्रणम्	७ १४७	परप्रकृतिभेदादि	७ १८७
मन्त्रणकाले स्त्याद्यप		उपायाभावेयुद्धेत्	७ २००
सारणम्	७ १४८	जित्वा ब्राह्मणादिपूजनं	
धर्मकामादिचिन्तनम्	७ १५१	प्रजानामभयदानञ्च	७ २०१
दूतसम्प्रेषणादयः	७ १५३	तदंश्यायतद्राज्यदाने	७ २०२
अथ प्रकृतिप्रकाराः	७ १५६	करगृहणादि	७ २०६
अरिप्रकृतयः	७ १५८	मित्रप्रशंसा	७ २०७
अथ षड्गुणाः	७ १६०	शत्रुगुणाः	७ २१०
सन्ध्यादिप्रकारः	७ १६२	उदासीनगुणाः	७ २११
सन्धिविग्रहादिकालाः	७ १६८	आत्मार्यभूम्यादित्यागः	७ २१२
बलिनृपसंश्रयणे	७ १७५	आपदि उपायचिन्ता	
आत्मानं अधिकं		नम्	७ २१४
कुर्यात्	७ १७७	अथ राज्ञोभोजने	७ २१६
आगामिगुणदोष		अन्नादिपरीक्षा	७ २१७
चिन्ता	७ १७८	विहाररादौ	७ २२१
राजरक्षा	७ १८०	आयधादिदर्शनम्	७ २२२
अरिराज्ययानविधिः	७ १८१	सन्ध्यामुपास्य प्रणिधि	
शत्रुसेविमित्रादौ साव		चेष्टितादि	७ २२३
धानम्	७ १८६	ततो रात्रिभोजनादयः	७ २२४
व्यूहकरणे	७ १८७	अस्वस्थः श्रेष्ठामात्येषु	
जलादौ युद्धप्रकारः	७ १८९	निःक्षिपेत्	७ २२६
अग्रानीकयोग्यानाह	७ १८३	इति सप्तमोऽध्यायः ॥	
सेन्यपरीक्षणम्	७ १८४		

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५०५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
व्यवहारान्दिदृक्षुः		कार्यदर्शने शूद्र	
सभास्यविशेत्	८ १	निषेधः	८ २०
कुलशास्त्रादिभिः कार्यं		राष्ट्रे नास्तिकदुर्भिक्षादि	
न्यश्येत्	८ ३	निषेधः	८ २२
अष्टादशविवादा		लोकपालान् प्रणम्य	
नाह	८ ४	कार्यदर्शनम्	८ २३
धर्ममाश्रित्य निर्णयं		ब्राह्मणादिक्रमेण कार्यं	
कुर्यात्	८ ८	पश्येत्	८ २४
स्वयमशक्तौ विद्वांसं		स्वरवर्णादिना अर्थ्यादीन्	
नियुञ्ज्यात्	८ ९	परीक्षेत	८ २५
सन्निभिर्ब्राह्मणैः सह		बालधनं राज्ञा	
कार्यं पश्येत्	८ १०	रक्षणीयम्	८ २७
तत्सभाप्रशंसा	८ ११	प्रेषितपतिकादिधन	
अधर्मे सभासदां		रक्षणम्	८ २८
दोषः	८ १२	अपुत्राधनहारक	
सदसि सत्यमेव		शासनम्	८ २९
वक्तव्यम्	८ १३	अस्वामिकधनरक्षणे	
अधर्मनिवारणासम		कालः	८ ३०
र्थसभासदादोषः	८ १४	द्रव्यरूपसंख्यादि	
धर्मातिक्रमणे दोषः	८ १५	कथनम्	८ ३१
दुर्यवहारे राजादी		अकथने दण्डः	८ ३२
नामधर्म	८ १८	प्रणष्टद्रव्यात् पद्मान	
अर्थिप्रत्यर्थिपापे	८ १९	ग्रहणम्	८ ३३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निषिद्धाः	८ ६४
निध्यादौ षड्भाग		स्त्यादीनां स्त्यादयः	
ग्रहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ६८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ६९
ब्राह्मणनिधिविषये	८ ३७	बालादि साक्ष्यादौ	८ ७०
राजा निधिं प्राप्यार्द्धं		साहसादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ७२
चोरहृतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ७३
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ७४
जातिदेशधर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ७५
करणीयं	८ ४१	श्रुतसाक्षिणः	८ ७६
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपि धर्मवित्साक्षी	८ ७७
नादि न कार्यं	८ ४२	स्वभाववचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		णो गृह्णीयुः	८ ७८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ७९
सत्यादिना व्यवहारस्य		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
श्रेयः	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जानाति	८ ८४
ऋणादाने	८ ४७	ब्राह्मणादि साक्षिप्रश्ने	८ ८७
अथहीनाः	८ ५३	असत्यकथने दोषः	८ ८६
अभियोक्तुर्दण्डादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८२
धनपरिमाणमिथ्याकथने	८ ५९	असत्यकथनफलम्	८ ८३
साक्षिवभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८६
अथ साक्षिणः	८ ६१	विषयभेदेनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निन्दितब्राह्मणान् शूद्र		अधर्मादण्डनिन्दा	८ १२७
वत्पृच्छेत्	८ १०२	दण्डपरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽसत्यकथने		वाग्दण्डधिग्दण्डादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	चसरेणादिपरिमा	
अनृतकथनप्रायश्चित्तम्	८ १०५	णमाह	८ १३२
त्रिपक्षमकथने साक्षि		प्रथममध्यभोत्तम	
दण्डः	८ १०७	साहसाः	८ १३८
साक्षिभङ्गे	८ १०८	ऋणादाने दण्डनियमः	८ १३९
असाक्षिविवादे शपथः	८ १०९	अथ वृद्धिः	८ १४०
वृथाशपथे दोषः	८ १११	आधिस्थले	८ १४३
वृथाशपथप्रतिप्रसव		बलादाधिभोगनिषेधः	८ १४४
माह	८ ११२	आधिनिक्षेपादौ	८ १४५
विप्रादेः सत्योच्चारानि		धेन्वादौ भोगेऽपि न	
शपथम्	८ ११३	स्वत्वहानिः	८ १४६
शूद्रशपथे	८ ११४	दशवर्षभोगे स्वत्व	
शपथे शूचिमाह	८ ११५	हानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिसीमादौ न भोगे	
लोभादिना साक्ष्ये दण्ड		स्वत्वहानिः	८ १४८
विशेषः	८ ११८	बलादाधिभोगेऽर्द्ध	
दण्डस्य हस्तादिदण्ड		वृद्धिः	८ १५०
स्थानानि	८ १२४	द्वैगुण्यादधिकवृद्धिर्न	
अपराधमपेक्ष्य दण्ड		भवति	८ १५१
करणम्	८ १२६	वृद्धिप्रकाराः	८ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पुनर्लेख्यकरणे	८ १५४	अथ निक्षेपे	८ १७६
देशकालवृद्धौ	८ १५६	साक्ष्यभावे निक्षेपे	
दर्शनप्रतिभूस्थले	८ १५८	निर्णयः	८ १८२
प्रातिभाव्यादिच्छेपः		निक्षेपदाने	८ १८५
पुत्रैर्न देयं	८ १५९	स्वयं निक्षेपार्पणे	८ १८६
दानप्रतिभूस्थले	८ १६०	समुद्रनिक्षेपे	८ १८८
निरादिष्टधने		चौरादिहृते निक्षेपे	८ १८९
प्रतिभूवि	८ १६२	निक्षेपापहारेश	
कृतनिवृत्तौ	८ १६३	पथम्	८ १९०
कुटुम्बार्थकृतं देयं	८ १६६	निक्षेपापहारादौ	
वलकृतं निवर्त्य	८ १६८	दण्डः	८ १९१
प्रातिभाव्यादि		कुलेनपरधनहरणे	८ १९३
निषेधः	८ १६९	निक्षेपे मिथ्याकथने	
अग्राह्यमर्थं न		दण्डः	८ १९४
गृहीयात्	८ १७०	निक्षेपदानग्रहणयोः	८ १९५
ग्राह्यत्यागे दोषः	८ १७१	अस्वामिविक्रये	८ १९७
अवलरक्षणादौ	८ १७२	सागमभोगः प्रमा	
अधर्मकार्यकरणे		णम्	८ २००
दोषः	८ १७४	प्रकाशक्रये मूल्यधन	
धर्मेणकार्यकरणम्	८ १७५	लाभे	८ २०१
धनिकेन धनसाधने	८ १७६	संस्तुष्टवस्तुविक्रये	८ २०३
धनाभाविकर्मणश्च		अन्यां कन्यां दर्शयित्वा	
धनम्	८ १७७	न्याविवाहे	८ २०४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
उन्मत्तादिकन्या	
विवाहे	८ २०५
पुरोहितदक्षिणादाने	८ २०६
अध्वर्यादिदक्षिणा	८ २०६
सम्भूयसमुत्थाने	८ २११
दत्तानपक्रिया	८ २१२
भृतिस्थले	८ २१५
सम्बिद्वातिक्रमे	८ २१८
क्रीत्वानुशयः	८ २२२
अनाख्याय दाषवती	
कन्यादाने	८ २२४
मिथ्याकन्यादूषण	
कथने	८ २२५
दूषितकन्यानिन्दा	८ २२६
अथ सप्तपदी	८ २२७
अथस्वामिपाल	
विवादः	८ २२८
क्षीरभृतिस्थले	८ २३१
पालदोषेण नष्टस्थले	८ २३२
क्षीरहृते	८ २३३
शूद्रादिदर्शनं	८ २३४
वृक्षादिहतस्थले	८ २३५
शस्यघातकदण्डे	८ २३७
सीमाविवादस्थले	८ २४५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
सीमावृत्तादयः	८ २४६
उपच्छन्नानि सीमा	
लिङ्गानि	८ २४८
भोगेनसीमान्नयेत्	८ २५२
सीमासाक्षिणः	८ २५३
साक्ष्यक्षां सीमावधौ	
यात्	८ २५५
साक्ष्यदानविधिः	८ २५६
अन्यथाकथने दण्डः	८ २५७
साक्ष्यभावे ग्रामसाम	
न्तादयः	८ २५८
सामन्तानां मृषाकथने	
दण्डः	८ २६३
गृहादिहरणे दण्डः	८ २६४
राजा स्वयं सीमानिर्णयं	
कुर्यात्	८ २६५
अथ वाक्पारुष्यं	८ २६६
ब्राह्मणाद्याक्रोशे	८ २६७
समवर्णाक्रोशे	८ २६८
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे	८ २७०
धर्मापदेशकर्तुः शूद्रस्य	
दण्डः	८ २७२
श्रुतदेशजात्याक्षेपे	८ २७३
काणाद्याक्रोशे	८ २७४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मात्राद्याक्रोशे	८ २७५	चौरादिताऽभयदान	
परस्परपतनीया		फलं	८ ३०३
क्रोशे	८ २७६	राजा धर्माधर्मषष्ठां	
अथदण्डपारुष्यम	८ २७८	शभागी	८ ३०४
शूद्रस्य ब्राह्मणादि		अरक्षया करग्रहण	
ताडने	८ ७६	निन्दा	८ ३०७
पादादिप्रहारे	८ २८०	पापनिग्रहसाधुसं	
महता सहोपवेशने	८ २८१	ग्रहणे	८ ३१०
निष्ठीवनादौ	८ २८२	वालवृद्धादिषु क्षमा	८ ३१२
केशग्रहणादौ	८ २८३	ब्राह्मणसुवर्णस्नेने	८ ३१४
त्वगस्थिभेदादौ	८ २८४	अशासने राज्ञोदोषः	८ ३१६
वनस्पतिकेदने	८ २८५	परपापसंक्षेपणे	८ ३१७
मनुष्यादीणां दुःखानु		राजदण्डेन पापनाशे	८ ३१८
सारेण दण्डः	८ २८६	कूपघटादिहरणप्रपा	
समुत्थानव्ययदाने	८ २८७	भेदने	८ ३१९
द्रव्यहिंसायां	८ २८८	धान्यादिहरणे	८ ३२०
चार्मिकभाण्डादौ	८ २८९	सुवर्णादिहरणे	८ ३२१
यानादेर्दशातिव		स्त्रीपुरुषादिहरणे	८ ३२३
र्त्तनानि	८ २९०	महापश्वादिहरणादौ	८ ३२४
रथस्त्रान्यादि		सूत्रकार्पासादिहरणे	८ ३२६
दण्डने	८ २९३	हरितधान्यादौ	८ ३३०
भार्यादिताडने	८ २९९	निरन्वयसान्वय	
अन्यथाताडनेदण्डः	८ ३००	धान्यादौ	८ ३३१
अथस्तेननिग्रहणे	८ ३०१	स्तेयसाहसलक्षणं	८ ३३२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
त्रेताग्नस्तेये	८ ३३३	कन्यादूषणे	८ ३६४
चौरहस्तकैदादि	८ ३३४	अङ्गुलिप्रक्षेपादौ	८ ३६७
पित्रादिदण्डे	८ ३३५	व्यभिचरितस्त्री	
राज्ञोदण्डे	८ ३३६	जारयोर्दण्डे	८ ३७१
विज्ञशूद्रादेरष्टगुणा		संवत्सराभिशस्तादौ	८ ३७३
दिदण्डः	८ ३३७	शूद्रादेरक्षितोत्कृष्टादि	
अस्तेयान्याह	८ ३३८	गमने	८ ३७४
चौरयाजनादौ	८ ३४०	ब्राह्मणस्य गुप्त	
पथिस्थितेक्षुदयग्रहणे	८ ३४१	विप्रागमने	८ ३७८
दासाश्वादिहरणादौ	८ ३४२	ब्राह्मणस्य न वधदण्डः	८ ३८०
अथसाहसमाह	८ ३४४	गुप्तवैश्याक्षत्रिय	
साहसचमानिन्दा	८ ३४६	योगमने	८ ३८२
द्विजातेशस्त्रग्रहणकालः	८ ३४८	अगुप्तक्षत्रियादि	
आततायिहनने	८ ३५०	गमने	८ ३८४
परदारभिमर्षणे		साहसिकादिशून्य	
दण्डः	८ ३५२	राज्यप्रशंसा	८ ३८६
परस्त्यारहःसम्भाषणे	८ ३५४	कुलपुरोहिता	
स्त्रीसंग्रहणे	८ ३५८	दित्यागे	८ ३८८
भिचुकादीनां परस्त्री		मात्रादित्यागे	८ ३८९
सम्भाषणे	८ ३६०	विप्रयोर्वादेराज्ञान	
परस्त्यानिषिद्ध		धर्मकथनं	८ ३९०
सम्भाषणे	८ ३६१	सामाजिका	
नटादिस्त्रीषु संभा		द्यभोजने	८ ३९२
षणे नदोषः	८ ३६२	अथअकराः	८ ३९४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
रजकस्य वस्त्र		वैश्यशूद्रौ स्वकर्मकार	
प्रचालने	८ ३८६	यितव्यौ	८ ४१८
तन्तुवायस्य सूत्र		दिनेदिनेआयव्यय	
हरणे	८ ३८७	निरीक्षणं	८ ४१९
पण्यमूल्यकरणे	८ ३८८	सम्यग्प्रवहार	
राज्ञाप्रतिषिद्धानां		दर्शनफलम्	८ ४२०
निर्हरणे	८ ३८९	इत्यष्टमोऽध्यायः ॥	
अकालविक्रयादौ	८ ४००		
विदेशविक्रये	८ ४०१	अथ स्त्रीपुंघर्मः	९ १
अर्घस्यापने	८ ४०२	अथस्त्रीरक्षा	९ २
तुलादिपरीक्षा	८ ४०३	जायाशब्दार्थकथनं	९ ८
अथतरिषुल्कं	८ ४०४	स्त्रीरक्षणोपायाः	९ ११
गर्भिण्यादीनां		स्त्रीस्वभावः	९ १४
न तरिषुल्कं	८ ४०७	स्त्रीणां मन्त्रैर्न क्रिया	९ १८
नाविकदोषेण वस्तुनाशे	८ ४०८	व्यभिचारप्रायश्चित्ते	९ १९
वैश्यादेर्वाणिज्य		स्त्रीस्वामिगुणाभवति	९ २२
करणे	८ ४१०	स्त्रीप्रशंसा	९ २६
क्षत्रियवैश्यौ न दास		अव्यभिचारफलं	९ २९
कर्माहौ	८ ४११	व्यभिचारफलं	९ ३०
शूद्रद्रंदासकर्म कारयेत्	८ ४१३	बीजक्षेत्रयोर्वलावले	९ ३२
शूद्रोदासान्नमुच्यते	८ ४१४	परस्त्रीषु बीजवपन	
अथसप्तविध		निषेधः	९ ४१
दासप्रकाराः	८ ४१५	स्त्रीपुंसयोरेकत्वं	९ ४५
भार्यादासादयोऽधनाः	८ ४१६	सकृदंशादयः	९ ४७

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५१३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
क्षेत्रप्राधान्यं	६ ४८	गुणिने कन्यादानं न	
अथ स्त्रीधर्माः	६ ५६	निर्गुणाय	६ ८८
भ्रातुः स्त्रीममने		स्वयंवरकालः	६ ९०
पातित्यं	६ ५७	स्वयंवरपितृदत्ता	
अथ नियोगः	६ ५८	लंकारत्यागः	६ ९२
ननियोगे द्वितीय		चतुमतीविवाहे न	
पुत्रोत्पादनं	६ ६०	शुल्कदानं	६ ९३
कामतो गमननिषेधः	६ ६३	कन्यावरयोर्वयो	
नियोगनिन्दा	६ ६४	नियमः	६ ९४
वर्णसङ्करकालः	६ ६६	विवाहस्यावश्यकत्वं	६ ९५
वाग्दत्ताविषये	६ ६८	दत्तशुल्काया	
कन्यायाः पुनर्दान		वरमरणे	६ ९७
निषेधः	६ ७१	शुल्कग्रहणनिषेधः	६ ९८
सप्तपदीपूर्वस्त्रीत्यागे	६ ७२	वाचा कन्यां दत्त्वा	
दोषवतीकन्यादाने	६ ७३	न्यस्मै नदानं	६ ९९
स्त्रीवृत्तिं प्रकल्प्य प्रवसेत्	६ ७४	स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	६ १०१
प्रोषितभर्तृकानियमाः	६ ७५	अथ दायभागः	६ १०३
संवत्सरं स्त्रियं प्रतीचेत्	६ ७७	विभागकालः	६ १०४
रोगार्त्तस्त्राम्यतिक्रमे	६ ७८	सहावस्थाने ज्येष्ठस्य	
क्षीवादेर्नस्त्रीत्यागः	६ ७९	प्राधान्यं	६ १०५
अधिवेदने	६ ८०	ज्येष्ठप्रशंसा	६ १०६
स्त्रियामद्यपाने	६ ८४	अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे	६ ११०
सजात्या स्त्रिया धर्म		विभागे हेतुमाह	६ १११
कार्यं नान्यथा	६ ८६	ज्येष्ठादेर्विशोद्धारे	६ ११२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकमपि श्रेष्ठं ज्येष्ठस्य	८ ११४	कामजादेर्नधन	
दशवस्तुषु समानां		ग्राहकत्वं	८ १४३
नोद्धारः	८ ११५	क्षेत्रजस्य धनग्राहकत्वे	८ १४५
समभागविषमभागौ	८ ११६	अनेकमातृकविभागः	८ १४८
स्वस्वांशेभ्यो भगिन्यै देयं	८ ११८	अनूढशूद्रापुत्रस्य	
विषममजाविकं		भागनिषेधः	८ १५५
ज्येष्ठस्यैव	८ ११८	सजातीयानेक	
क्षेत्रजेन विभागे	८ १२०	मातृकविभागे	८ १५६
अनेकमातृकानां ज्येष्ठे	८ १२२	शूद्रस्य सम	
जन्मतो ज्येष्ठम्	८ १२५	एवभागः	८ १५७
पुत्रिकाकरणे	८ १२७	दायादादायादवान्ध	
पुत्रिकाया धन		वत्वं	८ १५८
ग्राहित्वे	८ १३०	कुपुत्रनिन्दा	८ १६१
मातुः स्त्रीधनं दुहितुः	८ १३१	औरसक्षेत्रजविभागे	८ १६२
पुत्रिकापुत्रस्य धन		क्षेत्रजानन्तरमौरसा	
ग्राहित्वं	८ १३२	त्यक्तौ	८ १६३
पुत्रिकौ रसयोर्विभागे	८ १३४	दत्तकादयो गोत्र	
अपुत्रपुत्रिकाधने	८ १३५	रिक्त्यभागिनः	८ १६५
पुत्रिकाया द्वैविध्यम्	८ १३६	औरसादिद्वादशपुत्र	
पौत्रप्रपौत्रयोर्धन		लक्षणं	८ १६६
भागित्वं	८ १३७	दासीपुत्रस्य सम	
पुत्रशब्दार्थः	८ १३८	भागित्वे	८ १७८
पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्राद्धे	८ १४०	क्षेत्रजादयः पुत्रप्रति	
दत्तकस्य धनग्राहकत्वे	८ १४१	निधयः	८ १८०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
सत्यौरसे दत्तका		स्त्रीणामलङ्करणमवि	
दयो न कर्त्तव्याः	६ १८१	भाज्यं	६ २००
अथ पुत्रित्वातिदेशः	६ १८२	अथ अनंशाः	६ २०१
द्वादशपुत्राणां पूर्वं		क्षीवादिचेत्रजाअंश	
पूर्वः श्रेष्ठः	६ १८४	भागिनः	६ २०३
चेत्रजादयोरिक्थ		अविभक्तार्जितधने	६ २०४
हराः	६ १८५	विद्यादिधने	६ २०६
चेत्रजादीनां पिता		शक्तस्यांशोपेक्षणे	६ २०७
महधने	६ १८६	अविभाज्यधने	६ २०८
सपिण्डादयोधनहराः	६ १८७	नष्टोद्धारे	६ २०९
ब्राह्मणाधिकारः	६ १८८	संसृष्टधनविभागे	६ २१०
राजाधिकारः	६ १८९	विदेशादिगतस्य	
मृतपतिकानियुक्ता		न भागलोपः	६ २११
पुत्राधिकारः	६ १९०	ज्येष्ठगुणपूज्यः समभागः	६ २१३
औरस्यपौनर्भव		विकर्मस्थाधनं नार्हन्ति	६ २१४
विभागे	६ १९१	ज्येष्ठस्यासाधारण	
मातृधनविभागे	६ १९२	कारणे	६ २१४
स्त्रीधनान्वाह	६ १९४	जीवत्यित्येकविभागे	६ २१५
सप्रजस्त्रीधनाधि		विभागानन्तरोत्पन्न	
कारिणः	६ १९५	स्थले	६ २१६
अप्रजस्त्रीधनाधि		अनपत्यधने मातुरधि	
कारिणः	६ १९६	कार	६ २१७
साधारणास्तृतीधनं न		कृणधनयोः समो	
कुर्यात्	६ १९६	विभागः	६ २१८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अविभाज्यमाह	६	२१६	राजाकण्टकोद्धरणे		
अथ द्यूतसमाकलयः	६	२२०	यत्नं कुर्यात्	६	२५२
द्यूतसमाकलयनिषेधः	६	२२८	आर्यरक्षाफलम्	६	२५३
द्यूतसमाकलयार्थः	६	२२३	तस्कराद्यशामने दोषः	६	२५४
द्यूतादिकारिणां दण्डः	६	२२४	निर्भयराज्यवर्द्धनम्	६	२५५
पाषण्डादीन् देशा			प्रकाशाप्रकाशतस्कर		
निर्व्यासयेत्	६	२२५	ज्ञानं	६	२५६
दण्डदानाश्च तौ	६	२२६	प्रकाशाप्रकाशतस्करा		
स्त्रीवालादिदण्डे	६	२३०	नाह	६	२५७
नियुक्तस्य कार्यहनने	६	२३१	तेषां शासनं	६	२६२
कूटशासनवालवधादि			चौराणां निग्राहको		
करणे	६	२३२	दण्डएव	६	२६३
धर्मकृतं व्यवहारं न			तस्करान्वेषणं	६	२६४
निवर्त्तयेत्	६	२३३	लोप्तादर्शने	६	२७०
अधर्मकृतं निवर्त्य	६	२३४	चौराश्रयदायक		
प्रायश्चित्ताकरण			दण्डः	६	२७०
महापातकिदण्डः	६	२३५	स्वधर्मच्युतदण्डने	६	२७३
प्रायश्चित्तकरणे नाङ्गाः	६	२४०	चौराद्युपद्रवेऽध्यावते		
महापातके ब्राह्मणस्य			दण्डः	६	२७४
दण्डः	६	२४१	राज्ञः कोषहारका		
क्षत्रियादेर्दण्डः	६	२४२	दयोदण्डाः	६	२७५
महापातकिधनग्रहणे	६	२४३	मन्धिच्छेदे	६	२७६
ब्राह्मणपीडने दण्डः	६	२४८	ग्रन्थिभेदने	६	२७७
बन्धमोक्षणदोषः	६	२४९	चौरलोप्ताधारणादौ	६	२७८

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५१७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
तडागागारभेदने	६ २७६
राजमाग मलादि	
त्यागे	६ २८२
मिथ्याचिकित्सने दण्डः	६ २८४
प्रतिमादिभेदने	६ २८५
मणीनामपवेधादौ	६ २८६
विषमव्यवहारे	६ २८७
वन्धनस्थानं राजमार्गे	६ २८८
प्राकारभेदादौ	६ २८९
अभिचारकर्मणि	६ २९०
अवीजविक्रयादौ	६ २९१
स्वर्णकारदण्डने	६ २९२
हलोपकरणहरणे	६ २९३
अथ सप्तप्रकृतयः	६ २९४
स्वपरशक्तिवीक्षणं	६ २९८
कर्मारम्भे	६ २९९
राज्ञोयुगत्वकथनं	६ ३०१
इन्द्रादीनान्तेजो नृपो	
विभर्त्ति	६ ३०३
एतेरूपायैस्तेन नियहणं	६ ३१२
ब्राह्मणं न कोपयेत्	६ ३१३
ब्राह्मणप्रशंसा	६ ३१४
श्रमशानाग्निर्न दुष्टः एवं	
ब्राह्मणः	६ ३१८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
ब्राह्मणचतयोः परस्पर	
साहित्यं	६ ३२२
पुत्रे राज्यं दत्तारणे	
प्राणत्यागः	६ ३२३
वैश्यधर्मानाह	६ ३२६
शूद्रधर्मानाह	६ ३३४
॥ इति नवमोऽध्यायः ॥	
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव	१० १
वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः	१० ३
अथ द्विजवर्णकथनं	१० ४
अथ सजातीयाः	१० ५
पितृजातिसदृशाः	१० ६
अथ वर्णसङ्कराः	१० ८
अथ ब्राह्म्याः	१० २०
ब्राह्म्योत्पन्नादिसंकीर्णाः	१० २१
अथोपनेयाः	१० ४१
ते सुकर्मणा उत्कर्षं	
गच्छन्ति	१० ४२
क्रियालोपात् वृषलत्वं	
गच्छन्ति	१० ४३
दस्यवः	१० ४५
वर्णसङ्कराणां कर्मा	
ण्याह	१० ४७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चाण्डालकर्माह	१० ५१	प्रतिग्रहादिपापनशा	१० १११
कर्मणा पुरुषज्ञानं	१० ५७	शिलोज्ज्वलजीवने	१० ११२
वर्णसङ्करनिन्दा	१० ५८	धनयाचने	१० ११३
एषां वप्राद्यर्थे प्राण		सप्त वित्तागमाः	१० ११५
त्यागः श्रेष्ठः	१० ६२	दश जीवनहेतवः	१० ११६
साधारणधर्माः	१० ६३	वृद्धिजीवननिषेधः	१० ११७
सप्तमे जन्मनिब्राह्मणं		राज्ञामापद्धर्ममाह	१० ११८
शूद्रत्वञ्च	१० ६४	शूद्रस्य आपद्धर्मः	१० १२१
वर्णसङ्करे श्रेष्ठ्यम्	१० ६७	शूद्रस्य ब्राह्मणा	
बीजक्षेत्रयोर्व्यलाबले	१० ७०	राधनं श्रेष्ठं	१० १२२
षट् कर्माण्याह	१० ७५	शूद्रवृत्तिकल्पनं	१० १२४
ब्राह्मणजीविका	१० ७६	शूद्रस्य न संस्कारा	
क्षत्रियवैश्यकर्माह	१० ७७	दयः	१० १२६
द्विजानां श्रेष्ठकर्माह	१० ८०	शूद्रस्यामन्त्रकं	
आपद्धर्ममाह	१० ८१	धर्मकार्यं	१० १२७
विक्रये वर्ज्यानि	१० ८६	शूद्रस्य धन	
क्षीरादिविक्रयफलं	१० ८२	सञ्चयनिषेधः	१० १२८
ज्यायसीवृत्तिनिषेधः	१० ८५	॥ इति दशमोऽध्यायः ॥	
परधर्मजीवननिन्दा	१० ८७		
वैश्यशूद्रयोरापद्धर्मः	१० ८८	स्नातकस्य	
आपदि विप्रस्य हीन		नव प्रकाराः	११ १
याचनादि	१० १०२	नवस्नातकेभ्यो	
प्रतिग्रहनिन्दा	१० १०८	ऽन्नदाने	११ ३
याजनाध्यापने द्विजानां	१० ११०	वेदविज्ञोदानं	११ ४

॥ अथ मनसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५१६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
भिक्षयाद्वितीय		यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वा	
विवाहनिषेधः	११ ५	न रक्षणीयं	११ २५
कुटुम्बिब्राह्मणाय		देवब्रह्मस्वहरणे	११ २६
दानं	११ ६	सोमयागाशक्तौ	
सोमयागाधि		वैश्वानरयागः	११ २७
कारिणः	११ ७	समर्थस्यानु	
कुटुम्बाऽभरणे		कल्पनिषेधः	११ २८
दोषः	११ ८	द्विजस्यस्वशक्त्या	
यज्ञशेषार्थं वैश्या		वैरिजयः	११ ३१
देर्द्धनग्रहणं	११ ११	क्षत्रियादेर्वाज्ज्वीर्ये	
षडुपवासआहार		णारिजयः	११ ३४
ग्रहणे	११ १६	ब्राह्मणस्यानिष्टं	
ब्रह्मस्वादिहरण		न ब्रूयात्	११ ३५
निषेधः	११ १८	अल्पविद्यस्त्यादे	
असाधुधनं हत्वा		होतृत्वनिषेधः	११ ३६
साधुभ्यो दाने	११ १९	अश्वदक्षिणा	
यज्ञशीलादिधन		ऽदाने	११ ३८
प्रशंसा	११ २०	अल्पदक्षिण	
यज्ञार्थं विप्रस्य		यज्ञनिन्दा	११ ३९
स्तेनादौ न दण्डः	११ २१	अग्निहोत्रिणस्तद	
क्षुधावसन्नस्य वृत्ति		करणे	११ ४१
कल्पने	११ २२	भूद्राप्तधनेनाग्नि	
यज्ञार्थं भूद्रभिक्षा		होत्रनिन्दा	११ ४२
निषेधः	११ २४	विहिताकरणादौ	११ ४४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
प्रायश्चित्ती	११ ४५	अथसुरापान	
कामाकाम		प्रायश्चित्तम्	११ ६०
कृतपापे	११ ४६	सुराप्रकाराः	११ ६४
प्रायश्चित्तिसंसर्ग		अथसुर्णस्त्रेयप्राय	
निषेधः	११ ४७	श्चित्तम्	११ ६६
पूर्वपापेन कुष्ठान्धा		गुरुस्त्रीगमन	
दयः	११ ४८	प्रायश्चित्तं	११ १०३
प्रायश्चित्तमवश्यं		गोवधाद्युपपातक	
कर्त्तव्यम्	११ ५३	प्रायश्चित्तं	११ १०८
पञ्च महापातका		अवकीर्णि	
न्याह	११ ५४	प्रायश्चित्तं	११ ११८
ब्रह्महत्याद		जातिभ्रंसकर	
समान्याह	११ ५५	प्रायश्चित्तं	११ १२४
उपपातकान्याह	११ ५६	सङ्करीकरणादि	
जातिभ्रंसकरान्याह	११ ६७	प्रायश्चित्तं	११ १२५
सङ्करीकरणान्याह	११ ६८	क्षत्रियादिवध	
अपात्रीकरणान्याह	११ ६९	प्रायश्चित्तं	११ १२६
मलिनीकरणान्याह	११ ७०	मार्जारादिवध	
अथब्रह्मवधप्राय		प्रायश्चित्तम्	११ १३१
श्चित्तं	११ ७२	हयादिवध	
गर्भात्रेयीक्षत्र		प्रायश्चित्तं	११ १३६
वैश्यवध	११ ८७	व्यभिचरित स्त्रीवधे	११ १३८
स्त्रीसुहृदधनिक्षेप		सर्पादिवधे	
हरणादौ	११ ८८	दानाशक्तौ	११ १३९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
सर्पादिवधे		शूकरादिविण्मूत्र	
दानाशक्तौ	११ १३८	भक्षणे	११ १५४
क्षुद्रजन्तुसमूह		शुष्कसूनास्याज्ञात	
वधादौ	११ १४०	मांसभक्षणे	११ १५५
वृक्षादिहृदनादौ	११ १४२	कुक्कुटनरशूकरादि	
अन्नजादिसत्त्वबधे	११ १४३	भक्षणे	११ १५६
वृक्षौषधादि		मासिकान्नभक्षण	
हृदने	११ १४४	प्रायश्चित्तं	११ १५७
अमृग्यसुरापान		ब्रह्मचारिणे	
प्रायश्चित्तम्	११ १४६	मधुमांसादि	
सुराभाण्डस्य		भक्षणे	११ १५८
जलपाने	११ १४७	विडालाद्य	
शूद्रोच्छिष्टजल		च्छिष्टादिभक्षणे	११ १५९
पानादौ	११ १४८	अभोज्यान्न	
सुरागन्धान्नाण	११ १४९	मत्तार्थं	११ १६०
विण्मूत्रसुरासंसृष्ट		सजातीयधान्यादि	
भोजने	११ १५०	स्तेये	११ १६१
पुनःसंस्कारदण्डा		मनष्यादिहरण	
दिनिवृत्तिः	११ १५१	प्रायश्चित्तं	११ १६२
अभोज्यान्नस्त्री		त्रपुसीसकादि	
शूद्रोच्छिष्टाभक्ष्य		हरणे	११ १६४
मांसभक्षणे	११ १५२	भक्ष्यवानशय्यादि	
शुक्तादिभक्षणे	११ १५३	हरणे	११ १६५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
शुष्कान्नगुडादि		पतितस्त्रीणामन्नादि	
हरणे	११ १६६	देयं	११ १८८
मणिमुक्तारजतादि		पतितसंसर्ग	
हरणे	११ १६७	निषेधादि	११ १८९
कार्पासशुकादि		वालघ्नादित्यागः	११ १९०
हरणे	११ १६८	ब्राह्मवेदत्यक्त	
अगम्यागमन		प्रायश्चित्तं	११ १९१
प्रायश्चित्तम्	११ १७०	गर्हितार्जित	
वडवारजखलादि		धनत्यागः	११ १९३
गमने	११ १७३	असत्यप्रतिग्रह	
दिवामैथनादौ	११ १७४	प्रायश्चित्तं	११ १९४
चाण्डाल्यादि		कृतप्रायश्चित्तं	
गमने	११ १७५	साम्यं पृच्छेत्	११ १९५
व्यभिचारे स्त्रीणां		गोभ्योघासदानं	
प्रायश्चित्तम्	११ १७६	तत्र संसर्गः	११ १९६
चाण्डालीगमने	११ १७८	ब्राह्मयाजनपतित	
अथ पतितसंसर्ग		क्रियाकृत्यादौ	११ १९७
प्रायश्चित्तं	११ १७९	वेदशरणागत	
पतितस्य जीवतएव		त्यागे	११ १९८
प्रेतक्रिया	११ १८२	श्वादिदंशनप्राय	
पतितस्यांशादि		श्चित्तम्	११ १९९
निवृत्तिः	११ १८५	अपांक्त्यप्रायश्चित्तम्	११ २००
कृतप्रायश्चित्तस्य		उद्रादियान	
संसर्गः	११ १८६	प्रायश्चित्तं	११ २०१

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५२३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
जले जलं विना वा		अथ शुभाशुभ	
मूत्रादित्यागे	११ २०२	कर्मफलं	१२ ३
वेदादितकर्मादि		कर्मणामनः	
त्यागे	११ २०३	प्रवर्त्तकं	१२ ४
ब्राह्मणस्य त्वंकृते	११ २०४	त्रिविधमानस	
ब्राह्मणावगूरणे	११ २०५	कर्माणि	१२ ५
अनुक्तप्रायश्चित्त		चतुर्विधवाचिक	
स्थले	११ २०६	कर्माणि	१२ ६
अथ प्राजापत्यादि		त्रिविधशारीर	
व्रतनिर्णयः	११ २१०	कर्माणि	१२ ७
अथ व्रताङ्गानि	११ २२२	मनोवाक्काय	
पापं न गोपनीयम्	११ २२७	कर्मभोगः	१२ ८
पापानुतापे	११ २३०	त्रिदण्डपरिचयः	१२ १०
पापावृत्तिनिन्दा	११ २३२	चेत्रज्ञपरिचयः	१२ १२
मनस्तुष्टिपर्यन्त		जीवात्मपरिचयः	१२ १३
तपःकुर्यात्	११ २३३	जीवानामानन्त्यं	१२ १५
तपःप्रशंसा	११ २३४	परलोके पाञ्च	
वेदाभ्यासप्रशंसा	११ २४५	भौतिकशरीरं	१२ १६
अथ रहस्यप्राय		भोगानन्तरमा	
श्चित्तम्	११ २५७	त्मनि लीयते	१२ १७
॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥		धर्माधर्मवाङ्म	
		ल्याङ्मोगः	१२ २०
		त्रिविधगुण	
		कथनं	१२ २४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अधिकगुणप्रधा		आत्मज्ञानस्य	
नोदेहः	१२ २५	प्राधान्यं	१२ ८५
सत्त्वादिलक्षण		वेदोदितकर्मणः	
माह	१२ २६	श्रेष्ठत्वम्	१२ ८६
सात्त्विकगुणलक्ष		वैदिकं कर्म द्वि	
णम्	१२ ३१	विधम्	१२ ८८
राजसगुणलक्षणं	१२ ३२	प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	
तामसगुणलक्ष		फलम्	१२ ९०
णम्	१२ ३३	समदर्शनम्	१२ ९१
संक्षेपतस्मात्मा		वेदाभ्यासादौ	१२ ९२
दिलक्षणम्	१२ ३५	वेदवाह्यस्मृति	
गुणत्रयात्त्रिविधा		निन्दा	१२ ९५
गतिः	१२ ४०	वेदप्रशंसा	१२ ९७
त्रिविधगतिप्र		वेदज्ञस्य सेना	
काराः	१२ ४१	पत्यादि	१२ १००
पापेन कुत्सिता		वेदज्ञप्रशंसा	१२ १०१
गतिः	१२ ५२	वेदव्यवसायिनः	
पापविशेषेण योनि		श्रेष्ठत्वं	१२ १०३
विशेषोत्पत्तिः	१२ ५३	तपोविद्याभ्यां	
पापप्रावीण्यान्नर		मोक्षः	१२ १०४
कादि	१२ ७३	प्रत्यक्षानुमानशब्दाः	
मोक्षोपायषट्क		प्रमाणानि	१२ १०५
र्माण्याह	१२ ८३	धर्मज्ञलक्षणं	१२ १०६

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५२५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अकथितधर्म		वाय्वाकाशादीनां	
स्थले	१२ १०८	लयमाह	१२ १२०
अथ शिष्टाः	१२ १०९	आत्मस्वरूपमाह	१२ १२२
अथ परिषत्	१२ ११०	आत्मदर्शनमवश्य	
मूर्खाणां नपरि		मनुष्ठेयं	१२ १२५
षत्त्वम्	१२ ११४	एतत्संहिता	
आत्मज्ञानं पृथक्		पाठफलं	१२ १२६
कृत्याह	१२ ११८	॥ इति द्वादशोऽध्यायः ॥	

॥ इति मनुसंहितायाः सूचीपत्रं समाप्तं ॥

